

Фондация „Фридрих Еберт”
Институт по социология на БАН
Национален център за изучаване на общественото мнение

**FRIEDRICH
EBERT**
STIFTUNG

БЪЛГАРИЯ

В

ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ: ОЧАКВАНИЯ И РЕАЛНОСТИ

Съставителство и обща редакция
ст. н. с. д-р Анна Мантарова
ст. н. с. д-р Мариана Захариева

София, 2008

Сборникът съдържа материали от Научна конференция „Членството на България в ЕС: очаквания и реалности”, организирана от Фондация „Фридрих Еберт”, Института по социология на БАН и НЦИОМ на 10 юни 2008 година.

Публикацията се финансира от Фондация „Фридрих Еберт”.

© ст. н. с. д-р Анна Мантарова
ст. н. с. д-р Мариана Захаријева
съставителство, обща редакция, 2008

© Фондация „Фридрих Еберт”,
Регионално бюро София, 2008

© Институт по социология на БАН, 2008

© НЦИОМ при Народното събрание на Република България

ISBN

СЪДЪРЖАНИЕ

<i>ПРЕДГОВОР</i>	5
<i>Анна Мантарова</i> България в ЕС: равносметка през погледа на българите	7
<i>Лидия Йорданова</i> Членството на България в ЕС: очаквания и реалности	21
<i>Мариана Захариева</i> Индивидуалният статус: промени и зависимости	27
<i>Елена Дариева</i> Членството на България в ЕС: обществените нагласи през втората година след присъединяването	45
<i>Росица Рангелова</i> Структурни промени и инвестиции в икономиката на България	51
<i>Пламена Йовчевска</i> Потенциалът на българското селско стопанство в рамките на Общата селскостопанска политика	67
<i>Milorad Bojic</i> State and Problems of the Serbian and Bulgarian Economies - a Comparative Analysis	81
<i>Gordana Stojić</i> Older Workers' Employment at the EU Labour Market	97

<i>Татяна Томова</i> Оценка на социалната политика в България: изводи за бъдещето	109
<i>Георги Манолов</i> Финансиране на политическите партии в България	125
<i>Ивайло Христов</i> Публичният образ на българските представители в Европейския парламент	139
<i>Таня Неделчева</i> Съхраняване на културната уникалност в мултикултурна среда	141
<i>Jovan Živković</i> The Attitudes of National Minorities from Bulgaria, Serbia and Macedonia towards Regionalism and the Cultural Autonomy	151
<i>Мая Келиян</i> Стил на живот в съвременна България: между посттоталитаризма и Европейския съюз	167
<i>Радост Патева</i> Миграционни нагласи на българите	183
<i>Боян Ерменов</i> Криза на легитимността	187
<i>Светлана Съйкова</i> Възможности и необходимост от повишаване иновативния капацитет на човешкия капитал в България	205

ПРЕДГОВОР

Преди година и половина България официално стана пълноправен член на Европейския съюз. С приемането ѝ в него перспективата за ускорена модернизация и социален просперитет стана по-реална, а бъдещето на страната и живота на всеки човек придобиха по-ясни определени очертания. Надеждите на всички – и политици, и обикновени граждани бяха големи и еднопосочни - приближаване на страната до развитите западноевропейски държави. Затова обществената подкрепа за присъединяването на България към ЕС беше широка.

Членството на страната в ЕС носи много възможности, но отпраща и сериозни предизвикателства. Необходимо е реструктуриране и адаптация на националната икономика, политика и култура към ефективните институционални и ценностно – нормативни образци на напредналите европейски общества. Това изисква вътрешно диференцирана и същевременно консолидирана политика на реформи във всички области на обществения живот. За тяхната реализация е нужна политическа воля и силна обществена подкрепа.

Влизането в Европейската общност, която има свои цели, приоритети, правила и стандарти, повлиява значително върху протичащите в страната процеси. Като член на ЕС България получи нови възможности, вкл. и финансови, за ускоряване на социално-икономическия си напредък. Същевременно при интегрирането си в новата среда и отношенията в нея българското общество се изправи и пред определени предизвикателства и трудности. Идентификацията на основните им измерения и причинни зависимости, диагностицирането и прогнозирането им е задача пред всички социални науки.

От тях и особено от социологията се очаква да **опишат и обяснят** протичащите процеси и възникващите проблеми, да **генерират**

рат идеи, да ги трансформират в социални технологии и управленски решения. Това предполага максимално използване на собствения потенциал и последователни и обхватни мултидисциплинарни изследвания. Важно е пълното използване на възможностите на изследователи от различни научни области и обединяване на техните усилия в анализа на българското общество след присъединяването му към ЕС.

Интегративната и мултидисциплинарна ориентация определя характера на настоящия сборник. В него са представени и анализирани резултатите от съвместно национално представително емпирично социологическо изследване на НЦИОМ и колектив от Института по социология на БАН, включени са и разработки на специалисти от различни научно-изследователски направления и академични организации. Въпреки многообразието, всички статии имат един общ ориентир - анализи, прогнози и препоръки за практически действия, които ще допринесат за обогатяване на познанието и за разширяване на научната база за ефективно управление на евроинтеграционния процес.

Изказваме най-искрена благодарност на Фондация „Фридрих Еберт” за подкрепата на нашата инициатива. Надяваме се, че успешното сътрудничество между нас ще продължи и в бъдеще и ще допринесе за развитието на науката и за намиране на решения на стоящите пред българското общество проблеми.

Позициите на авторите в сборника са израз на тяхното лично мнение и не ангажират Фондация „Фридрих Еберт”, Института по социология на БАН или други институции.

*Анна Мантарова
Мариана Захариева*

ЧЛЕНСТВОТО НА БЪЛГАРИЯ В ЕС: РАВНОСМЕТКА ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА БЪЛГАРИТЕ

Анна Мантарова*

Перспективата за приемане на България в ЕС породи в българското общество надежди и очаквания за бързи позитивни промени и на макро, и на микро равнище - модернизация на страната, ускоряване на икономическото развитие, преодоляване или поне ограничаване на натрупалите се в хода на социалната трансформация проблеми, значително повишаване на жизнения стандарт, увеличаване на възможностите за личностно развитие и реализация. „Европейската мечта”, описана подробно от Джеръми Рифкин (Рифкин 2005) прояви универсалната си притегателна сила и в България.

Ориентацията на страната към присъединяване към ЕС не само получи изключително масова и трайна подкрепа, но в съзнанието на българина на този политически акт започна да се гледа като на ключов за преодоляване на дълго трупалите се вътрешни проблеми. Особено след стартирането на предприсъединителния процес, Европейският съюз се превърна в „новата „панацея” (след „царската”), в новия спасителен бряг от безработицата и бедността, от корупцията и престъпността. В народопсихологията на българина сякаш винаги реалното и действително възможното се смесва с приказното, магичното очакване за „спасител”, който идва и ще ни избави от беда, но винаги той е някъде „отвъд нас” (Тилкиджиев, 2006:14).

Всъщност регистрирането на такива високи очаквания за значителни позитивни промени и на макро, и на микро равнище не са прецедент. Испанският социолог Санчес в резултат на мащабно сравнително изследване през 2000 г. констатира, че колкото по-неразвити в икономическо и политическо отношение са страните-

* Анна Мантарова е ст.н.с., д-р в Институт по социология на БАН

членки на ЕС (от типа на южните - Гърция, Португалия, Испания), толкова техните граждани имат по-високи и дори нереалистично високи оценки и очаквания към ЕС, масовите нагласи са, че техните собствени и на страните им икономически проблеми, проблемите им с корупцията във властта и пр. ще се решат главно благодарение на членството им в ЕС (цит. по Тилкиджиев, 2006: 27).

*

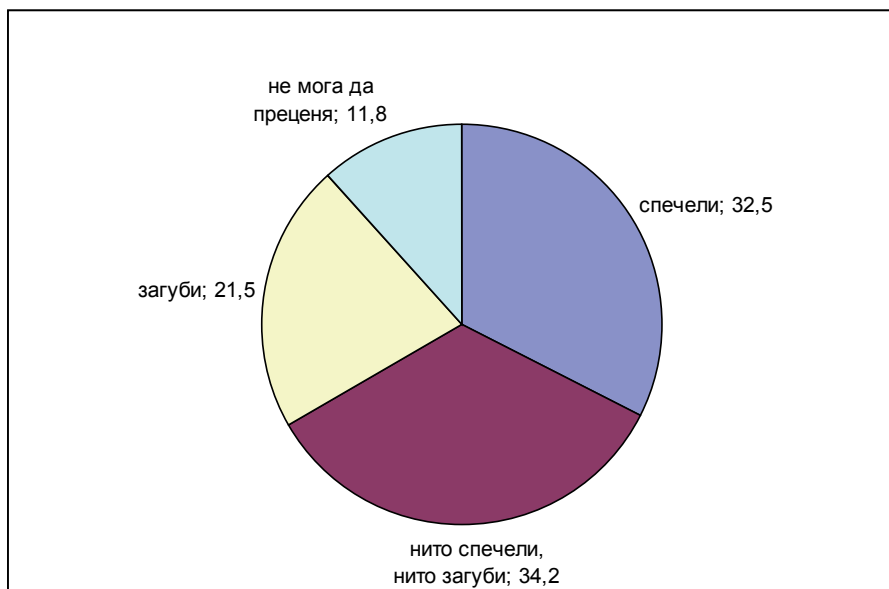
Времето, което вече измина след приемането на България в ЕС дава възможност и на експертите, и на обикновените граждани да направят своята първа равносметка, да потърсят отговор на поредица от въпроси, свързани с хода на обществените процеси, с посоката и обусловеността на настъпилите промени, да съотнесат очакванията и реалностите.

Една сериозна равносметка на първата година и половина от членството на България в ЕС следва да включва широк набор от взети в тяхната динамика обективни показатели (икономически и социални) и субективни оценки. Тук обаче вниманието ще бъде фокусирано само върху субективните преценки на българските граждани за състоянието на българското общество и за промените, настъпили в него в периода след влизането на страната ни в ЕС като анализът ще се основава главно на информация от национално представителни емпирични социологически изследвания. Изложението ще бъде центрирано около няколко оси – преценки за промените в българското общество след присъединяването на България в ЕС и за положението в страната сега и сравнение на очакванията за бъдещи промени преди приемането в ЕС и сега.

В преценките си дали до момента България спечели или загуби от членството си в ЕС, българските граждани се разделят на няколко големи групи. По около една трета от анкетираните считат, че страната е спечелила и че нито е спечелила, нито е загубила. Според приблизително една пета, тя е загубила, а малко повече от една десета не могат да преценят.

Фигура 1

По Ваша преценка, до момента спечели или загуби
България от членството си в ЕС?

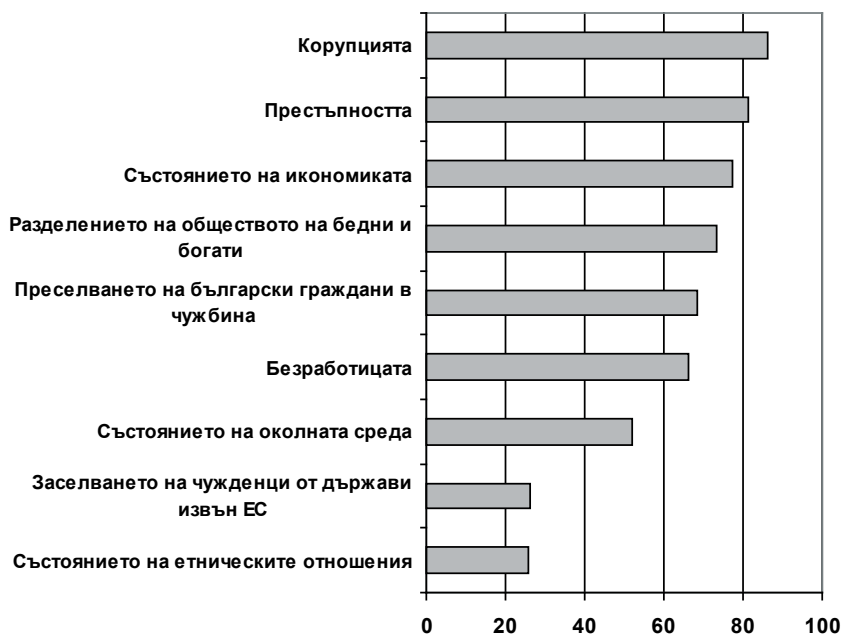

Позицията, че страната е спечелила се споделя много по-често от хората на възраст от 18 до 30 години, високообразованите, учащите, мениджърите в държавния и частен сектор, жителите на София и тези, които живеят без лишения. В групата на далите противоположния отговор – че до момента страната е загубила от влизането си в ЕС, по-силно са представени възрастните над 60 години, безработните и особено живеещите в мизерия – 58,6% от тях споделят това мнение. Обобщената характеристика, която отличава представителите на двете групи е техният потенциал за личностно развитие и реализация. Възпроизвеждането на групите, които още преди приемането проявяват оптимизъм, респ. скептицизъм по отношение на членството в ЕС, дава основание да се мисли, че изразеното мнение не се определя само от рационален баланс на придобито и загубено, а включва и елемент на преценка на бъдещи възможности (най-вече персонални) в новите условия.

Оценката на българските граждани за положението в България откроява акцентите, върху които се фокусира обществената недовлетвореност – реда и законността в страната и икономическите проблеми.

Как оценявате положението в нашата страна сега по отношение на:

(Отговори “тежък” и “много тежък” проблем,
национална извадка, в %)

За никого не е изненада, че за пореден път на първите места като най-тежки проблеми са позиционирани корупцията и престъпността. Декларираното от управляващите желание за борба с корупцията и предприеманите мерки практически нямат резултат. В ежедневието си българският гражданин се сблъсква повсеместно с различни нейни форми. Тя е видима или най-малкото сериозни съмнения я свързват и с високите етажи на властта.

Нещо повече, перспективата за навлизане на свежи пари от европейските фондове се оказва допълнително изкушение и мотив за разширяване и разнообразяване на корупционните практики. Според информацията от проведеното проучване, корупцията се оценява като много тежък проблем най-вече от мъжете, хората на възраст 50-59 г., със средно и по-високо образование, заетите в частния сектор, жителите на градовете.

На второ място сред проблемите в българското общество е изведена престъпността. Вече две десетилетия тя е много сериозен проблем за българското общество. В условията на глобализация и в хода на започналата в страната макросоциална трансформация, организираната престъпност много бързо извървя пътя от почти непознат феномен до част от ежедневието. Улеснена от географското положение на страната, от бедността на населението и от нестабилността и слабостта на държавните структури в региона, тя бързо се разви по отношение и на сферите на действие, и на териториалния обхват, и на вътрешната си организация. Състоянието на масовата криминална престъпност в страната е не по-малко обезпокояващо. В началото на 90-те години броят на престъпленията регистрира значителен скок. Оформи се определен контингент, за който престъпността стана основен и дори единствен източник на доходи. Традиционната криминална престъпност се превърна в най-голяма заплаха за личната сигурност на българския гражданин. Личният опит на гражданите, регистриран в няколко изследвания на виктимизацията (Мантарова 2008: 97-99) не подкрепя официалната статистика, която години наред твърди, че има непрекъснат спад на престъпността. Оценка за тежестта на проблема „престъпност“ са хомогенни и не показват вариации сред отделните социално-демографски групи.

Определено негативно е мнението на хората и за състоянието на икономиката. Най-вероятно ниският жизнен стандарт на преобладаващата част от населението определя силната критичност към нея, въпреки че на макроравнище все пак тя показва не лоши резултати. Не е трудно да се открият и многобройни обективни основания за формиране на регистрираните оценки. Извест-

но е, че БВП на човек от населението в България е най-ниският в ЕС. За 2007 г. той е 3800 евро, или повече от шест пъти по-малко от средния (24700 евро) (www.nsi.bg/ZActual/ESPList.htm). Поддържаният години наред висок ръст на БВП е на фона на много ниското му равнище и се разпределя крайно неравномерно между различните слоеве в обществото, поради което повлиява твърде слабо жизнения стандарт на основната част от населението. Същевременно през последната година и половина под действието на поредица причини инфлацията в страната достигна доста високи стойности. По данни на НСИ от януари 2007 г. до юли 2008г. тя е 17,7% (www.nsi.bg/Cpi_Calc/WSI_CPI_Utility_xsl.xml). Нещо повече, тя е най-висока при хранителните стоки, които само през 2007 г. са поскъпнали с над 20% (www.nsi.bg/Cpi/Cpi0308pr.pdf), а за значителна част от населението именно разходите за храна съставляват най-голям дял в домакинските бюджети (за юни 2008г. – 36,6%) ([nsi.bg/ZActual/Budget Home0608.htm](http://nsi.bg/ZActual/BudgetHome0608.htm)). При това, според анализите на експерти, оформилите се тенденции в развитието на българската икономика не дават основание да се очаква бързо и решително придвижване напред в догонване на водещите страни. Установилата се отраслова структура на преките чуждестранни инвестиции показва, че те са ориентирани главно към сферата на услугите (финансово посредничество, търговия и ремонти, сделки с недвижими имоти), в които доходността е висока. „До сега очакванията, че големи стратегически инвеститори от водещи в света държави ще донесат високи технологии и ще създадат нови работни места, ще произвеждат продукция на високо равнище, която да се изнася, не се осъществяват в размери, каквито биха повлияли значително за ефективно реструктуриране на икономиката и развитието на България.” (Рангелова 2008: 58).

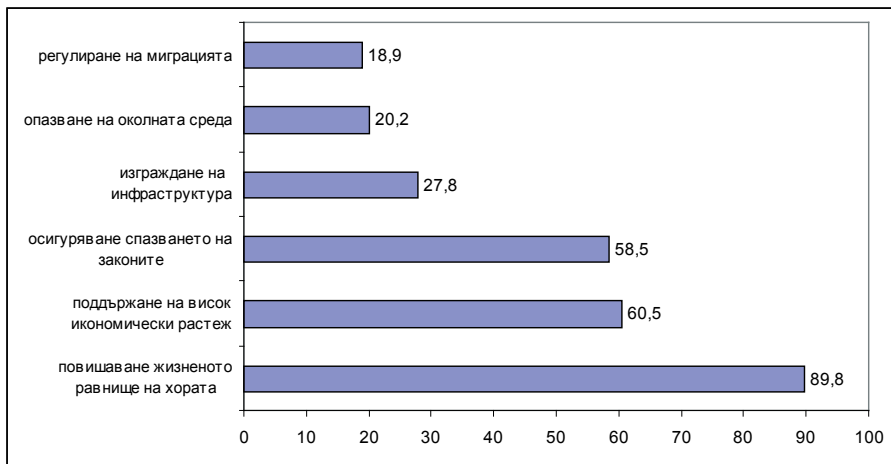
Информацията за най-важните задачи, които според респондентите стоят пред България, дава основание за определени изводи. Ранжирането отразява обективната ситуация в страната и дефицитите в нея. Позиционирането на приоритетите възпроизвежда набора от проблеми, които фокусират неудовлетвореността и изискванията на българските граждани. Формирането и йерар-

хизирането на целите е детерминирано от съществуващите в социалната среда проблеми. Подреждането показва доминиране на цели и ценности, свързани с ежедневните, основни потребности, докато постматериалните ценности имат слабо разпространение.

На първо място със значителна разлика е изведена необходимостта от повишаване на жизненото равнище – това е най-важният приоритет за девет от десет от анкетираните като не се наблюдават разлики в зависимост от социално-груповата принадлежност. В практически равни позиции следват поддържане на висок икономически растеж и осигуряване спазването на законите.

Фигура 3

**Според Вас, кои са най-важните задачи
пред страната ни сега?
(Национална извадка, май 2008 г., в %)**

На икономическия растеж държат най-често мениджърите - и от държавния, и от частния сектор. Прави впечатление, че учащите и ромите са групите, които в най-малка степен са загрижени за осигуряване на спазването на законите. Необходимостта от развитие на инфраструктурата се извежда напред най-често от групи, които по един или друг начин са по-пряко свързани със състоянието и

изграждането ѝ. Работещите по програми за временна заетост явно очакват и се надяват да получат работа на такъв тип обекти. Мениджърите и земеделските стопани са пряко зависими в бизнеса си от технологичното равнище и състоянието на инфраструктурата. Представителите на турския етнос в голямата си част живеят в малки селища с лоши и дори липсващи основни технически и комунални съоръжения. Логично представителите на групите, които са с по-добър икономически, образователен и социален статус обръщат повече внимание на въпроси, фокусиращи вниманието на развитите модерни общества. Опазването на околната среда е посочено като приоритетна задача най-вече от хората с висше образование, с добро материално положение и живеещите в София.

Значителна част от българските граждани констатира, че в периода след приемането на България в ЕС в обществото са настъпили промени, но техният знак в отделните области е различен.

Таблица 1

След като България влезе в ЕС, как според Вас се промениха:
(Национална извадка, май 2008 г., в %)

	В позитивна посока		Няма промяна	В негативна посока	
Безработицата	Намаля	21,7	53,0	Увеличи се	14,2
Сигурността на раб. места	Увеличи се	10,2	44,1	Намаля	25,1
Икономическата диференциация	Намаля	2,9	38,6	Увеличи се	49,8
Жизненото равнище	Повиши се	9,7	37,9	Понижи се	46,8
Заминаването в чужбина на работници и специалисти	Намаля	2,8	26,0	Увеличи се	56,3
Защитеността от престъпления	Увеличи се	13,5	62,7	Намаля	15,0
Организираната престъпност	Намаля	5,8	51,7	Увеличи се	28,9
Корупцията	Намаля	5,1	48,1	Увеличи се	37,2
Качеството на административните услуги	Повиши се	19,3	57,4	Понижи се	7,1
Качеството на продаваните стоки	Повиши се	20,7	55,3	Понижи се	12,8
Грижите за опазване на околната среда	Увеличиха се	23,9	51,2	Наляха	9,0

Приблизително всеки пети от респондентите забелязва позитивна промяна в грижите за опазване на околната среда, в състоянието на безработицата, качеството на продаваните стоки и качеството на административните услуги. По отношение на редица други области обаче, анкетираните, които определят промените като отрицателни превишават в пъти тези, според които те са положителни. Увеличение на корупцията има според 37% от анкетираните през май 2008 година, на организираната престъпност - според 28,9%, жизненото равнище се е понижило според 46,8% от интервюираните. Мнението, че промените в тези насоки са с положителен знак, се споделя съответно от 5,1%, 5,8% и 9,7%. Тези отговори не са изненадващи, тъй като още в края на миналата година национално представително проучване (на Програмен колектив от Института по социология с ръководител ст.н.с. д-р А. Мантарова) регистрира значително разпространение на негативни оценки, най-вече за хода на икономическите процеси в страната.

Очакванията на българските граждани за свързани с членството на страната в ЕС промени са доста динамични във времеви план.

Таблица 2

**Очаквания за позитивни промени в България
в условията на членство в ЕС в дългосрочен план
(Национална извадка, в %)**

	Декември 2004 г.	Май 2008 г.
Безработицата ще намалее	43,4	39,4
Икономическата диференциация ще намалее	14,1	8,3
Жизненото равнище ще се повиши	49,8	40,9
Защитеността от престъпления ще нарасне	56,1	34,3
Организираната престъпност ще намалее	52,2	27,5
Корупцията ще намалее	47,2	26,6
Ще се увеличат грижите за опазване на околната среда	30,4	33,9

В края на 2004 година оптимистичните очаквания са масови, най-много са те във връзка с особено наболелите проблеми в обществото ни. Приблизително половината от българските граждани считат, че след като България стане член на ЕС жизненото равнище ще се повиши, защитеността от престъпления ще нарасне, ще намалее организираната престъпност и корупцията. Последните в много голяма степен се подхранват от твърдата позиция на ЕС, че страната трябва да реформира съдебната си система и тя да стане работеща и ефективна, за да бъде приета в съюза. Около година и половина след присъединяването оптимизмът значително е спаднал. Изключение се наблюдава само по отношение на грижите за опазване на околната среда. Именно там вижданията за позитивно развитие на процесите слабо са се масовизирали. Относително постоянен, макар и отложен във времето, е оптимизмът по отношение на единия ключов пункт, в който се фокусираха надеждите на българското общество - жизненото равнище.

Най-голямо свиване на позитивните очаквания се регистрира по въпросите, свързани с установяването на ред и законност в страната. Причините са много и разнообразни. От една страна хората разбират несъстоятелността на представите, че с влизането в ЕС едва ли не автоматично ще се решат натрупалите се проблеми и изоставят свърхочакванията си. Опитът от първата година в съюза показва, че промените във всички области вървят трудно, бавно и не са еднопосочни. Специално що се отнася до законността и вътрешната сигурност, стана очевидно, че въпреки настоятелните изисквания, помощта и натиска от страна на ЕС, реални и видими резултати няма. ЕС не успя да наложи не само радикална, но дори и забележима промяна. Очевидно проявяваната политическа воля и решителност не са с необходимата интензивност. Освен инерцията в работата на държавните институции, явно има и достатъчно силни и влиятелни интереси, които задържат реформите и блокират дейността им.

Проследяването на обществените очаквания във времето показва, че спадът на оптимизма е устойчив във времето. Проучванията показват значително намаление на позитивните очаквания.

Докато преди приемането в ЕС те са споделяни от приблизително половината от пълнолетните български граждани, то след това делът им спада на една четвърт до една трета. Доминиращото очакване вече е друго – най-разпространено е мнението, че независимо от членството в тази общност, която поставя своите императиви и изисква спазването на установените в нея стандарти, сегашното положение в България ще се запази. Нещо повече, според всеки пети от анкетиранията корупцията ще се увеличи, а според всеки шести, това ще се случи с организираната престъпност.

Таблица 3

След като вече страната е член на ЕС, как според Вас ще се променя дългосрочно организираната престъпност?

(в %)

Година	„Силно ще намалее” и „По-скоро ще намалее”	„Ще остане същата”	„Силно ще се увеличи” и „По-скоро ще се увеличи”	„Не мога да преценя”
2004 г.	52,2	20,6	10,5	16,6
2007 г.	39,7	30,1	14,3	15,9
2008 г.	27,5	36,8	16,4	19,2

Таблица 4

След като вече страната е член на ЕС, как според Вас ще се променя дългосрочно корупцията?

(в %)

Година	„Силно ще намалее” и „По-скоро ще намалее”	„Ще остане същата”	„Силно ще се увеличи” и „По-скоро ще се увеличи”	„Не мога да преценя”
2004 г.	47,2	25,2	9,8	17,7
2007 г.	30,8	33,6	22,6	13,0
2008 г.	26,6	37,1	20,9	15,3

Таблица 5

След като вече страната е член на ЕС, как според Вас ще се променя дългосрочно личната сигурност на гражданите?
(в %)

Година	„Силно ще се увеличи” и „По-скоро ще се увеличи”	„Ще остане същата”	„Силно ще се намали” и „По-скоро ще се намали”	„Не мога да преценя”
2004 г.	56,1	23,7	4,6	15,6
2007 г.	42,4	34,8	9,0	13,8
2008 г.	34,3	39,6	8,4	17,7

Предметно конкретизираната картина на масовите оценки и очаквания показва, че особено драстично е спаднал оптимизмът за позитивни изменения в работата на специализираните за защита на законността държавни институции.

Таблица 6

Очаквания за позитивни промени през следващите 2-3 години:
(Отговори „Да”, в %)

	Декември 2004 г.	Май 2008 г.
Ще намалее възможностите за заобикаляне на законите	59.0	48.3
Ще се подобри работата на полицията	73.9	48.1
Ще се подобри работата на съдебната система	66.5	43.6

Собствените наблюдения на хората от изминалата година и половина са разклатили сериозно убедеността, че някой, дори и подложил ни на мониторинг ЕС, в близко бъдеще може да наложи положителна промяна в работата на полицията и съдебната система. Макар и в по-малка степен, но спад бележи и очакването, че обществената среда като цяло ще допуска в по-малка степен извършването на закононарушения. Все пак очакванията, или

може би по-скоро надеждата, че все пак е неизбежно и в България, както в другите страни от ЕС, да се наложи законът, остават доста разпространени, макар и отложени във времето.

Въпреки, че изминалото време не донесе очакваните положителни промени, българите твърдо подкрепят членството на страната в ЕС. В него те виждат единствената възможност да се въври напред, да се ограничи действието на генерираните и възпроизвеждащи се вътре в страната фактори, които препятстват развитието. Убедеността, че присъединяването към ЕС е правилна стъпка и Макар и след години ще донесе осезаеми позитивни резултати и в обществен, и в личен план, е масова.

Бележки

В статията са използвани данни от:

Национално представително емпирично социологическо изследване „България пред присъединяване към ЕС” от декември 2004г., проведено от програмен колектив от Института по социология с ръководител ст.н.с.д-р А. Мантарова, работещ по проект „Социологически аспекти на евроинтеграцията на България”, финансиран от ФНИ.;

Национално представително емпирично социологическо изследване „Обществени оценки за ченството на България в ЕС” от ноември 2007 г., проведено от програмен колектив от Института по социология с ръководител ст.н.с.д-р А. Мантарова, работещ по проект „Социологически аспекти на евроинтеграцията на България”, финансиран от ФНИ.;

Представително за град София емпирично социологическо изследване „Обществени оценки за централната част на София и връзките ѝ с другите столични райони” от 2001 г.с научен ръководител проф. дфн Н. Генов

Национално представително емпирично социологическо изследване на колектив от Института по социология на БАН и НЦИОМ от периода 20-26 май 2008 г.

Литература

Мантарова А. 2008 Вътрешен ред и лична сигурност – български реалности и очаквания в европейски контекст. В: *Евроинтеграцията на България. Социологически ракурси.*, съст. и ред. А. Мантарова, София: Изд. Аля, с.85-104.

Рангелова Р. 2008 Структурни промени и инвестиции в икономиката на България. В: *България в ЕС: очаквания и реалности.*, съст. и ред. А. Мантарова и М. Захариева, София: Изд., с. 47-62 .

Тилкиджиев Н. 2006. Европейският съюз като изход: „устойчивата симетричност” В: *Предизвикателства на европейската перспектива.*, ред. А. Мантарова, Изд. Аля, С., с. 7-38.

Mantarova A., M. Zakharieva. 2006. Cultural Dynamics in Bulgarian Society in the Process of Eurointegration. In: L. Mitrovich, Ed., *The Geoculture of Development and the Culture of Peace in the Balkans*, Nis: University of Nis, Institute for Sociology, 2006, pp. 19-31

www.nsi.bg/ZActual/ECPList.htm

www.nsi.bg/Cpi_Calc/WSI_CPI_Utility_xsl.xml

www.nsi.bg/Cpi/Cpi0308pr.pdf

www.nsi.bg/Cpi/Cpi0308pr.pdf

ЧЛЕНСТВОТО НА БЪЛГАРИЯ В ЕС: ОЧАКВАНИЯ И РЕАЛНОСТИ

Лидия Йорданова*

За последните четири години одобрението към членството на България в Европейския съюз остава трайно високо. Няма промяна в нагласите на българите година и половина след началото на реалното членство на страната ни в ЕС - три четвърти са привържениците на европейската кауза у нас. Нещо повече – в сравнение с пролетта на 2006 г., сега с цели 10% нараства делът на българите, които преценяват, че предимствата на членството ни в ЕС категорично вземат връх над недостатъците. Макар и малък, европейският „опит” на България засега „работи” еднозначно за по-бързата ни интеграция. Все още обаче е рано да се каже със сигурност кога може да се очаква част от българите да се отърсят от свръхопачванията си към евросъюза. Скъсването с илюзиите че ЕС е панацея за решаване на обществените и особено на личните проблеми засега не поражда масов европесимизъм или еврокритицизъм в българското общество. Енергията на недоволството се излива по-скоро навътре, към управляващите отколкото в посока на евроструктурите. В резултат регистрираме какво евроориентирите способстват за протичане на процес на рационализация и прагматизация на масовите представи и оценки .

За времето от началото на 2007 г. досега с 8 процента намалява делът на неодобряващите членството на България в НАТО. Опитът на страната ни от вече реалното членство в ЕС очевидно влияе /пряко или косвено/ благоприятно на хората изповядвали в предишни периоди крайна нетърпимост към включването ни в евроатлантическия пакт.

*Лидия Йорданова е ръководител на НЦИОМ при Народното събрание на Република България

В сравнение с периода непосредствено преди влизането на България в ЕС, сега двойно намаляват хората, очакващи влошаване на личния си живот в условията на реално членство. Макар и техните скептични нагласи да не преминават автоматично в оптимистични, през пролетта на 2008г. малко над половината българи са по-скоро оптимисти за личната си перспектива като граждани на страна членка на ЕС.

През последната година българите участваха в своя първи евровот за народни представители на България в Европейския парламент. Този вот премина под знака на вътрешно-политическите борби за доминация и полагане на основите на едно бъдещо политическо реструктуриране. От евровота до момента регистрираме наличието на една трайна като дял прослойка от населението /възлизаща на около една трета от всички българи/, която демонстрира постоянен интерес към българското политическо присъствие в европейския парламент.

За изминалото време от година и половина реално членство на страната ни в ЕС, българите стигнаха до извода, че развитие и икономически напредък у нас се постигат преди всичко като резултат на строг контрол и санкции от страна на ЕС върху всички сфери на икономиката и политиката, които влияят на общия климат и конюнктурата в обединена Европа. Проблемът не е нито в контролът, нито в санкциите, които са обичайна практика в работата на ЕС с новоприетите страни членки, а в това, че у нас все повече общественото мнение гледа на евронаблюдението като на „добрия управник” и „отговорен стопанин”. При подобни масови настроения ситуацията на управляващите – без значение днешни или утрешни е меко казано деликатна.

В редица свои национални проучвания от последната година, НЦИОМ регистрира масово осъзнаване на обстоятелството, че създаването и подържането на благоприятна среда за обществено развитие понастоящем е много по-важна задача отколкото стремежът към постигане на приемливи стойности на отделни показатели на развитието. Това означава, че се осъзнава значимостта на средносрочната и дългосрочната перспектива пред нас

като страна членка на ЕС. Разликата в дяловете на оптимистите и песимистите за доброто бъдеще на страната ни в дългосрочен план е в съотношение 5:1 в полза на оптимистите. Така постепенно краткотрайните, бързи и откровено нереалистични очаквания от прехода - „да ни оправи” преляха в доста по-умерените и реалистични прогнози за добра средносрочна и дългосрочна перспектива. Потвърждение на подобна теза намираме в акцента, който общественото мнение поставя на значимостта на проблеми като корупцията и престъпността, поставяйки ги по важност пред редица конкретни показатели за икономическия растеж. Изследванията на НЦИОМ след приемането ни в ЕС показват също така, че няма сфера на обществения живот от която българите да не очакват прогрес в дългосрочен план.

Година и половина след официалното приемане на България в ЕС, равносметката на обществените настроения може да се сведе до определението „умерен оптимизъм”. Заможните хора най-често са склонни да дават крайни оценки – както свръхоптимистични, така и свръхпесимистични. Очевидно е, че част от тях се вписват безпроблемно в конюнктурата на обединена Европа, а друга част тепърва ще се борят да не изпаднат от групата на проспериращите българи.

Най-често обществените представи за добрата страна на членството ни в ЕС се свеждат до предоставянето на нови възможности и шансове за по-добър живот и реализация на българските граждани. Хората обаче са наясно и с това, че именно поради новите възможности и шансове, корупцията и престъпността процъфтяват, получавайки допълнителна мотивация, изкушени от свежите външни ресурси.

Регистрираме растяща удовлетвореност от усилията за постигане на ново качество на услугите и стоките, от търсенето на разумно обвързване на цената на стоките с качеството. Масово е усещането за европейско осъвременяване на услугите, в това число и на онези, които предлага българската администрация на всички свои нива.

След избирането на първия български еврокомисар Меглена Кунева, сънародниците ни следят с огромно внимание работата в

нейната „ниша” и проявяват висока чувствителност към правата си на потребители. Като се има предвид и това, че М.Кунева е най-често споменаваното име като пример за успешен български политик от нов тип, може да се очаква на нейните усилия тепърва да се гледа и като на европейска кауза за българите.

Личната равностетка на българите след първата година членство в ЕС е по-скоро положителна. Висока чувствителност обаче регистрираме сред привържениците на десните опозиционни формации, които по-често от останалите са на мнение, че у нас останаха на заден план демократичните достижения на гражданското общество от прехода. Десните гледат на мониторингът на ЕС у нас освен като на гарант за развитие, също така на моменти и като на „рамо за мандата на управляващите.” А симпатизантите на десните партии считат себе си за хората, направили най-много жертви в името на европейската кауза в България през трудното време на прехода.

С трайни нагласи на персонално печаливши от членството ни в евроръюза са младите хора, част от заможните българи, образованите и заетите в частния бизнес. Сред отчитащите загуби за себе си са бедните и необразованите, възрастните, но и богатите, чийто бизнес не се котира добре в момента.

Почти на прага на влизането на България в ЕС се роди нова политическа алтернатива в лицето на политическата партия ГЕРБ. Прогнозите на социолозите, че ГЕРБ ще има претенциите да е истинската европейска партия на България все още не са опровергани. Политическата биография на партията се пише от деня на членството ни в ЕС, а избирателите на ГЕРБ посочват най-често в сравнение с останалите българи, че членството ни в ЕС дава нови политически шансове и възможности за тях.

Много силна е подкрепата за членството на България в ЕС и сред симпатизантите на партия ДПС, които не крият, че еврообщността предлага за тях нови шансове и възможности. Членството на България в ЕС е един от поводите за гордост и самочувствие на българските турци.

Много силен е обратът и в масовите настроения сред симпатизантите на социалистите, що се отнася до проевропейската им

ориентация. Безспорно европейската кауза се възприема от левите избиратели и като част от политиката на техния кабинет, което до голяма степен неутрализира негативните настроения.

Тенденция към ръст на одобрението за евроинтеграционните процеси наблюдаваме дори сред привържениците на партия „Атака“, които остават все още най-скептично настроени към верността на европейския избор за България.

Страната в момента се управлява като че ли в еднаква степен от Европейския съюз и от българските управници. Такова е мнение на значителна част от интелигенцията, регистрирано в началото на юни от национално представително изследване на НЦИОМ. Подобна теза се застъпва в най-голяма степен от образованото население, от жителите на градовете, от хората в активна трудова възраст и от заможните. Ето защо на официалните доклади от Брюксел се гледа със сериозността на управленски отчети за хода на реформите у нас.

На спазването на евроизискванията към България, населението на страната гледа все повече като на основен критерий за успешно управление. В този смисъл авторитетът на европейската администрация, включително на европейските медийни интерпретатори на ситуацията в България, е доста висок. В същото време сме съвсем далеч от ситуация, в която да имаме основания да определяме евросъюза като ново политическо чудо, или пък като политически феномен за нашата страна. Получава се нещо съвсем различно – ставайки основен коректив на общественото мнение, Европейският съюз успя да ревизира някои базисни вътрешно-политически представи на българите и да пренареди част от приоритетите им в личен план. Част от проблемите на прехода, които изоставаха или пък просто не можеха да бъдат решени от статуквото, вече са разглеждани в нова светлина и поставени в нов ред на приоритети в условията на реално членство на страната в ЕС.

Наличието на европейско обществено мнение по важни въпроси на икономиката и политиката на общността не остава незабелязано от българите. То може да се окаже сред важните причини и да мотивира българите да събудят позадрямалата си през по-

следните години гражданска активност по повод на важни за обществото решения. Все по-често и от трибуните на политиците, и от медиите, и от коментарите на гражданите в социологическите изследвания звучи въпросът: Как е в Европа и как е у нас? И отговорите все по-малко изглеждат недостъпни и все по-рядко подлежат на манипулации.

Медиите – както чуждите, така и нашите целенасочено търсят контакт с българските читатели и перманентно ги информират за европейската визия на България, за образа на българите в чужбина. Европейската намеса в съдбата на българските медицински сестри и общата европейска радост от освобождаването им създаде усещане за принадлежност към една добронамерена общност у повечето българи.

Периодичните доклади на Брюксел от мониторинга на България се превръщат в етапи на управленски цикли за българските политици – както за управляващите, така и за опозицията. Успехът на управляващите у нас започва да се мери колкото с оценките на гражданите за свършеното в страната, толкова и с похвалите или критиките на Брюксел. Тезите на Брюксел присъстват в риториката на политическия елит и се използват в равна степен като оръжие и от управляващи, и от опозиция. Засега мониторинга на Европейския съюз се радва по-скоро на разбиране и съпричастност от страна на българските граждани. Пълното разочарование от родните политици води до масово неприемане на вътрешно-политически тези. На този фон регистрираме висока чуваемост както към критиките, така и към похвалите на Брюксел.

ИНДИВИДУАЛНИЯТ СТАТУС: ПРОМЕНИ И ЗАВИСИМОСТИ

Мариана Захариева*

Пълноправното членство на България в Европейския съюз, което през последните няколко години бе приоритетна политическа цел и желана от най-широки социални кръгове перспектива, на 1 януари 2007 година стана реалност. То легитимира нови критерии за оценка на националните реалности и стимулира формирането на нов тип отношение към обществената ситуация. Очакванията на хората за нейното развитие в новия контекст бяха ясни и еднозначни: ускорено приближаване на страната до икономическите и социални стандарти на развитите държави. Доминираха надежди за бърза модернизация и значима положителна промяна както в живота на обществото, така и в битието на всеки човек. При това представата за социален и индивидуален просперитет бе обвързвана не с далечното бъдеще, а с близките няколко години.

Потвърждават ли се тези очаквания? Съответства ли действителността на предварителните нагласи? Тези въпроси имат ключово значение за изясняване на обществените динамики, но окончателният им отговор сега не е възможен, защото година и половина е твърде кратък период за реализация на необходимите реформи и за генерализирани заключения. Срокът обаче е достатъчен за начална оценка на общата социална ситуация и за аспектите и степента на нейната промяна. Те са индикативни за характера на протичащите процеси и от тях може да се съди както за темповете и ефективността им, така и за характеристиките на цялостния контрол и управление.

1. Жизнени условия

Условията на живот са съставна величина, която се изгражда

*Мариана Захариева е ст.н.с., д-р в Институт по социология на БАН

от множество различни по своята природа компоненти. Всеки от тях има собствена тежест и влияние върху начина, по който се структурира ежедневието и активността на хората. Поотделно или в съвкупност, те оказват въздействие върху съдържанието и организацията на индивидуалните дейности и до голяма степен определят не само ориентирите в процеса на целеполагане, но и постигнатите резултати.

Проведено през м. май 2008 г. социологическо изследване показва, че жизнената среда на българите има нехомогенен характер. Качеството на нейните елементи е различно и оценките на хората за тях са силно диференцирани. В някои аспекти, например жилищните условия и търговската мрежа в населеното място, удовлетвореността е сравнително висока. Към други, например защитеността от престъпления или медицинското обслужване, проявяваната критичност е по-голяма. По отношение на личния материален стандарт недоволството е масово и силно изразено.

Таблица 1

Лична удовлетвореност от:
(Национално проучване, 2008, %)

	Да	Отчасти	Не
Жилището	68,6	23,2	8,3
Работата	42,6	29,6	27,9
Защитеността от престъпления	20,6	37,3	42,2
Стандарта на живот	12,7	32,6	54,7
Медицинското обслужване в населеното място	37,8	32,1	30,1
Възможностите за работа в населеното място	23,7	27,6	48,7
Транспортното обслужване в населеното място	43,0	32,9	24,1
Търговската мрежа в населеното място	62,5	26,3	11,2
Възможностите за прекарване на свободното време в населеното място	44,4	29,8	25,8

В сложния комплекс от фактори, определящи жизнената ситуация, най-съществено значение имат жилищните условия, ра-

ботата и материалният стандарт. Те са обвързани с основни измерения на живота и реализацията на всеки човек и маркират ключови аспекти на заеманата от него социална позиция. Състоянието и промените в тях са важен индикатор за индивидуалния статус и за общественото развитие. Поради това основните им параметри са предмет на особен интерес и изискват по-обстойно разглеждане.

Диференцираният анализ по основни социални признаци показва, че най-съществените фактори за различия в оценките на *жилищните условия* са типът на обитаваното населено място и материалното положение. В първия план зависимостта е еднопосочна: с нарастване на големината на селището удовлетвореността на хората от жилищата им спада. В по-малките градове напълно доволни от домовете си са 75,4 % от жителите, а в София този дял е 57,5 %. При материалното положение се установява пълно съответствие между двете страни на релацията – колкото материалният статус е по-добър, толкова удовлетвореността от обитаваното жилище е по-висока. Напълно доволни от него са 73,5 % от хората, които твърдят, че живеят без лишения и 45,3 % от тези, които се самоопределят като крайно бедни.

Съществените разграничения в оценките за *работата* се базират на няколко основни социални характеристики. Първо място сред тях заема равнището на образование. Зависимостта между него и отношението към упражняваната професионална дейност е правопрпорционална: хората с по-висока образователна степен са по-удовлетворени от своята трудова реализация. Много доволни от нея са 60,1 % от висшистите и 22,4 % от завършилите само основно училище. Не може да се пренебрегне обаче фактът, че всеки седми от дипломиралите се в университет изобщо не е удовлетворен от своята работа – от нейното съдържание, заплащане, възможности за кариерно развитие. Това е сериозен проблем, защото ниската мотивация не стимулира максималното използване на индивидуалния потенциал, а неговата изява е приоритет в съвременното общество на знанието (The Lisbon European Council... 2000: 9-11).

Друг влиятелен фактор е местоживеенето. В големите градове удовлетвореността от работата е сравнително висока, докато в малките селища преобладават негативните оценки. Дистанциите варират според типа населено място и най - показателно за тях е сравнението със столицата. Половината (50,7 %) софийнци са много доволни от своята работа, а делът на недоволните е 11,1 %. В селата това съотношение е 33,8 % към 41,7 % , в по - големите градове – 43,5 % към 23,2 %. Диспропорцията е видима и обяснението за нея безусловно се свързва с броя и разнообразието на работните места в областните центрове и в столицата – от една страна и в останалите селищни структури – от друга страна. Според получените данни, недоволни от възможностите за работа в тяхното населено място са 75,5 % от живеещите в села и 49,9 % в градовете. В София тази стойност е 17,6 %. Наблюдаваното неравенство е значително и това стимулира засилената урбанизация и вътрешна миграция – процеси, чиито мащаби през последните години вече създават осезаеми дисбаланси в селищно – регионален план и проблематизират перспективите за развитие на по – малките населени места.

Отношението към работата се определя до голяма степен и от социо - професионалния статус на заетите. Най-доволни от нея са мениджърите в частните фирми (64,3 %) и хората на изпълнителски длъжности в държавния сектор (65,5 %). Към средните нива гравитират по – често ангажираните в управлението на държавните предприятия и работниците и служителите в частните структури. Най-малък дял в тази категория имат земеделските производители – само 18,7 % от тях са напълно доволни от работата си.

Решаващо въздействие върху начина, по който се възприема и оценява общата жизнена ситуация има *стандартът на живот*. Оценките за него в средата на 2008 г. са много критични и неудовлетвореността доминира в почти всички социални групи.

Както може да се предположи, най-недоволни са хората в тежко материално положение. При крайно бедните това на практика е общосподелено – 97,6 %. Преобладава категорично сред тези,

които търпят големи лишения – 77,2 %, но се изразява и от половината (49,8 %) живеещи с известни лишения.

Образователният статус е вторият по сила разграничителен признак в отношението към жизнения стандарт. В ситуация, когато във всички основни образователни групи неудовлетвореността от него е висока, зависимостта се проявява главно в динамиката на различните относителни дялове. Релацията е последователна и добре изразена: недоволството е по - голямо при хората с по - ниско образование. То характеризира отговорите на 31,7 % от висшистите, на 57,8 % от випускниците на средни училища и на 86,4 % от лицата с по-ниско от основното образование.

Възрастта също е фактор с ясно отличима посока на въздействие. С нейното увеличаване недоволството нараства – 42,2 % при групата 18 - 29 г., 52,3 % във възрастовата група 40 – 49 г. и 68,1 % при хората над 60-годишна възраст.

В социо - професионален план се открояват няколко основни акцента:

- най - голям е делът на напълно удовлетворените от стандарта си на живот при мениджърите в частния сектор (36,5 %);

- при работниците и служителите в същия сектор доминира неудовлетвореността (49 %);

- доволни от стандарта си на живот са по-малко от 1/5 от работещите в държавния сектор – 18,8 % на управленско ниво и 15,3 % на изпълнителско ниво;

- най-много недоволни от жизнения си стандарт има сред земеделските производители (76,8 %).

Представените данни показват ясно голямата неравностойност на отделните аспекти на жизнената ситуация. Те имат различни характеристики и степен на развитост и това се отразява неблагоприятно върху общото качество на живот. Много фактори влияят върху неговите параметри, но решаващо значение има равнището на материалния стандарт.

2. Материален стандарт

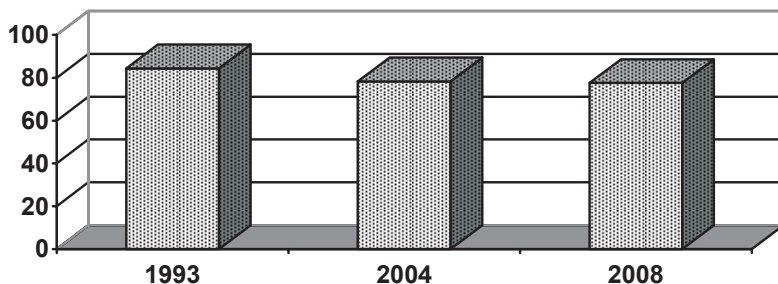
Материалният стандарт на хората е най – пряко свързан с об-

щото икономическо положение в държавата. Неговите актуални и динамични характеристики – както в измерението на обективните индикатори, така и на обществените оценки, определят основните детерминационни зависимости и мястото им в основните обяснителни схеми е централно.

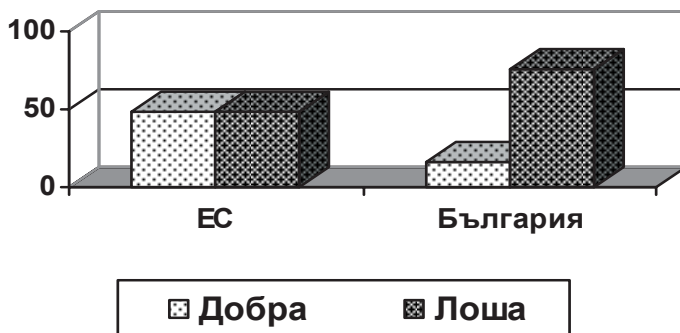
През май 2008 г. мнението на почти 80 % от хората е категорично – особено тежки за страната са собствените или производни на състоянието на икономиката проблеми. Оценката се отнася за ситуацията на макроравнище и отразява индивидуалната гледна точка към националните икономически реалности. Въпреки официалните данни за икономически растеж от над 5 % през последните години (www.minfin.government.bg/document/3098), оценките на хората са подчертано негативни и не се променят съществено повече от десетилетие (Mantarova, Zakhariyeva 2006: 22-23). Има тенденция на стабилизиране на обществените реакции на нивото на висок критицизъм.

Графика 1

Оценка за състоянието на икономиката в страната
(Национални проучвания, 1993-2008,
отговори “тежък” и “много тежък проблем”, %)

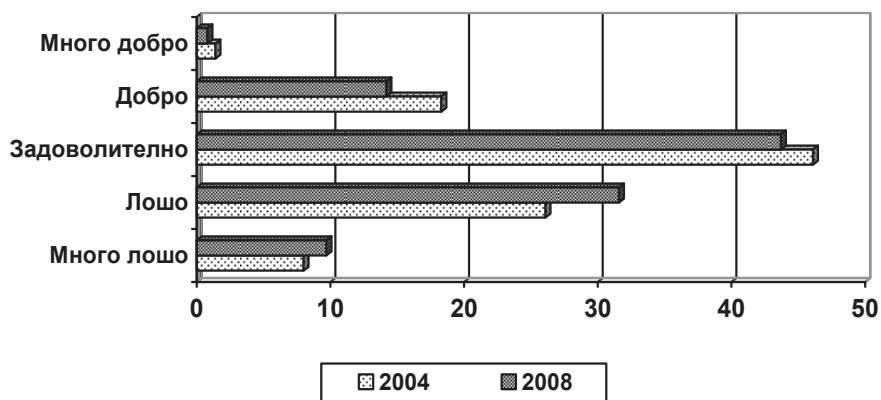
Характеристиките на общото икономическо положение се очертават още по-релефно на фона на международните сравнения.

Графика 2**Оценка на ситуацията в националната икономика**
(Евробарометър 68, 2007, %)

През есента на 2007 г., например, средната за Европейския съюз стойност на положителните оценки за ситуацията в националната икономика е 48 %. Отнесена към собствените им страни, тя е дадена от 97 % от датчаните, 91 % от финландците, 88 % от холандците, 86 % от шведите и 83 % от австрийците. В България е само 17 % (Eurobarometer 68: 19).

Причина за голямата критичност в обществените оценки за състоянието на икономиката в нашата страна е ниският жизнен стандарт на широки слоеве от населението. Отчитаните през последните години позитивни макроикономически тенденции имат твърде слабо отражение върху индивидуалното материално положение. То не се променя забележимо в позитивен план и доказателство за това е сравнението на формираната на негова основа диференциация преди и след приемането на страната в Европейския съюз. През 2004 г., например, 34,1 % от хората определят материалното положение на своите домакинства като „лошо” и „много лошо”, а 19,7 % - като „добро” и „много добро”. Три и половина години по – късно това съотношение е 41,3 % към 15 %.

Материално положение на домакинството
(Национални проучвания, 2004-2008, %)

Очевидно посоката и характерът на разпределението се запазват, променят се само конкретните числени стойности. Наблюдава се нарастване на групите в неизгодна икономическа позиция и намаляване на хората с по-висок материален статус. Развива се тип социална стратификация, в която голяма и нарастваща тежест имат нискодоходните групи, а това е индикатор за съществено различие спрямо моделите на икономическо разслояване в страните от ЕС.

Според данните от 2008 г. в най-добра икономическа позиция са живеещите в София и мениджърите в частните фирми. След тях се нареждат младите хора на възраст 18-29 г., по-високо образованите и ръководителите на различни нива в държавния сектор.

Като „много лошо“ определят материалното си положение големи групи от лицата с ниско образование (32,9 %), ромите (26,4 %), безработните (20,6 %) и възрастните (17,4 %). Оценка „лошо“ дава всеки втори (46,9%) земеделски производител.

Субективните оценки за икономическото положение – на макроравнище и в индивидуален план – отразяват много точно реал-

ната ситуация. И в двата аспекта има значително изоставане от стандартите в Европейския съюз и красноречиво свидетелство за това е сравнението по отношение на три основни икономически индикатора – брутен вътрешен продукт, разходи за труд и равнище на инфлацията.

Брутният вътрешен продукт на България на човек от населението за 2007 г. е над 6 пъти по-нисък от средния за 27-те страни – членки на ЕС. За ЕС 27 той е 24700 евро, а за България, която заема последното място в класацията на държавите от Съюза по този показател, е 3800 евро (www.nsi.bg/Zactual/ECPList.htm). Аналогична е позицията и при ранжирането по БВП, изчислен според покупателната способност.

Таблица 2

Брутен вътрешен продукт на човек от населението
(изчислен според покупателната способност – PPS, 2007, %)

ЕС /27 страни/	100,0
ЕС /25 страни/	103,8
Евروزона	109,5
България	38,2
Люксембург	284,1
Ирландия	146,2
Холандия	131,6
Австрия	128,3
Чехия	81,1
Унгария	64,0
Полша	54,6
Румъния	41,5

Източник: Eurostat, <http://epp.eurostat.ec.europa.eu>

Забележка: Данните в таблицата са прогнозни. Освен ключовите за сравнение показатели, в нея са включени стойностите на страните – членки на ЕС с най-висок БВП на човек от населението, както и на някои наскоро присъединени държави от Централна и Източна Европа.

Разходите за труд са друг индикатор, който маркира значителна дистанция между България и Европейския съюз. Според данни на Евростат страната ни е с най - евтината работна ръка в него. Докато в ЕС 27 средно за един час работа се заплаща 20,35 евро, в България тази сума е 1,65 евро. Изоставането е значително както спрямо западноевропейските равнища, така и по отношение на държавите в Централна и Източна Европа.

Таблица 3

Заплащане на труда
(2006 г., евро/час)

ЕС 27	20,35
България	1,65
Швеция	32,16
Дания	31,98
Люксембург	31,98
Белгия	31,58
Чехия	7,14
Унгария	6,34
Полша	6,03
Румъния	2,68

Източник: Eurostat, <http://epp.eurostat.ec.europa.eu>

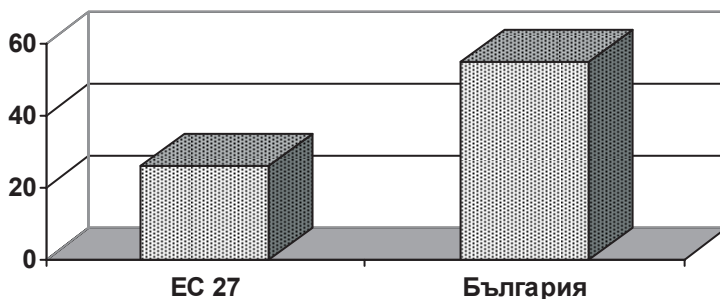
Забележка: В таблицата, освен ключовите за сравнение показатели, са включени страните – членки на ЕС с най – високо заплащане на труда, както и някои наскоро присъединени държави от Централна и Източна Европа.

Равнището на инфлация е следващ важен индикатор за икономическата ситуация в страната. По информация от Евростат средната ѝ стойност за ЕС 27 е 2,3 %, като в отделните страни варира между 2 и 3 % (изключенията са Естония 6,7 %, Латвия 10,1 %, Унгария 7,9 %, Румъния 4,9 % и Словения 3,8 %). Според данните на Националния статистически институт, инфлацията в България за 2007 г. е 12,5 %. Това равнище със сигурност е причината, за-

питани за най - важните проблеми на страната в момента, 55 % от българите да отговарят „инфлацията”. След нея се нареждат икономическата ситуация (28%) и престъпността (23%). Ранжирането по средни стойности за ЕС е друго. В него първо място заема безработицата (27%), следвана от инфлацията (26%) и престъпността (24%).

Графика 4

Преценка за инфлацията като най-тежък проблем на страната
(Евробарометър 68, 2007, %)

Отчетената стойност на инфлацията в България за 2007 г. е близо два пъти по - голяма от тази за 2006 г. (6,5 %), а стоките, които най - много са покачили цените си, са храните. За 2007 г. те са поскъпнали с около 20 %. Тези цифри са показателни сами по себе си, но разгледани на фона на продължаващия и в началото на 2008 г. растеж на цените, те маркират развитието на една крайно неблагоприятна тенденция. Тревожен сигнал за нея е фактът, че средното относително нарастване на потребителските цени за май 2008 г. спрямо май 2007 г. е 15,3 %, а увеличението на цените на хранителните стоки е 24,2 % (www.nsi.bg/Cpi/Cpi0608pr.pdf). Като се има предвид, че разходите за храна са 37,5 % от общите разходи на домакинствата, тези данни насочват ясно към една от основните причини за регистрирания в социологическите изслед-

вания критицизъм към реалностите в българското общество – финансовите трудности на хората.

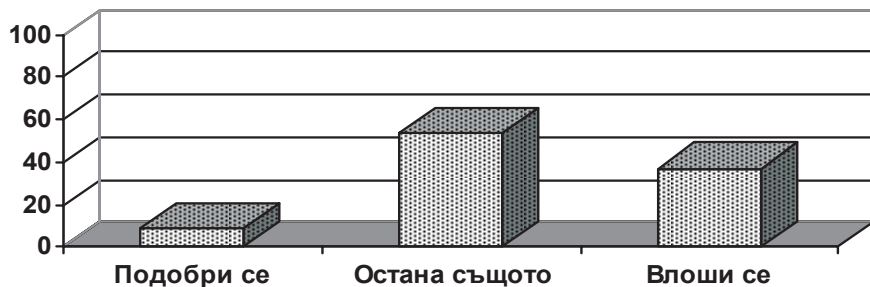
3. Равносметка и очаквания

Дали защото формираните преди присъединяването на страната към Европейския съюз очаквания са били твърде високи или икономическите реалности не са благоприятни, но в оценките на хората за персонализирания икономически ефект от този акт преобладава скептицизъм. Подобно на ситуацията в други държави, приети наскоро в Съюза, и у нас относителният дял на хората, които след първата година на членството отчитат в личен план по – скоро загуби, е твърде висок.

Графика 5

Промени ли се Вашето собствено материално положение след влизането на България в Европейския съюз?

/Национално проучване, 2008, %/

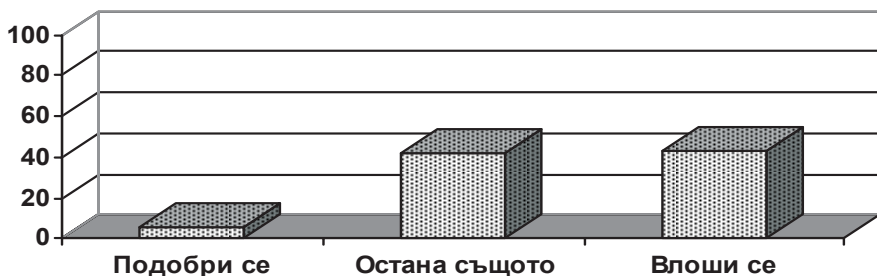
Подобрение на материалния си статус отчитат главно висшисти (13,9 %), мениджъри в частния сектор (21,1 %) и софиянци (17,9 %). Отрицателни промени има най – вече при по - възрастните (46,9 %), хората с много ниско образование (38,4 %), безработните (55,1 %), живеещите в села (44,7 %), ромите (61,1 %) и крайно бедните (60,0 %).

Изразената оценка генерира общ скептицизъм и поддържа усещането за негативно развитие, както в индивидуален, така и в макросоциален план. Между двете измерения има пълна симетрия и това показва не само взаимното им влияние, но и водещата роля на промените в личния статус при генерализациите, отнасящи се за социеталните промени и реалности.

Графика 6

Какви промени настъпиха в икономическото положение на страната след влизането в Европейския съюз ?

(Национално проучване, 2007, %)

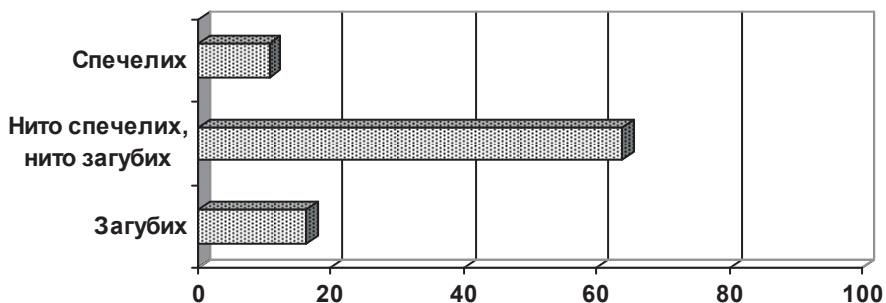
Мнението на хората за промените на макроравнище и в личен план е критично, но причините за тях в масовото съзнание не са обвързани с приемането на страната в ЕС. На въпроса имат ли връзка те с него, само 23,2 % от интервюираните лица дават положителен отговор. При това повече от половината от тях смятат, че влиянието е слабо.

Въпреки отстъплението в икономически план, цялостната равностойност на хората за индивидуалния ефект от членството на България в Европейския съюз е балансирана. При нея се съотнасят различни по характер „печалби” и „загуби” – материални и нематериални (заплащане на труда, цени, съобразени с европейските изисквания норми и закони, възможности за обучение и работа в чужбина и т.н.) и резултатът е показателен: няма съществена разлика в процента на хората, които се самоопределят като спече-

лили или като загубили. Най-многобройна група (63,9 %) са тези, които заявяват: „нито спечелих, нито загубих“.

Графика 7

**Лично Вие, спечелихте или загубихте
от членството на България в ЕС?
(Национално проучване, 2008, %)**

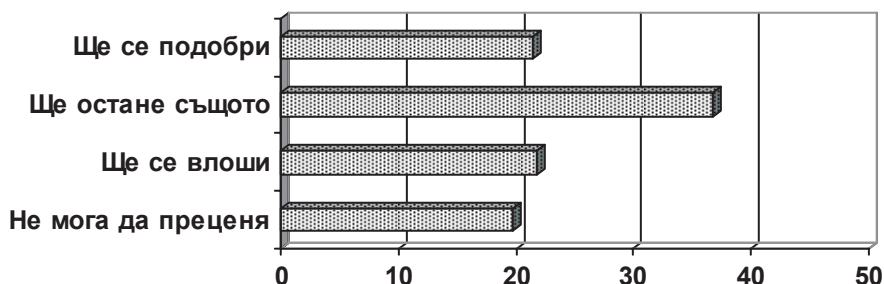

Кои печелят и кои губят? Според получените резултати, най-често като “печеливши” се самоопределят млади и високообразовани хора, мениджъри в частни фирми, столичани и по – богатите. “Губещите” са главно от средите на най - ниско образованите, работещите по програми за временна заетост, жителите на села, ромите, крайно бедните. Тук се включват повече от половината (55,1 %) от селскостопанските производители.

Съотношението между оптимистични и песимистични оценки за изминалата повече от година се репродуцира и в очакванията за следващата. Наблюдава се равновесие, което впечатлява със своите стойности: колкото хора се надяват материалното им положение да се подобри, точно толкова предполагат, че ще има влошаване. Освен това делът на нееднозначните отговори е твърде висок – 20 %, което означава, че всеки пети проявява колебание и не може да дефинира ясно своите представи за идващите месеци. Това говори за висока неопределеност в индивидуалните нагласи и е индикатор за липсата на категорични знаци за посоката на развитие на макрониво.

Графика 8**Очаквате ли да се промени Вашето материално положение през следващата година?**

(Национално проучване, 2008, %)

В най-голяма степен оптимисти за своето бъдеще са младежите (39,1 %), висшистите (37,5 %), мениджърите в държавния (43,9 %) и в частния (33,5 %) сектор и богатите хора, които живеят без лишения (45,5 %). С диаметрално противоположни очаквания (т.е. за влошаване на материалното положение) са главно неработещи пенсионери (33,1 %) и включени в програми за временна заетост (31,4 %), земеделски производители (33,2 %), много бедни (40,5 %). При опцията „няма да има промяна” съществени социални разграничения не се установяват.

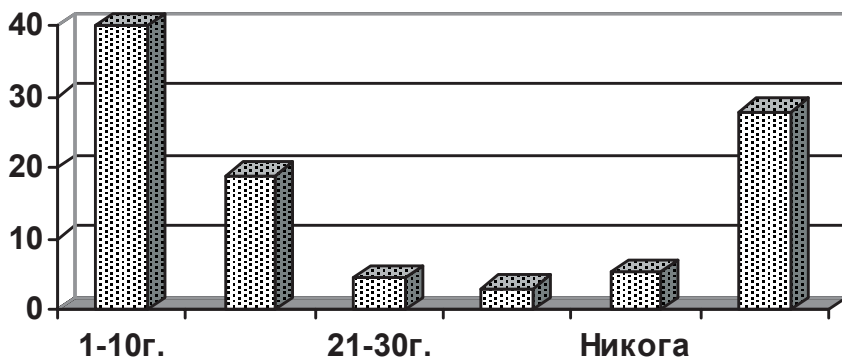
Кога хората ще забележат положителни промени в живота си? Общественото мнение по този въпрос е изключително важно, защото очертава времевия хоризонт на масовите представи за позитивно развитие. Ако има отклонения от него в посока отлагане и забавяне, реакцията е предвидима: неудовлетвореност от ситуацията, недоверие и недоволство от управляващите.

Година и половина след присъединяването на страната към ЕС, прогнозите на хората са доминирани от надежди за сравнително бързо повишаване на жизнения стандарт и подобряване на живота като цяло. Голяма част (40 %) от тях смятат, че това ще стане през следващите 10 години, а за всеки пети (19 %) периодът е двайсетгодишен. За неяснота свидетелстват отговорите на повече

от 1/4 от респондентите, които нямат дори приблизителна представа за реално постижимия срок.

Графика 9

**Колко години след влизането в ЕС хората ще забележат
положителна промяна в живота си?**
(Национално проучване, 2008, %)

Най - широко разпространени са очакванията за позитивни промени в рамките на десетилетие сред младите хора на възраст 18 - 29г. (50,5 %), завършилите висше образование (51,1 %), жителите на областни центрове (45,3 %) и богатите (57,9 %). При определянето на други времеви интервали мнението на хората с различен социален статус не се различава съществено. Интересен обаче е фактът, че краен скептицизъм – т.е. ориентация към позицията “никога” - над средните стойности се установява в две съвсем различни по своето образование и информираност, стил на живот, финансови възможности и икономическо положение групи – ръководителите на различни равнища в държавния сектор (14 %) и живеещите в мизерия (20,6 %).

Анализът на реалностите в българското общество през втората година от присъединяването му към Европейския съюз дава основание за два най-обща извода:

Първо, степента на съответствие между действителността и предварителните нагласи на хората не е висока. Най-значително разминаване има по отношение на материалния стандарт. Обективните индикатори, обществените оценки и международните сравнения показват, че нивото му е критично ниско и промяната е императив без алтернатива. В контекста на всички други необходими реформи нейното осъществяване е приоритет както по време, така и по мащаб.

Второ, с най - големи очаквания за сравнително бързи положителни промени са групите с най - висок жизнен и интелектуален потенциал – младите и високо образованите хора. Тяхната позиция и реализация са особено важни за бъдещето на страната и затова днешният им оптимизъм е силно ангажиращ. Надеждата е, че развитието на обществото и промяната в качеството на живота в недалечна перспектива ще бъде неговият социално релевантен отговор.

Бележки

1. В статията са представени резултати от специализирано проучване в края на м. май 2008 г., подготвено от колектив от Института по социология при БАН с ръководител ст. н. с. д-р Анна Мантарова и НЦИОМ. Използвани са също данни от поредица емпирични социологически изследвания, финансирани от НСНИ като част от проект „Евроинтеграцията на България”. Всички проучвания са репрезентативни за населението над 18-годишна възраст в страната..

2. При анализа на динамики и тенденции в българското общество са използвани данни от ежегодните социологически изследвания „Рискове в съвременното общество”, провеждани

в периода 1992-2001 г. от научен колектив с ръководител проф. Николай Генев. Изследванията са представителни за населението на страната над 18-годишна възраст.

Литература

Eurobarometer 68. Public opinion in the European Union. Autumn 2007. First results. European Commission.

http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb68_first_en.pdf

Mantarova A., M. Zakharieva. 2006. "Cultural Dynamics in Bulgarian Society in the Process of Eurointegration". In: Lubisha Mitrovich, Ed., *The Geoculture of Development and the Culture of Peace in the Balkans*, Nis: University of Nis, Institute for Sociology, pp. 19-31

The Lisbon European Council – an Agenda of Economic and Social Renewal for Europe. Contribution of the European Commission to the special European Council in Lisbon, 23-24 March 2000. Brussels, 2000, http://www.mee.government.bg/ind/doc_konk/lisbon_en_strategy.pdf

ЧЛЕНСТВОТО НА БЪЛГАРИЯ В ЕС: ОБЩЕСТВЕНИТЕ НАГЛАСИ ПРЕЗ ВТОРАТА ГОДИНА СЛЕД ПРИСЪЕДИНЯВАНЕТО

Елена Дариева*

Ретроспективният прочит

Масовото съзнание по въпроса за членството на България в ЕС е белязано с устойчивост. Две са годините, в които се извършва истински прелом на обществените нагласи към ЕС – 1993 и 2001. Това са години на доказано успешни външнополитически усилия, от една страна. От друга – тези години бележат различните етапи в отношението на българите към евроинтеграционния процес по принцип.

Три са фазите, през които преминават обществените нагласи към ЕС за времето от края на 1989 година до днес:

- 1989 – 1992 г. Първоначално, част от хората по политически причини се ориентират към ЕС като към „перспективния партньор”. Стремежът за членство в ЕС е все още недостатъчно понятен и масов.
- 1993-1999 г. Прагматична опознавателна фаза. Привържениците на евроинтеграцията вече са мнозинство. Обществениите нагласи силно вибрират, повлияни от неблагоприятната конюнктура в света, в Европа и в региона.
- 2000-2007 г. Това е времето, в което се оформя мощна обществена подкрепа за членството в ЕС. Нито промяната във властта в България, нито неблагоприятната конюнктура (в световен и в регионален мащаб), могат трайно да повлияят на изходните обществени нагласи. Стремежът към членство в ЕС е осъзната потребност от сигурност за българите до та-

*Елена Дариева е старши експертен сътрудник в НЦИОМ при Народното събрание на Република България

кава степен, че дори идеологическите съображения минават на втори план. Няма социална прослойка, сред която подкрепата за членството ни в ЕС да не доминира.

Ситуацията днес

На втората година след приемането на България в Европейския съюз, 73% от българските граждани одобряват присъединяването на страната ни към тази общност. Противници са едва 15%. Големата част от тях са просто скептици, които са убедени, че ни очакват тежки години, тъй като България не може да отговори адекватно на европейските критерии и да изпълнява ангажиментите, които произтичат от членството. Известен ръст на скептицизма наблюдаваме сред най-възрастните и нискообразованите хора, които се опасяват от новите условия и изисквания, с които са принудени да се съобразяват. Днес близо една четвърт от земеделските производители изразяват неодобрение за присъединяването на страната ни към Евросъюза. Именно в селата се регистрира най-ниско ниво на одобрение. Ако в национален план средно три четвърти подкрепят влизането, то в селата този дял възлиза на две трети. Притесненията на интервюираните са свързани основно с небезболезнената адаптация в първите години.

И все пак трябва да се подчертае, че поддръжката за членство на България в ЕС е равномерна и висока при около три четвърти от българите на възраст под 60 г. Освен това основна отличителна характеристика на обществените нагласи по темата е тяхната устойчивост – през последните 4 години делът на одобряващите членството остава непроменен в рамките на три четвърти от населението. За членството на страната ни се обявяват най-масово хората с най-големи шансове за реализация – младите (на възраст между 30 и 39 години), трудовоактивните, висшистите, столичани и заможните. Това показва, че хората с висок стандарт, младите и образованите имат конкретни представи и очаквания, както персонално за себе си, така и за страната. Като цяло, на самото участие в ЕС хората възлагат надежди за бъдещето – такова, каквото трябва да се случи.

Основното разделение по отношение на членството не е между оптимисти и песимисти, а между тези, които преценяват, че имат шансове и тези, които преценяват, че нямат. Видимо е, че става дума за различни жизнени стратегии на поколенията. Интервюираните оценяват ползите във вътрешен план в две взаимосвързани измерения – политическо и икономическо. Зад отговорите на респондентите прозира жадуваното повишаване на жизнения стандарт и допълнителният икономически ръст, който трябва да доведе до висок стандарт за страната като цяло.

Оценките, че влизането ни в ЕС е успех, са тясно свързани с убеждението на 57% от българите, че предимствата от членството надделяват над недостатъците. Този дял днес е с 10 пункта по-висок в сравнение с март 2006 година – година преди присъединяването. Нещо повече, регистрираме еднозначно позитивна промяна в начина, по който се възприема членството – не просто се увеличават тези, според които предимствата са доминиращи, но това става за сметка на редуциране на дела на хората, които са на мнение, че преобладават недостатъците – от 34% през март 2006, на 21% днес. Кой са евраскептиците? Това са по-често хората над 60 години, нискообразованите, жителите на селата и земеделските производители.

Според общественото мнение членството на страната в ЕС ще ускори темповете на реформите в България, а средствата от еврофондовете ще допринесат за развитие във всички сфери на обществено-икономическия живот - от благоустройство и инфраструктура до развитие на човешките ресурси. Позицията, че предимствата от членството са повече от недостатъците е най-често застъпвана от столичани (75%), от хората с висше образование (72%) и с висок икономически статус (67%). НЦИОМ неведнъж в последните месеци е извеждал на преден план тезата, че българите гледат на ЕС като на гарант за бъдещ просперитет на страната, при това независимо кой е на власт. Налагането на българския управленски елит на стандартите и образците на ЕС се възприема от българите изключително като контрол върху елита в името на по-бързи реформи и просперитет за хората. Очакванията са, че

ЕС ще бъде строг и последователен в изискванията си за преодоляване на проблемите в подложените на мониторинг области.

Очаквания за бъдещето на страната

Като „умерени оптимисти” могат да се определят българите що се отнася до промените, които очакват в резултат на членството на България в ЕС. Да се подобри донякъде животът им в дългосрочен план очакват 43%. Важно е да се подчертае, че днес този дял е с 6% повече в сравнение с 2006 година. Силно намаляват и опасенията, че в дългосрочен план в резултат на членството ситуацията ще се влоши (в голяма или в малка степен) – от 29% през март 2006 година на 14% днес. За периода от две години значително се увеличават хората, които споделят, че не очакват да настъпят промени от членството на България в Евросъюза - от 15% на 23%.

Данните от настоящото проучване още веднъж показват вече подчертавания от НЦИОМ факт, че оценките за външната политика на страната, както и произтичащите от това евронагласи са силно подвластни на политическите пристрастия на българите. Различията в стереотипите на мислене са особено видими по оста ляво – дясно. Външнополитическите нагласи на симпатизантите на ОДС и ДСБ са близки и като правило противостоящи на нагласите на левите симпатизанти. Преобладаващата нагласа сред симпатизантите на БСП е, че в резултат на членството нищо няма да се промени в живота на българите в дългосрочен план – на това мнение са малко повече от една трета (35%). По-малко ентусиазирани в очакванията си за доброто европейско бъдеще на България са и симпатизантите на партия “Атака”. От тях 27% от тях също не очакват нищо да се промени, а 11% дори очакват в резултат на членството животът им да се влоши в дългосрочен план.

В своите анализи НЦИОМ многократно е подчертавал, че отношението на българите към ЕС е белязано от подчертан стремеж към реципрочност на нагласите. В тази връзка голямо значение имат очакванията към доклада на Европейската комисия. Важно е да се подчертае, че евроинтеграцията според общественото мнение

ние стана възможна, защото съществуваше желание за авансирано доверие в бъдещето на България. Но кога този аванс на доверие ще се изчерпа?

Търсенето на реципрочна основа на взаимоотношенията с ЕС и в момента определя доминантите в общественото мнение – очакваме критичен доклад, получихме остри предупреждения, спря финансирането по програмите ФАР, САПАРД и ИСПА. Всичко това до голяма степен охлади оптимизма на българите и ги вкара в категорията на умерените оптимисти. В гласа на “средностатистическия” човек се отразява логиката на обществените послания, свързани с членството в ЕС, но и личните му възжелания. В представите на хората основната полза от членството на страната ни в Евросъюза е възможността за привличане на инвестиции. Инвестициите на свой ред имат за следствие създаването на нови работни места, оживление на икономиката и по-висок стандарт на живот.

Визията за бъдещото развитие на Европейския съюз

В момента се водят оживени дискусии за бъдещото развитие на Европейския съюз. По-голямата част - 56% от българските граждани, са на мнение, че е по-добре процесът на разширяване на ЕС да продължи без прекъсване. Любопитното е, че мненията по въпроса не се влияят от социално-демографски характеристики, а други съображения се оказват определящи – актуалната дискусия в Европа, преценките за възможностите и заплахите, които произтичат от разширяването.

Според 44% е по-добре разширяването на ЕС да спре за известно време. Едно от възможните обяснения за мотивите, които обуславят подобна позиция е силният прагматичен интерес от временното спиране на разширяването и даването на приоритет на вътрешни задачи на съюза. По този начин фокусът на усилията попада върху настоящите страни-членки и въпросите, които те имат да решават. Що се отнася до разширяването на ЕС, общественото мнение стимулира и канализира диалога. Причината е проста - общественият интерес в случая е конкретен и определме-

тен, а обществените очаквания са величина – продукт на завишените персонални очаквания и високите очаквания за страната.

Бележка

Използваните данни са от национално представителни изследвания на НЦИОМ. Последното - от 2008 година, е проведено между 20 и 26 май. По домовете им по метода на полустандартизираното face-to-face интервю са интервюирани 1000 пълнолетни български граждани от 86 населени места.

СТРУКТУРНИ ПРОМЕНИ И ИНВЕСТИЦИИ В ИКОНОМИКАТА НА БЪЛГАРИЯ

Росица Рангелова*

Увод

От началото на 90-те години на миналия век структурните промени в страните от Централна и Източна Европа (ЦИЕ), а още повече в България, се характеризираха със значителен спад на сектора индустрия и голямо увеличение на дела на сектора услуги както по отношение на брутната добавена стойност (БДС), така и на заетите. За засилване на ролята на услугите допринесе и бурното развитие на информационно-комуникационните технологии (ИКТ). Селското стопанство изживя мъчителен път на твърде продължителна реформа, а и днес стоят сериозни предизвикателства към него в условията на силната конкуренция между страните в ЕС. Може да се каже, че структурните промени в България в годините на прехода бяха резултат от едновременното действие на разнопосочни фактори като: труден и бавен преход на страната към пазарна икономика, който препятстваше началото на формиране на нови ефективни структури; наличие на наследени предимства (като модерни производства и създаден човешки капитал) и диспропорции от миналото (прекалено развита тежка индустрия, но неразвит сектор на услугите); усилия да се задържат добри позиции при някои производства чрез умел мениджмънт или преки чуждестранни инвестиции (ПЧИ); усилия да се оцелее чисто икономически; хаотични и не съвсем уместни решения за отказ от защита на националното производство (стигащи до неизяснени и досега възприемани като близки до криминални действия по отношение на важни за страната отрасли - военно-

*Росица Рангелова е ст.н.с., д-р в Икономически институт на БАН

промишления, електрониката и др.); отказ да се обсъжда въобще идеята за приоритети на определени отрасли и дейности с аргумента, че това напомня за централното планиране, а в условията на пазарна среда автоматично действа конкуренцията и т.н.

Целта на статията е да се очертаят структурните промени и ролята на инвестициите, включително ПЧИ в икономиката на България от 1989 г. досега, да се дефинират реалностите и да се съпоставят те с очакванията, които стоят пред страната от гледна точка на изграждане на конкурентоспособна икономика на знанието в условията на членството ѝ в ЕС.

Структурните промени в икономиката на България след 1989 г.

През годините на прехода настъпи промяна в структурата на БДС и броя на заетите. Тя беше сходна за повечето страни в аналогична ситуация и се свързва с особеностите на икономическото развитие в условията на централно планиране - силно развита индустрия и по-слабо развит сектор на услугите. Неин израз е значителното намаляване на дела на индустрията и селското стопанство в полза на услугите (табл. 1). Очертаната тенденция е в духа на мащабното развитие днес на ИКТ и протичащата глобализация, при която пазарите на все повече страни се ориентират към третичния сектор, като националните системи се придвижват към производства с висока добавена стойност и избягват традиционни индустрии.

Друга радикална промяна е по отношение на формите на собственост - докато в началото на разглеждания период частният сектор заема само около 10% от БДС, към 1997 г. е 63%, а към 2005 г. – близо 80%, което показва много динамичен процес на смяна на собствеността.

Таблица 1

**Структура на БДС по икономически сектори
и форми на собственост
(1991-2005 г., %)**

Икономически сектори	1991 г.		1997 г.		2001 г.		2005 г.	
	(1)	(2)	(1)	(2)	(1)	(2)	(1)	(2)
Общо за икономиката	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Селско и горско стопанство	14.2	14.2	26.6	26.6	13.6	13.6	9.3	9.3
Индустрия	42.8	42.8	28.2	28.2	28.5	28.5	30.4	30.4
Услуги	43.0	43.0	45.2	45.2	57.9	57.9	60.3	60.3
Частен сектор	100.0	10.9	100.0	63.0	100.0	71.7	100.0	79.4
Селско и горско стопанство	44.9	14.2	41.1	25.9	18.8	13.5	11.5	9.1
Индустрия	22.7	42.8	15.4	9.7	29.0	20.8	32.5	25.8
Услуги	32.4	43.0	43.5	27.4	52.2	37.4	56.0	44.5
Обществен сектор	100.0	89.1	100.0	37.0	100.0	28.3	100.0	20.6
Селско и горско стопанство	10.4	9.2	1.7	0.6	0.6	0.1	0.7	0.1
Индустрия	45.2	40.3	50.1	18.5	27.0	7.7	22.4	4.6
Услуги	44.4	39.6	48.2	17.9	72.4	20.5	76.9	15.9

Легенда за показателите:

(1) Структура на БДС по икономически сектори;

(2) Дял на частния и обществения сектор в БДС по икономически сектори.

Източник: Изчислено по данни от Статистическия годишник на Р. България. Национален статистически институт, София, за съответните години.

Към средата на настоящото десетилетие делът на индустрията отбелязва увеличение, което при нашите условия е благоприятно явление. То се дължи на активизиране на някои дейности от преработващата промишленост и строителството, а също и поради благоприятна световна конюнктура за някои производства в тежката индустрия. Делът на услугите нараства през разглеждания период с около една трета, което е заслуга главно на частния сектор, докато в обществения тези дейности силно намаляват. Селското и горското стопанство е единственият икономически сектор, отбелязващ колеблива промяна на относителния си дял в БДС и по-ка-

тегорично увеличение на заетите в сектора, което само по себе си е белег за намаляваща производителност на труда (табл. 2).

Бързо се разви частния сектор в икономиката, който през 1991 г. произвеждаше само около 11% от БДС и в него бяха заети около 6% от общия брой заети (1990 г.).¹ Към средата на 90-те години частният сектор започна да надделява над обществения по относителен дял както в БДС, така и в структурата на заетите (табл. 2). В средата на сегашното десетилетие тези дялове са близо 80%, като по произведена БДС е най-нисък в селското стопанство (9.1%), но там заетите са почти изцяло от частния сектор (98.7%). Съответно делът на обществения сектор силно намалява. Това „преобръщане” на съотношението между обществена и частна собственост в полза на втората може да се коментира в няколко посоки. *Първо*, то е важен белег на изграждане на пазарна икономика, допускаща различни форми на собственост. *Второ*, при все че според правилата на пазарната икономика (заложени и в конституцията на Република България) се предполага равнопоставеност на двете форми на собственост, силното развитие на частния сектор поражда въпроса доколко е подходящо и успешно извършеното трансформиране на собственост на толкова голяма част от активите.

¹В развитите страни стремежът към икономическият растеж е чрез прилагане на трудоспестяващи технологии и относително намаление на заетостта. От 1989 до 1997 г. страните от Западна Европа постигнаха нарастване на БВП с 16% при по-малко от 1% нарастване на заетостта. Намалението на заетостта там беше съпроводено с увеличение на *работната заплата* на заетите. В страните в преход намалението на работната заплата беше дори по-чувствително от намалението на заетостта - средно за тези страни в средата на 90-те години равнището на реалната работна заплата беше 50% от това през 1989 г. Размерът на БВП намалая с по-малко, което означава по същество намаление на дела на работната заплата в него.

Таблица 2

Структура на заетите (среден годишен брой) в България (по икономически сектори, 1990-2006 г., %)

Икономически сектори	Общо заети				В това число в частния сектор			
	1990	1996	2000	2006	1990*	1996	2000	2006
Селско, горско стопанство и риболов	18.5	24.3	26.2	23.8	22.0	93.0	97.5	98.7
Индустрия	45.5	32.6	28.3	28.0	1.7	27.7	77.2	89.4
Услуги	36.0	43.1	45.5	48.2	3.6	53.6	51.4	63.2
Общо	100.0	100.0	100.0	100.0	5.9	47.4	70.8	79.7

* Приблизителни оценки.

Източник: Изчислено по данни от Националния статистически институт.

И според теорията, и на практика е възможно да се постигне растеж на БВП на икономиката на дадена страна при дори значително намаляване на обема на производството в отделни отрасли. Това би могло да стане при условие, че вследствие на такива изменения отрасловата структура се трансформира с отчитане на потребностите на развитие и осигурява растеж на търсенето, което дава значителен тласък на развитието на производството. Тогава делът на остарелите и безперспективни дейности и отрасли намалява, а на перспективните се увеличава, при това с доста по-бързи темпове. За да се прояви тази тенденция на практика, се стимулират инвестициите в капиталови стоки.

За съжаление в България в годините на прехода ролята на държавата при формиране на отрасловата структура силно се принизи. Така се игнорира обективната логика на развитие на производствените фактори и необходимите взаимни връзки и пропорции на производствения процес в националната икономика. Тези връзки предполагат освен това максимално използване на човешкия капитал като производствен фактор и на интелектуалния труд, който е в основата на развитието на високотехнологичните отрасли и услуги. В резултат на това рязко намаля делът на индустрията

и в частност на наукоемките отрасли. Тези структурни промени обаче не са предизвикани от потребностите на технологичния прогрес, а точно обратно - повече или по-малко те не отговарят на тях. Основна причина за това е зле обмислената и още по-зле осъществена приватизация на държавните предприятия, в резултат на което не само държавата загуби активи и съответно финансови средства, но и самите предприятия загубиха способността да бъдат източник на реално натрупване и развитие. Така се стигна до неблагоприятната ситуация, при която първи бяха “парализирани” отраслите с потенциал за значителен и качествен растеж на икономиката (военно-промишления комплекс, електрониката и др.). Отсъствието и подценяването на фундаментални познания, а също и високомерието към необходимостта от подобни познания в управленския елит за това кое е възможно и кое недопустимо в икономиката, даде своите резултати.

Друг важен аспект на структурните промени е разглеждането на БВП по компонентите на крайното използване (потребление). Общата тенденция е на увеличаване на относителния дял на разходите за крайно потребление – от 73.1% през 1991 г. на 89.3% през 2003 г., след което малко намалява, за да стигне 86.6% през 2006 г. (табл. 3). Същата тенденция следват трите съставки на крайното потребление, докато при бруто капиталобразуването (инвестициите) се наблюдава рязко намаление през 90-те години и постепенно увеличаване от края на века и през новото десетилетие, когато достига 21.7% през 2003 г. и 31.9% през 2006 г. Обяснимо за този период е, че най-ниският дял на разходите за инвестиции е през 1997 г. – едва 11.8%.

Таблица 3

**Структура на БВП по компоненти на крайното използване
(1991- 2006 г., % в БВП, общо=100)**

Компоненти на БВП	1991	1994	1997	1998	2001	2003	2006
Крайно потребление	73.1	91.2	85.5	82.9	87.2	89.3	86.6
Индивидуално потребление	65.4	83.0	79.4	74.7	77.3	79.3	77.2
Колективно потребление	7.7	8.2	6.1	8.2	9.9	10.0	9.4
Бруто капиталообразуване	22.6	9.4	11.8	16.9	20.4	21.7	31.9
Бруто образуване на основен капитал	18.2	13.8	11.3	13.0	17.8	19.3	26.2
Физическо изменение на запасите	4.4	-4.4	0.5	3.9	2.6	2.4	5.7
Външноотъгловско салдо (износ - внос)	4.3	-0.6	5.5	0.2	-7.5	-10.8	-19.0
Износ на стоки и услуги	43.5	45.0	61.3	47.1	55.7	53.3	64.0
Внос на стоки и услуги	39.2	45.7	55.7	46.8	63.2	64.1	83.0
Статистическа разлика	0.0	0.0	-2.8	0.0	-0.1	-0.2	0.5

Източник: Изчислено по данни от Националния статистически институт.

Разходите за инвестиции са количествена характеристика за интензивността на инвестиционната дейност. Много важна за икономическото развитие е структурата на тези разходи, която в най-агрегиран вид може да се състои от инвестиции в производствената сфера, в човешкия фактор, за създаване на икономическа инфраструктура и за опазване на околната среда. По-нататък резултатът от инвестициите в производствената сфера зависи от тяхната структура – дали са направени в областите на материалното и нематериалното производство и какво е разпределението между отраслите и вътре в тях. Общият икономически резултат зависи от създадената производствена структура и от ефективността, която се постига в отделните отрасли.²

²Начинът, по който развитите страни обикновено отговарят на интензификацията на конкурентния натиск, не е свързан изключително с промени в самата индустрия. Това е по-скоро повишаване на качеството на продукцията в отделните отрасли на промишлеността, което означава специализация по отношение на влагането на наука и технологии в по-интензивните сегменти на отделните отрасли и в продуктите с по-висок дял добавена стойност.

Теорията и практиката са доказали, че ефективни за националната икономика са тези инвестиции, които водят до технологично обновяване и увеличаване на производството на продукция за износ. Преобладава мнението, че страни, които провеждат политика, подпомагаща износа, е по-вероятно да се приближат (и достигнат) равнището на развитите държави, отколкото тези, които следват политика на заместване на вноса. По-голям дял на продукцията за износ предполага наличие на по-високо технологично равнище, конкурентно качество и конкурентни цени. Развитието на отрасли, произвеждащи продукция за износ, която отговаря на тези изисквания, е в зависимост от размера и структурата на инвестициите. Ориентираната към износ политика стимулира инвестиране в отрасли, които имат най-добри възможности за износ на продукцията.

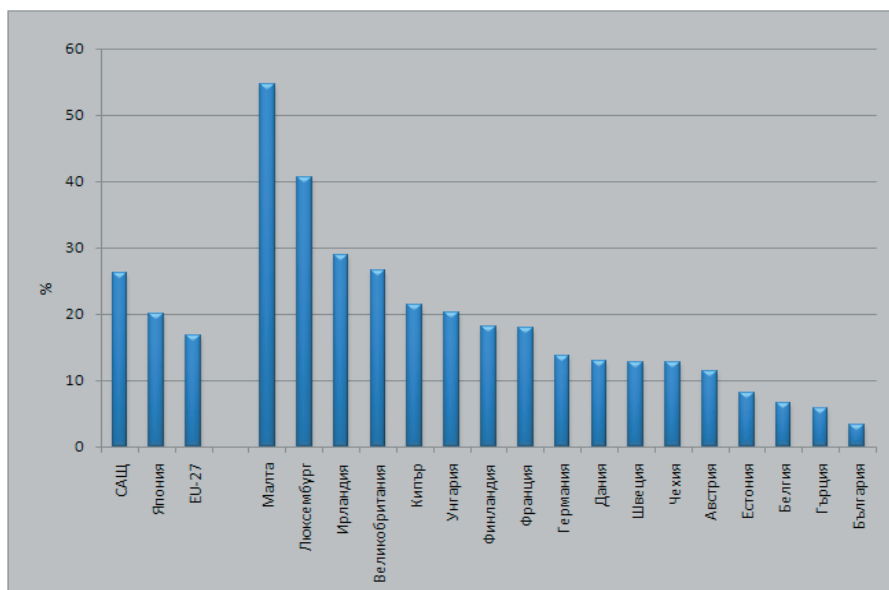
Подчертано неблагоприятна тенденция показва динамиката на външнотърговското салдо на страната – отрицателно през отделни години и последователно влошаващо се от началото на века (табл. 3). В такива случаи първият въпрос, който възниква е дали вносът е толкова голям, че преобладава над износа или износът не е достатъчно голям. За условията на България е валидно второто твърдение.

Структурата на износа се предопределя от структурата на производството. Обикновено продуктовата структура на износа е по-добра от структурата на производството, защото международният пазар е с по-високи изисквания от вътрешния и това, което е продаваемо на вътрешния пазар, не винаги е продаваемо на външния. Оказва се, че около 85% от износа на България през първата половина на настоящото десетилетие представляват суровини, материали и потребителски стоки, като инвестиционните стоки заемат само между 13 и 15%. Тази структура е типична за по-слабо развитите страни. Преобладаващата част от изнасяните от страната инвестиционни стоки (машини, уреди, апарати, електрически машини, транспортни средства, резервни части и др.) са на ниско технологично равнище, след тях по тежест са средно-технологичните стоки, които са със скромнен дял. Това обяснява

незавидната позиция на страната ни сред други страни в света по относителния дял на високотехнологичния износ в общия износ – 2.5-3%. В Унгария този дял е 26%, в ЕС 15 – около 22%, в САЩ – 27% и т.н..

Фигура 1

**Относителен дял на високотехнологичния износ
в общия износ
(избрани страни, 2006 г., %)**

Най-голям дял от вноса се пада на суровините и материалите. Положителното тук е сравнително високият (но недостатъчен) дял на инвестиционните стоки – около една трета от общия внос, който обаче намалява в сравнение с 2000 г.

Интересно е да се проследи как се променя приносът на отделните компоненти в изменението на БВП на България от началото на прехода към пазарна икономика досега и в частност на инвести-

циите, а също и на външнотърговската дейност (вж. Табл. 4). Като се изключат първите години на прехода и внезапните катаклизми в производството и загуби на пазари, прави впечатление трайно подобрената роля на инвестициите и влошаващата се картина по отношение на нетния износ на страната след 1998 г., което става на фона на една стабилизираща се макроикономическа среда.

Таблица 4

**Принос на отделните компоненти в темпа
на изменение на БВП
(1991-2006 г., %)**

	1991	1996	2001	2006
БВП (млрд. лв.)	-11.7	-10.6	4.1	6.1
Потребление	-9.5	-6.6	4.9	5.4
Инвестиции	-10.5	-8.4	2.5	2.9
Нетен износ	3.4	4.4	-3.3	-2.2
Разлика	4.9	0.0	0.0	0.0

Източник: Изчислено по данни от Статистическия годишник на Р. България, НСИ.

Развитие и реструктуриране на преработващата промишленост

През 90-те години на XX век структурните промени в унгарската икономика са едни от най-дълбоките сред тези в другите страни от ЦИЕ (38.6%). Нови, преди несъществуващи дейности на преработващата промишленост в Унгария са организирани от чуждестранните инвеститори, например сглобяването на коли или индустрията за офис-оборудване. Втората добре представена страна по размер на общи структурни промени е Словакия (21%), а трета – Чешката Република (18.6%), като двете формират група със сроден размер на структурни промени в преработващата промишленост.

Данните в Табл. 5 показват до каква степен е променена структурата на преработващата промишленост на България в сравнение с тази на други страни от ЦИЕ (Рангелова 2007: 32-54).

При повечето сравнявани страни се наблюдава положителна тенденция в нарастването на продукцията на отраслите, характеризиращи се с висока технологична интензивност - електротехническо и оптично оборудване и транспортно оборудване (без Словения по отношение на последното), докато точно тези отрасли в България отчитат най-голямо намаление, съответно -4.0% и -6.6%. За страната ни увеличаване на дела се наблюдава при отраслите: кокс, преработване на нефт и добив на гориво (3.2%), химикали, химически продукти и влакна (2%) производство на хартия, издателство и полиграфия (1.9%), машини и оборудване (1.8%), метали и метални изделия (1.7%) и т.н.³

Таблица 5

**Структурни промени в преработващата промишленост
(избрани страни, 1989-2000 г., по цени от 1996 г., %)**

Страна	Процент на структурни промени
Унгария	38.6
Словакия	21.0
Чешка Република	18.6
Румъния	14.2
Полша	13.6
България	12.2

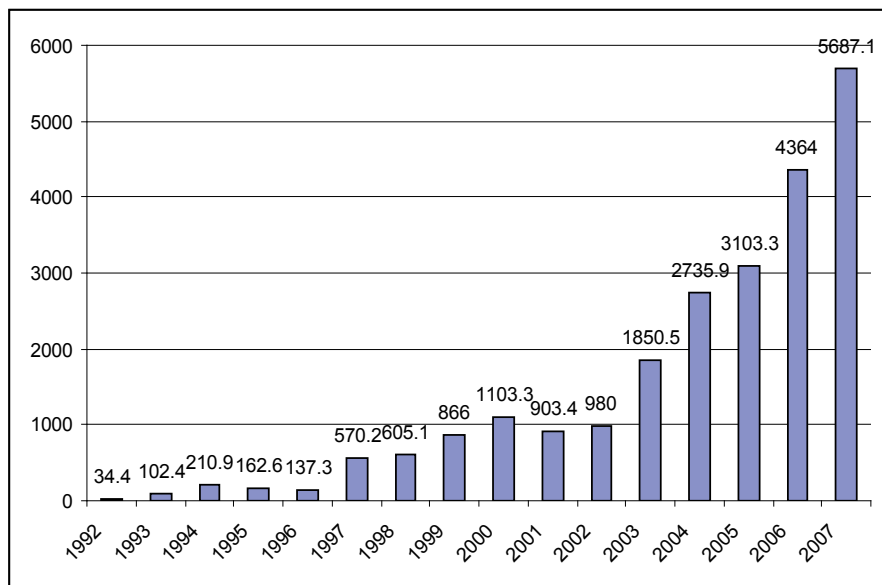
Структура на преките чуждестранни инвестиции

Отсъствието на адекватен капиталов интерес сред българските инвеститори се компенсира донякъде от протичащите процеси на глобализация, доколкото се появяват чуждестранни капиталови ресурси. В България приток на ПЧИ започна по-забележимо в

³За структурните промени в преработващата промишленост на България в териториален план вж. Тотев, С. и Г. Сарийски, 2005, с. 42-59.

края на миналия век и по-отчетливо през последните 7-8 години, т.е. след като страната отбеляза стабилизация и траен икономически растеж.

Преки чуждестранни инвестиции в България (1992-2007 г., в млн. евро)

Източник: За периода 1992-1998 г. – Министерство на финансите, за периода 1999 – 2007 г. – Българска национална банка.

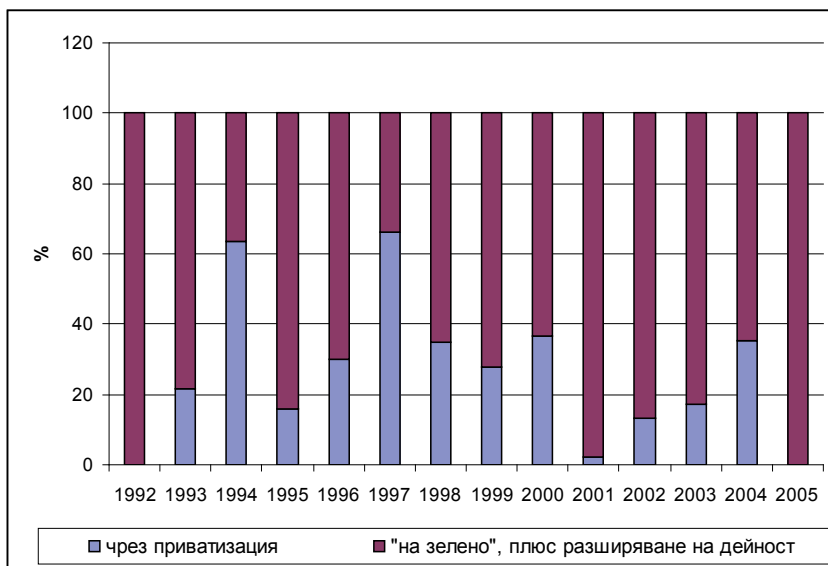
Съотношението между ПЧИ в зависимост от предназначението им – за **приватизация** или за **създаване на нови обекти плюс разширение** не е съвсем благоприятно. То е силно в полза на инвестициите за нови обекти и разширения и за периода 1992-2006 г. те представляват към 83% от общия размер на ПЧИ при около 17% постъпващи от приватизация (фиг. 3). Последното навежда на мисълта за начина на реализиране на приватизацията в страната.

Досега очакванията, че големи стратегически инвеститори от водещи в света държави ще донесат високи технологии и ще съз-

дадат нови работни места, ще произвеждат продукция на високо равнище, която да се изнася, не се осъществяват в размери, каквито биха повлияли значително за ефективно реструктуриране на икономиката и развитието на България. Характерно за страната ни е, че страни с особено малък дял на инвестиции в света имат значителен дял от инвестициите у нас - през 2007 г., например, ранжирането е както следва: Бенелюкс (12.8%), Австрия (10.1%), Гърция (9%), Испания (6.3%), Кипър (5.5%), Унгария (3.9%), Ирландия (3.7%) и т.н. Страни, които имат висок дял ПЧИ в света и са водещи в отделни области, в страната ни имат сравнително малък дял - изключение правят Великобритания (11.9%), Холандия (9.6%) и Германия (3.2%).

Фигура 3

**ПЧИ по години и според формата на осъществяване
(1992-2006 г.)**

Източник: За периода 1992-1998 г. – Министерство на финансите, за периода 1999 – 2007 г. – Българска национална банка.

Освен това се наблюдава не особено благоприятна отраслова структура на ПЧИ, защото се инвестира главно в дейности от сферата на услугите, в които доходността е висока. Преобладаващият дял от общия размер на ПЧИ са в дейностите по финансовото посредничество, търговия и ремонти, недвижими имоти и бизнес-дейности. Тази тенденция се запазва и през 2007 г. (табл. 6). Отраслите в реалното производство, които създават работни места и доходи за населението, продукцията за потребление и за износ, са по-малко атрактивни за чуждестранните инвеститори.⁴

Таблица 6

Структура на ПЧИ в България през 2007 г. по отрасли
(%, общо=100)

Отрасли и икономически дейности	Относителен дял
Операции с недвижими имоти, наемодателна дейност и бизнес-услуги	35.3
Финансово посредничество	31.6
Строителство	11.9
Търговия, ремонт и техническо обслужване на автомобили и мотоциклети, на лични вещи и стоки за домакинството	10.4
Преработваща промишленост	3.8
Производство и разпределение на електрическа и топлинна енергия, газообразни горива и вода	2.0
Хотели и ресторанти	1.9
Други дейности, обслужващи обществото и личността	1.3
Селско, ловно и горско стопанство	0.7
Транспорт, складиране и съобщения	0.6
Некласифицирани	0.3
Добивна промишленост	0.2
Образование	0.0
Здравеопазване и социални дейности	0.0

Източник: данни на БНБ, www.bnb.bg

⁴Докато в България чуждите фирми влагат средства главно в офиси, молове, апартаменти и хотели в София и туристическите градове, инвестициите в Румъния например са предимно производствени – производството на мобилни телефони „Нокиа”, „Рено” от години произвежда колите „Дачия”, „Мерцедес” също проявява интерес и т.н.

Ролята на ПЧИ за реструктурирането на дадена икономика е сложна и двупосочна, доколкото те са предизвикани от личния мотив и интерес на инвеститорите за печалба, което не означава задължително покритие с действителните нужди на националната икономика за ефективно реструктуриране. Световната практика показва, че само при определени условия ПЧИ допринасят значително за разпространение на технологичните новости и повишаване на продуктивността. Има основание да се твърди, че най-съществен принос за разпространение и внедряване на технологични новости имат големи смесени фирми с преобладаващ дял на местни инвеститори. Това допринася за постигане на добра симбиоза и взаимодействие между местния и чуждестранния бизнес. Чуждите инвеститори имат определени изисквания към количеството и качеството на работната сила в дадената страна, което поражда проблеми от гледна точка на характера на икономическата дейност; при някои производства се засягат и проблемите по опазване на околната среда и др.

Заключение: очаквания към структурните промени в България

❖ Няма много основания да се очаква, че през следващите няколко години

производствените структури в страната ще се адаптират бързо към съвременните пазарни условия и критерии за ефективност в рамките на интегрираща се Европа.

❖ При сегашното положение има значителна опасност България да попадне в нискотехнологичен капан. Преработващата промишленост е доминирана от ниско- и среднонискотехнологични подсектори, а конкурентоспособността на страната се основава на трудоемки и материалоемки продукти, за които движещ фактор са ниските разходи. Оказва се, че в структурата на износа и вноса не са настъпили съществени изменения на равнище подсектори от 1992 г. насам. Запазването на подобна структура означава (освен другите последици) и бързо изчерпване на потенциала за растеж и постепенна “ерозия” на човешкия капитал.

❖ Големите структурни промени, произтичащи от интеграционните процеси и по-конкретно - излизането на България на отворения международен пазар, водят до търсенето на по-адекватни структури, съобразени със сравнителните предимства. Досега забавянето на структурното адаптиране се дължи на обстоятелството, че на практика процесът на пълно „отключване” на пазарните механизми все още не е реализиран. Анализът води до извода, че след започналото възстановяване на промишлеността през последните 4-5 години и с активизиране на интеграционните процеси в ЕС, на България ѝ предстоят значителни структурни промени, които обаче е възможно да доведат до нарастване на различията между регионите в страната.

Литература

Рангелова, Р. 2007. Структурата на икономиката на България и членството на страната в ЕС: икономически растеж, конкурентоспособност и разходи за НИРД. В: *Преструктуриране на икономиката и социални последици. Перспективите на България в европейското икономическо пространство*, съст. и ред. К. Владимирова. Издателска къща „Шанс” АД, София.

Тотев, С. и Г. Сарийски. 2005. Специализация на регионите на България по отрасли на преработващата промишленост. *Икономическа мисъл*, No 6: 42-59.

ПОТЕНЦИАЛЪТ НА БЪЛГАРСКОТО СЕЛСКО СТОПАНСТВО В РАМКИТЕ НА ОСП

Пламена Йовчевска*

„Да се насърчи постоянното използване
на екологосъобразни методи
за селскостопанско производство”

Цел на Националната агроекологична програма (2007 - 2013)

Селското стопанство е относително обособена производствена система на националното стопанство със свои особености, които произтичат от използването в процеса на производството на специфични екологични и биологични закони. В отрасъла се използват биологичен, екологичен и агроекологичен потенциал. Това обуславя обективното съществуване на агроекосистемите. Агросферата, като подсистема в границите на макросистемите, може да се разглежда посредством отношенията: агросфера - земя – „Геа” (живата природа); агросфера - биосфера; агросфера – социосфера - ноосфера; агросфера и икономика.

Агросферата като относително обособена система има биотични и абиотични компоненти и може да бъде охарактеризирана посредством нейните функции, структура, йерархия, класификация. Българската агросфера има характерни черти, в частност агроекологични ресурси – поземлени, климатични, водни, биологични и др, които не се срещат в глобален мащаб. Поради това през 80-те години България е избрана за базов обект на ООН. Агроекологичните фактори на специализацията на селското стопанство и в частност структурата на агроекосистемите по агроекологични райони и по райони за планиране разкриват монополни агроекологични условия. Някои видове, отглеждани в България земеделски култури и породи животни, притежават уникални качества - розово масло, кисело мляко, плодове и зеленчуци и др. Макро-

* Пламена Йовчевска е ст. н. с., д-р в Институт по аграрна икономика

мезо- и микросредата на агропроизводството се определят от специфичните компоненти на агроекологията, които задават параметрите на потенциала на българското селско стопанство (Ковачев 1977; Николова 1998; Колева, Самалиева 2001).

Селското стопанство, предвид качествената характеристика на агроекологичните ресурси и системата за опазване на околната среда в България са две страни, две части на едно общо цяло. Съчетаването на агроекологичните условия и производствения потенциал за развитие на селското стопанство в страната е условие за опазване на околната среда, един от глобалните императиви на човечеството през 21-ви век.

Целта на статията е да се открие потенциалът на българското селско стопанство в контекста на променящата се философия на Общата селскостопанска политика на ЕС.

Етимологично, думата потенциал означава ресурс. С това може да се обясни двоякото тълкуване на потенциала. Понякога в икономическата литература той се разглежда като обем продукция, която се създава при пълно използване на наличните ресурсни потоци. Същевременно, производственият потенциал би могъл да се разглежда и като съчетание от количествени и качествени характеристики на ресурса, с които разполага дадена производствена единица. Гореизложеното ни дава основание да определим производственият потенциал като максимална възможност за създаване на продукция, с цел удовлетворяване на определени потребности, която може да се получи за единица време, при нормални условия за функциониране на производствената система, ограничена от наличния ресурсен поток. Следователно, в съдържателен аспект, връзката между ресурси и продукция в селскостопанското производство налага отчитане на сложен преобразователен процес. Между ресурсен, агро-екологичен и производствен потенциал има синергия.

При разкриване съдържателната същност на **производствения потенциал в селското стопанство**, във връзка със спецификата на отрасъла, е необходимо да се отчита наличието на **биологичен продуктивен потенциал** и на **екологичен продуктивен потенциал**. Биологичният продуктивен потенциал е израз на възможния добив

при наличие на всички фактори на външната среда – топлина, светлина, хранителни вещества, влага и др., необходими за оптимално протичане на биологичните процеси при живите организми, които са неотменима част от производствения процес в селското стопанство. Екологичният продуктивен потенциал отразява продукцията, която се получава в биоценозите в зависимост от екологични фактори.

В бъдеще, предвид *промяната в селското стопанство на Европа и преориентирането на производството от количествени към качествени параметри*, неминуемо възможностите на екологичния продуктивен потенциал ще се използват по - рационално. Новият прочит на научните открития на Вернадски, Одум, Ковда и др. световни умове, в началото на 21-ви век придобива ново съдържание. Ноосферата е начин на мислене на съвременния човек.

- Потребителите стават все по - взискателни към вкуса, хранителната стойност, производствения метод и произхода на храните. Безопасността им за здравето на консуматорите е основен приоритет.
- Към мотива за безопасност се прибавят и грижите за околната среда. Европейските граждани искат фермерите да допринасят за опазване на чистотата на въздуха и водата, за съхраняване на привлекателността на пейзажа и на местата за почивка. Те искат гаранции, че в процеса на селскостопанското производство количествените и качествени характеристики на поземления ресурс няма да бъдат влошени.

В резултат на това, **от 2003 г. ЕС изгражда нова ОСП**, отговаряща на вътрешните и международни предизвикателства на 21-ви век. Основа на реформираща се система е нов тип подпомагащо плащане за фермерите, несвързано вече с текущото производство. За да получи европейски субсидии, фермерът трябва не просто да произвежда даден продукт, а преди всичко да спазва определени, предварително дефинирани условия за „приятелски” настроен мениджмънт към земята, добруване на животните и опазване здравето на хората. Всяка държава от ЕС 27 изготвя своя Национална агроекологична програма, чиито мерки стават неразделна част от технологичната дисциплина на производствения процес в селското стопанство.

Новата ОСП разделя понятията на „*частни блага*”, произведени от фермера във вид на стоки за пазара и “разписва” мерки, гарантиращи съвместимостта на техните качествени параметри с осигуряването на „*обществени блага*”. Земеделските производители получават пари за да осигуряват обществени блага, които европейските потребители искат – добре поддържана среда, отговаряща на високи обществени стандарти, производство на здравословна и безопасна храна. Това са промени, в които България има редица сравнителни предимства спрямо останалите европейски държави. ОСП променя традиционните инструменти за регулация. Селскостопанските производители имат свободата да произвеждат това, което диктува пазара.

Принципите на реформата към пазарно - ориентирано и отговарящо на изискванията за опазване на околната среда селскостопанство се отнасят за все по - широка номенклатура от продукти, включени в мерките за подкрепа от ОСП. Това обяснява новият начин за разходване на европейския финансов ресурс, предвиден за подпомагане на отрасъла. Акцентът на подкрепа се преориентира към селските райони, които покриват около 90 % от територията на Европа и са дом на около 50 % от населението и към стимулиране на агроекологията.

През 2005 г. страните - членки на ЕС приемат нови правила за развитие на селското стопанство в периода 2007 – 2013 г. През новия етап на модернизация на ОСП променената политика се фокусира върху три приоритета:

- *конкурентност* на селското стопанство;
- *опазване на земята като незаменим ресурс* за селскостопанско производство;
- *диверсификация на селската икономика и подобряване на качеството на живот* в селските райони.

Тези три приоритета са израз на разнообразието на селското стопанство на ЕС. Предлагането на високо качество на живот и средствата, гарантиращи постигането на тази цел, са фокусирани в промяната на икономическите условия за стопанска дейност. Променената среда и произтичащите от тази промяна обстоятелства, важат

за всички райони на ЕС, независимо от тяхната специфика и разнообразие. За най - голямо предизвикателство се счита защитата на екосистемите и тяхната сърцевина – биоразнообразието. Промяната на европейската политика в посока съчетаване на стопанската активност в селското стопанство с екологичния императив при производството е гарантирано и защитено от пакет нормативни документи – директиви, регламенти, решения, транспонирани и пряко прилагани в националното законодателство на всяка отделна страна.

На 20 май 2008 г. ЕК представи нов пакет от мерки, целящи продължаване осъвременяването на ОСП до 2015 г. Третият етап на модернизацията е наречен „здравен преглед” и е следствие на променената среда за земеделска дейност.⁵ Новите мерки модернизират общностната политика и същевременно дават възможност на селскостопанските производители да удовлетворяват все по - нарастващото търсене на храни на световните пазари.

Основните мерки на „здравния преглед” на ОСП, с бъдещо влияние при оползотворяване потенциала на българското селско стопанство, са:

Премахване на земите под угар. Комисията предлага да се отмени изискването към земеделските стопани с обработваеми земи да оставят 10 процента от тях необработвани. Това ще им позволи в максимална степен да оползотворят производствения си потенциал.

Постепенно премахване на квотите за мляко до април 2015 г. За да се осигури „плавен преход“, Комисията предлага пет годишни увеличения на квотите с по един процент в периода между 2009/10 и 2013/14 финансови години.

Премахване зависимостта на помощта от обема на производството. Някои държави - членки запазиха известни „свързани“

⁵SPEECH/08/255 The CAP Health Check: straight ahead for responsive and sustainable farming, Strasbourg, 20 May 2008. Мариан Фишер Боул, еврокомисар по земеделие и развитие на селските райони, аргументира промените: „Основната цел на здравния преглед е да се освободят земеделските стопани да задоволят растящото търсене и да отговорят бързо на сигналите на пазара. Той цели също така да опрости, рационализира и модернизира ОСП и да даде на нашите земеделски стопани инструменти за справяне с новите предизвикателства, с които се сблъскват те, като например промяната в климата.”

с производството, плащания. Комисията предлага да се премахнат и да се прехвърлят по схемата на единно плащане с изключение на премиите за крави, кози и овце с бозаещи малки, случаи, при които държавите - членки могат да запазят сегашното равнище на помощта и същевременно да съхранят обвързаността ѝ с производството.

Отказ от плащания въз основа на „исторически“ подход. В някои страни земеделските стопани получават помощ въз основа на получаваните през определен референтен период средства. В други държави плащанията са на регионална основа - за хектар. Комисията предлага моделът за подпомагане въз основа на предишни плащания да се промени, така че да се позволи на държавите - членки да преминат към система с по - уеднаквена ставка.

Удължаване на Схемата за единно плащане на площ (СЕПШ). Десет от 12-те най - нови членки на ЕС прилагат Схемата за единно плащане на площ. Срокът на нейното действие изтича през 2010 г., но Комисията предлага той да бъде удължен до 2013 г.

Кръстосано спазване (съответствие) е метод, при който помощта за земеделските стопани е обвързана със спазване на стандарти за опазване на околната среда, хуманно отношение към животните и качеството на храните. Земеделски стопани, които не зачитат правилата, рискуват съкращаване размера на предвидената за тях помощ. Така нареченото „кръстосано спазване“ ще бъде опростено чрез отмяна на стандарти, които нямат отношение или не са свързани с отговорността на селскостопанските производители. В замяна на отпадналите, ще бъдат добавени нови изисквания, за да се запазят ползите за околната среда от оставянето на земеделски земи под угар, да се подобри управлението на водите и др. екомерки.

Помощ за сектори със специфични проблеми. Понастоящем държавите - членки имат право да запазят по сектори 10 процента от своите бюджетни тавани за преки плащания за мерки за опазване на околната среда или за подобряване на качеството и маркетинга на продукти в съответния сектор. Комисията иска да направи този инструмент по - гъвкав. За целта няма да се изисква повече паричните средства да се използват в същия сектор. Те ще могат да се използват за подпомагане на земеделски стопани, про-

извеждащи мляко, говеждо, козе и овче месо в регионите в неблагоприятно положение. Тези средства биха могли да се използват в подкрепа на мерки за управление на риска, като схеми за застраховане срещу природни бедствия и взаимоспомагателни фондове за предотвратяване и ограничаване на заболявания по животните. Държавите, прилагащи системата СЕПП, също ще могат да участват в схемата. Предвид обявяването в България на миналогодишното бедствие „суша” и все още непреодолените от това проблеми, предвижданите промени са благоприятни и навременни за реализиране на потенциала на нашето селско стопанство.

Прехвърляне на парични средства от пряка помощ към развитието на селските райони. До сега плащанията за всички земеделски стопани, получаващи над 5 000 EUR под формата на пряка помощ, се намаляват с 5 процента и тези финансови средства се прехвърлят в бюджета за развитие на селските райони. ЕК предлага до 2012 г. този дял да се увеличи на 13 процента. Допълнителни съкращения на получаваните помощи следва да се направят за по-големите земеделски стопанства. Още 3 процента намаление се предвижда за земеделски стопанства, получаващи над 100 000 EUR годишно, 6 процента за получаващите над 200 000 EUR и 9 процента за получаващите над 300 000 EUR. Получените по този начин средства могат да се използват от държавите - членки за подсилване на програми в областта на промяната на климата, използване на възобновяеми енергийни източници, *спиране загубата на биоразнообразие⁶ и запазване на ценни биототи и екосистеми.*

Ограничения в плащанията. Държавите - членки следва да прилагат праг за плащанията от минимум 250 EUR за земеделско стопанство или за минимален размер от 1 хектар, или и за двете.

Други мерки. Комисията предлага *да се отмени премията за култури, използвани като енергоизточници.* В подкрепа на това решение е и доклад на Световната банка⁷, съдържащ обезпо-

⁶В началото на юни Би Би Си обяви, че един от факторите за хранителната криза е загубата на биоразнообразие и занемаряването на редица, безвредни за околната среда, земеделски практики.

⁷<http://netinfo.bg/?tid=40&oid=1215074>

коителната новина, че производството на биогорива е причина за увеличаването на цените на храните със 75 %.

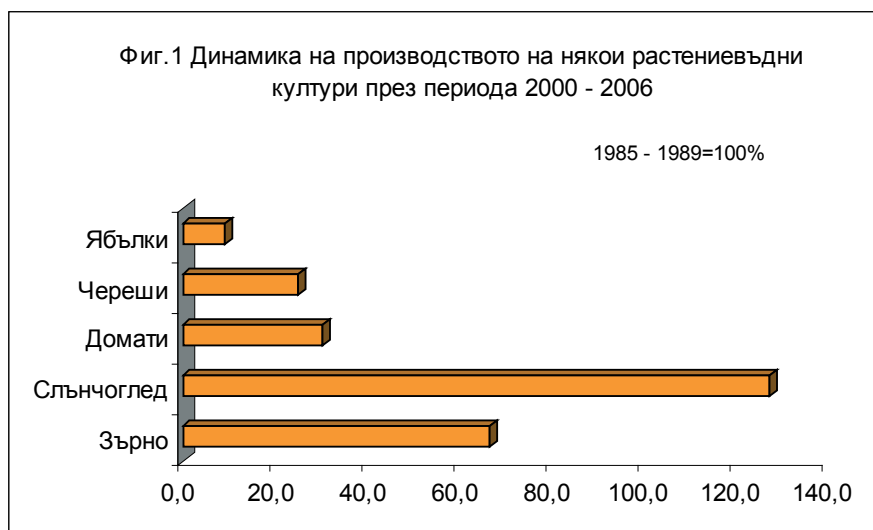
При провеждане на реформата трябва да се осигури консенсус между голям брой национални и регионални центрове с различни програми. Като се прибави и огромното географско, икономическо и социално разнообразие на ЕС, се придобива престава за трудностите, съпътстващи реформата на ОСП. Това е предизвикателство за около 500 млн. европейски граждани, живущи в 27-те страни - членки на ЕС. Всяка от тях се състои от много райони, част от които искат да управляват своите собствени дела по-самостоятелно, доколкото това е допустимо в рамките на общностната политика. Всяка промяна е „сблъсък” на национални интереси, защитени от експертното мнение на най - добрите специалисти от всяка отделна страна. В това отношение България тепърва ще воюва за зачитане на нашите интереси, които бяха доста ограничени, поради технологичните особености на преговорния процес. Насоката на бъдещите промени в ОСП благоприятства по - пълно използване потенциала на българското селско стопанство, при това, по най-добрия за агроecosистемите начин.

Сред обществеността на Европа понякога се поддържа теоретичния модел на пълна либерализация на селското стопанство. ЕС действа в много сложен политически контекст и в динамично променящи се международни условия. Все по - остро се открояват въпроси, свързани с изхранването на човечеството, проблеми, свързани със загуба на биоразнообразие и с промени в климата. В тази връзка, предвид средата, в която се прилага ОСП, досегашните реформи могат да се приемат за успешни. Общата рамка на промените отговаря на желанията на европейските граждани и е в съответствие с международните правила и потребности. Настройките на общностната селскостопанска политика се променят, което означава, че тя еволюира и се развива в посока устойчиво развитие на отрасъла.

Производственият потенциал на българското земеделие твърде често се определя посредством производството на някои основни растениевъдни култури. Посредством реализираните

обеми се определя нивото на постигане на потенциала за определен период от време. На Фигура 1 е отразена динамиката при производството на някои традиционни за България култури. При сравнение с периода 1985–1989, приет за база, нивото на производството през 2000–2006г. регистрира появата на съществени структурни промени в растениевъдството. При зеленчукопроизводството и овощарството, трудоемки по своя характер производства, редуцирането на реализираните обеми е съществено. При производството на ябълки е постигнат едва една десета от обема на базисния период. Производството на череши е на ниво една четвърт спрямо 1985/89г. През периода 2000-2006г. при производството на домати е реализиран едва 30% от обема през периода, приет за база. Причините за това „свиване” на производството са сложни и комплексни. Без да се спираме на тях, само ще отбележим, че генезисът им се корени в начина, по който бе проведена реформата в българското земеделие.

Фигура 1

Източник: Статистически годишници 1986 - 2007, НСИ, София

Преходът на националното стопанство към пазарни принципи не подмина и отрасъл селско стопанство. Земеделските стопани се ориентираха към производство на култури, гарантиращи бърза и сигурна реализация на пазара. Сред тях са зърнените и производството на слънчоглед. Поради тази причина спадът при производството на зърнени култури е най - малък, в сравнение с този при останалите растениевъдни култури, и е на ниво 70 % спрямо базисния период. Пазарните принципи при производството и реализацията на продукцията са повлияли най - силно промените при слънчогледа. Основната маслодайна култура за условията на нашата страна реализира ръст, превишаващ над два пъти производството през периода, приет за база. Този факт може да бъде обяснен и с някои, все още действащи стимули на ОСП, поощряващи производството на биогорива. Мерките в пакета от май 2008 г. предвиждат промяна на тази практика, което вероятно ще доведе до ограничаване на бъдещо разширяване на производството на слънчоглед. Влияние в тази насока ще окажат и някои екологични мерки, сред които е и бъдещо по-строго спазване на сеитбо-оборота. Това ще доведе до ограничаването на масовото, за някои райони на България, монокултурно отглеждане на слънчоглед.

Въпреки регистрираните благоприятни тенденции при производството на слънчоглед и на зърнени култури, данни на Държавната комисия по стоковите борси и тържищата⁸, показват, че олиото и брашното са сред наблюдаваните продукти с най - съществено повишение на цените. Това също е ефект от прилагането на общностната политика и свободния пазар.

Ако условно приемем, че през приетия за база период 1985/89 г., реализираното производство е най - близо до производствения потенциал за отглеждане на растениевъдни култури в България, то сериозно редуцираното производство през 2000 - 2006 г. е повод за някои разсъждения. Това са години, формирали т. н. исторически или референтен период, който е в основата на заложения квотен принцип при прилагането на ОСП. Оттук следва отдалечаване на възможностите за производство, които потенциалът на българското селско стопанство притежава и реализацията им при

прилагането на ОСП, в частта ѝ за регулиране на производството чрез квоти. Според някои експертни мнения, при преговорния процес за членство в ЕС е заложено използване едва на около 30 % от потенциала на селското стопанство в България. Това се потвърждава, както вече отбелязахме, и от променената динамика на производството, отразена на Фигура 1. Оттук произтича необходимостта, предвид значението на отрасъла за развитието на националното стопанство (Илиев 2004; Русчева 2000, Русчева, Грозданова, Тодоров 1999), да се търсят различни и нови пазарни решения за реализация на българската селскостопанската продукция. В наши проучвания⁹ анализираме ролята на селското стопанство за създаване на доход и за осигуряване на заетост в периоди на променяща се среда за стопанска дейност. През всички години на прехода, въпреки отрицателния баланс, който има България при външната търговия, при търговията със селскостопански стоки страната реализира положително търговско салдо, макар и в определени периоди „ножицата“ между внос и износ да се затваря. В критичните 1995 - 1997 години брутната добавена стойност, създадена в отрасъла, превишава не само създадената в индустрията, но дори и тази от сектора на услугите. И то в Югоизточния и в Североизточния райони за планиране, където традиционно туризмът се счита за приоритетен отрасъл.

Всичко това налага **преоценка на мястото и значението на селското стопанство и преоткриване приоритетната му роля за националното стопанство**. Това се налага и предвид благоприятните за условията на нашата страна нови промени в ОСП, заявени през май 2008 г. Потенциалът на България за развитие на земеделие е много висок. Сравнителните предимства, които природно - климатичните и агроекологичните условия предоставят на страната, предполагат реализиране на биологичния капитал в отрасъла по начин, който създава предпоставки да се говори за

⁸<http://www.dksbt.bg/index.php>

⁹Вж. Йовчевска, Пл. „Ролята на аграрния отрасъл в прехода към пазарно стопанство“. – В Икономика и управление на селското стопанство 2003, № 1, с. 11-15.

нашето селско стопанство като за екофеномен. Възможностите да използваме финансовата подкрепа на европейските фондове за модернизиране на българското земеделие са непълно използвани. За по - пълното им усвояване са нужни усилия на учени, политици и администрация. В тази насока е известен положителният опит на някои централноевропейски държави.

Селското стопанство е ключ за решаване на основни глобални проблеми на човечеството през 21-ви век, сред които опазване на околната среда, проблемите с изхранването на населението, нарастващите цени на земеделските продукти, ограничаване на климатичните промени и др.

Балансът между потребности и потребление до голяма степен зависи от потенциала на селското стопанство. Затова следва да се отбележи, че неправилно проведената реформа в българското земеделие доведе до сериозно нарушаване на синергийните връзки между ресурсен, агроекологичен и производствен потенциал.

В тази връзка, в **заключение** бихме искали да оценим положително последните промени при осъвременяването на новата ОСП с т. н. „здравен преглед”. Съдържащият се в тях екологичен императив е благоприятен фактор да преоткриване значението на потенциала на българското селско стопанство, чиито агроекосистеми са екологичен феномен.

Литература

Агроекологичните ресурси на България, база за проектиране в земеделието 2004. Съст. В. Вълев, Б. Георгиев. НЦАН, ИП „Н. Пушкиров”, София

Аграрни доклади 2000 – 2007 . МЗГ, София

Гатев, К. 1987 *Методи за статистически анализ на икономически и социални структури.* Наука и изкуство, София

Илиев, И. 2004 *Икономиката на България през периода 1949–2001 г.* ПК „Д. Благоев” ООД, София

Ковачев, Д. 1977 *Агроекологични ресурси за повишаване на добивите от културните растения.* Земиздат, София

Колева, М, А. Самалиева 2001 Икономически критерии за категоризация на земеделските земи. В: *Почвознание, агрохимия и екология*, год XXXVI, № 4 – 6

Николова, Н. 1998 Природните условия и фактори – ресурсен потенциал на растениевъдството в българското земеделие. В: *Проблеми и перспективи на българското земеделие на прага на XXI – ви век*. София

Русчева, Д. 2000 *Продоволствени ресурси на България*. Горекс Прес, София

Русчева, Д., С. Грозданова, П. Тодоров 1999 *Продоволствени ресурси и продоволствена осигуреност на България*. Горекс Прес, София

Ситуационно – перспективен анализ на пшеница, ечемик и царевица за 2007 – 2008 пазарна година, МЗП, юни, 2008

Статистически годишник 1985 – 2007, НСИ, София

Статистически справочник 2008. НСИ, София

STATE AND PROBLEMS OF THE SERBIAN AND BULGARIAN ECONOMIES - A COMPARATIVE ANALYSIS

Milorad Bojic*

Introduction

The development of the Serbian and Bulgarian economies in the last two decades has been passing through many temptations and it has been accompanied with numerous changes of the economic-system and economic-political character. The transition into a market way of economy and the quickening of the pace of their development processes are two key moments of importance for their new position under the conditions of globalization and regionalization. The knowledge of the development potentials, the dynamics of the economic development and of the structural changes in that development as well as their development and current economic problems are of special importance for the understanding of the economic and other relations between these two countries. The level and the contents of their mutual economic relations in the past were conditioned by the political and economic circumstances on the territory of the Balkans and in Europe and in the world at large. They originate from their geographical positions, their belonging to the Balkans, the size and structure of their resources for development, the size of the home markets, the development of infrastructure and so on. Most recently, with the changed conditions in the world, their mutual relations have been taking on importance. Though their positions in it are still different, meaning that Bulgaria is a member state of the EU while Serbia is still a country in belated transition, their economic cooperation and economic connections are having a rising tendency. Their relations have been, of late, developing on the basis of the market economy with full respect of the standards of today's developed Europe. From this each of the two countries in question has been drawing benefits that are in the function of

*Milorad Bojić is a Full-time Professor, Dr in University of Niš, Serbia

their individual economic development but that are, indirectly, beneficial for the Balkans as a whole. The real effects and achievements of their cooperation can be expected only with the integration of Serbia into the European Union when the last obstacles to it will be overcome.

1. Capacity of Economic Potentials and Economic Development

Regarding their geographic position, Serbia and Bulgaria occupy the central part of the Balkan Peninsula. They are at the crossroads of the very important routes and as such they have always been - as they still are - interesting to great economic, political and military powers of the world. This position provides them with favorable conditions for economic development. The crossroads of the European and world traffic routes, the vicinity of the developed Europe, Russia, Turkey and other countries, the Danube with its water and other potentials, Bulgaria's exit on the Black Sea, favorable conditions for the development of agriculture and tourism are the most important geo-economic factors of their economic development. However, their use in the past and even today has been, to a considerable extent, conditioned by political and other relations at the Balkans and in the world at large. This has caused, in its turn, the fact that these two countries, just like all the other countries on the territory of the Balkan Peninsula, do not belong to the body of the economically most developed countries of Europe today. They are at present even having great problems with making most of the advantages given by their geographic position and the whole wealth of the economic resources otherwise favorable for economic development.

In terms of the European criteria about the size of the country, Serbia and Bulgaria belong to relatively small countries. Bulgaria covers the territory of almost 111 000 while Serbia that of slightly more than 88 000 square kilometers.¹⁰ The estimated number of people in 2002 was approximately the same: in Bulgaria it was 7,83 while in Serbia it was 7,50 million people; the density of settlement is somewhat higher in Serbia and it amounts to 96 while in Bulgaria it is 67 inhabitants per a square kilometer. The share of urban population in the overall population of Bulgaria is 67% while in Serbia it is 52%.¹¹ However, both countries have problems with demographic growth which is man-

ifested in low natural population increase in Serbia, natural decrease in Bulgaria and people's emigration abroad from both countries.¹²

Table 1

**Population Number and Annual Rates of Its Growth (Decline)
in Bulgaria and Serbia**

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Bulgaria								
- Population in 000	7.997	7.942	7.846	7.801	7.761	7.719	7.679	7.641
	- 0,7	- 0,7	- 1,2	- 0,6	- 0,5	- 0,5	- 0,5	- 0,5
- Growth rates								
Serbia								
- Population in 000	7.661	7.736	7.500	7.481	7.463	7.441	7.412	...
	- 1,4	1,0	- 3,1	-0,3	- 0,2	- 0,3	- 0,4	...
- Growth rates								

Source: *United Nations Commission for Europe*,
www.unecce.org/pxweb/Dialog/Saveshow.asp

Observed through the prism of the population number and the tendency for its growth (decline), both the countries have a narrow home market which should be particularly taken into account when it comes to the estimation of their production capacities, economic coopera-

¹⁰In this paper all data referring to Serbia, unless otherwise stated, do not include Kosovo and Metohija. Namely, as is well known, the Resolution of the UN Security Council 1244 from 1999, this Serbian province was put under protectorate of the UN while from February 17 2008 its temporary institutions declared independence. This state has become relevant for numerous statistical services that, when giving data about Serbia, leave out Kosovo and Metohija.

¹¹Source of data: Institute for Statistics of the Republic of Serbia: *Statistical Annals of Serbia for 2007*, p. 416.

¹²When it comes to the population of Serbia, we should keep in mind a great inflow of refugees from Slovenia, Croatia, Bosnia and Herzegovina and Kosovo and Metohija into Serbia (some estimates go even as high as 800 000 people). The greatest part of this population has settled in Serbia for good.

¹³One of the characteristics of the Balkans is the fact that relatively small countries are situated on it which should be a very considerable factor of their economic and other connection and cooperation. In the most immediate vicinity of Serbia and Bulgaria are Turkey, Romania and Greece as relatively larger countries as well as Macedonia, Croatia, Bosnia and Herzegovina, Albania and Montenegro as relatively small ones.

tion with foreign countries, foreign trade policy, etc¹³. Of course, the population number is only one of the factors determining the scope of the home market. Its consumption power, as an expression of the country's economic development, surely has a great impact on it.

The economic development of Serbia and Bulgaria has been, in the last few years, under a great influence of the transition processes and the changes that led, in the last decade of the past century, to declining production, its great structural changes and great changes in its organization and system of functioning. The real economic recovery of these two countries started early in the first decade of this century.

Table 2

**Gross National Product (GNP) of Bulgaria and Serbia:
Nominal Values in Current Prices and Annual Growth Rates**

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Bulgaria								
- GNP in million dollars	12.763	13.794	15.657	20.056	24.688	27.196	31.489	...
- Growth rate	5,4	4,1	4,5	5,0	6,6	6,2	6,1	...
Serbia								
- GNP in million dollars	15.841	20.345	24.517	26.193	30.412	...
- Growth rate	4,5	4,8	4,2	2,5	8,4	6,2	5,7	7,5

Source: *United Nations Economic Commission for Europe*
www.unece.org/pxweb/Dialog/Saveshow.asp

As the data in the above Table show, both the observed countries have had a positive tendency of economic growth and development in the last few years. It could even be said that the dynamics is approximately the same in both the countries with the only one exception that this growth in Serbia in 2003 was only 2,5% while in the following year it was as much as 8,4%. Regarding the size of the gross national product, likewise, there is approximate equality with somewhat more than 31 billion dollars in one country, that is, 30 billions in the other. From that

it can be concluded that the economic power of both the countries is approximately the same. Greater differences between them emerge when the relations are viewed through the GNP *per capita*. In Bulgaria, in 2006, it amounted to 8.680 while in Serbia it was 7.230 euros calculated with respect to the consumption power (PPP).¹⁴ Yet, even regarding the fluctuation of this indicator since 2000 till today, both the countries experience economic growth and development. However, the rising of the general level of the economic growth in both the countries necessarily requires a faster economic growth which also means higher rates of their economic growth in a longer period of time.

2. The Most Important Economic Problems

Bulgaria and Serbia, each with its economic problems and social peculiarities, are lagging, in their economic development, far behind the industrially developed countries of West Europe and the European Union as their associations. That is why it is entirely legitimate to consider that the quickening of the economic growth is one of the basic priorities of the development policy in both the countries. The achieved results in this domain in the last 7-8 years represent a solid basis for it. In that period there have been numerous reforms of economic-system character just as a solid economic base has been reached in order for the economic development to be much faster in the future. Of course, at the same time, we should take notice of political problems and the international political position of Serbia which do not represent a solid basis for it yet. Further on, we shall point to some of the most important economic problems in both the countries in view of the need for quickening their economic growth.

a) Foreign Investments and Ways of Increasing Investment Volume

One of the basic factors for quickening the process of the economic development in Serbia and Bulgaria is enlarging investment volume. The need for this is conditioned by the legacy of the transition process which has led to the reduction of the real volume of investments but

¹⁴Source of data Internet: [www.wiiwq.at/e/bulgaria \(serbia\).html](http://www.wiiwq.at/e/bulgaria%20(serbia).html)

it has also required their increase due to the investments needed for the development of economy and changes of its structure. To this we should also add that the inclusion of these countries into the contemporary trends of the global economy (acceptance of the modern technological development, export increase, strengthening of one's economy competitiveness in international trade, etc.) implies great investments. Both the countries are facing the problem of insufficient domestic sources of investments so that they necessarily turn to the use of foreign sources. It is necessary for them to favor, in their policy of development, foreign investment as a way of quickening the development of their own economies. They are, besides quickening the process of economic development, expected to contribute to a faster change of the structure of their economies, their technological development, increase of export and increase of competitiveness of their economies at the home and foreign markets.

Table 3

Inflow of Direct Foreign Investments in Serbia and Bulgaria
(in million dollars)

	Serbia	Bulgaria
In period 1990-2000	254	306
2001	165	813
2002	137	905
2003	1.365	2.097
2004	966	3.452
2005	1.609	3.862
2006	4.499	5.172
Total	8.995	16.607

Source: UNCTAD, World Investment Report 2007
www.unctad.org/wir.or.unctad.org/fdistatistics

These data clearly show that the foreign investment inflow was far greater in Bulgaria than in Serbia and this even double (in Serbia 8,995 while in Bulgaria 16,607 millions since 1990 and up to 2006). It is evi-

dent that Bulgaria was found more attractive for foreign investors: it had solid political stability, a clear way to its inclusion into the European Union and an active policy of attracting foreign investments.¹⁵ It is beyond doubt that these investments have played an important role in its economic development and in maintaining its economic stability. Quite a different matter is to deal with efficiency of these investments, that is whether they could contribute to a faster economic development of Bulgaria. So far as Serbia is concerned, however, its political instability and a rather unclear way to Euro-integration are the main reasons for modest inflow of foreign investments in its development so far. What is common for both the countries is that a great part of these investments has occurred during the process of privatization of state companies so that the greatest investments have been made in telecommunications, production of raw materials, tobacco, banks, commerce, and the like while the investment share in green-field investments was small in manufacturing, especially industrial one.¹⁶ The chances of Bulgaria for this are far better since it has become a member of the European Union which makes it more attractive for foreign investors.

When it comes to foreign investments, it should also be noted that both the countries have lately appeared as investors in other countries (they invest their capital into the development of economy of other countries). In this way they get included into the global capital mainstreams which are characteristic for global economy and global market. Of course, in this respect Bulgaria is ahead of Serbia. It has had its first capital export as early as in the pre-2000 period though it was only modest four million dollars. A positive trend of these investments

¹⁵According to the data of the Vienna Institute for Economic Studies (Interent: www.wiw.at), foreign investment share (Interent: www.wiw.at) in 2000 in GNP was 8,0% in Bulgaria while it was only 0,6% in Serbia and Montenegro. This share was exceedingly larger, namely in Bulgaria 11,7% and in Serbia and Montenegro 5,3% in 2006.

¹⁶Not earlier than 2007 did Serbia bring about the Strategy for attracting foreign investments that should represent the guidelines for policy in this field. As recommendations for foreign investors for investments in this documents the following branches of economy are stated: communal economy, telecommunications, electro-economy, oil economy, gasification, raw material recycling, traffic (air, railway, road and river) and so on. It should be kept in mind that most of these branches (existing companies in them) have not been privatized yet and that they are in the public sector of economy.

continued in 2003 to the amount of 27, in 2004 - to 217, in 2005 - to 308 and in 2006 - to 156 million dollars. Serbia in this field marks a very modest activity: in 2005 it was only 58 and in 2006 it amounted to 112 million of dollars.¹⁷ In the context of what has been said, we should also mention the beginnings of the capital „exchange” between Bulgaria and Serbia. In the last few years, a number of Bulgarian companies have participated in privatization of the socially-owned companies in Serbia so that today there is a great number of companies and branches doing business in Serbia. An opposite process has also started: a well-known Serbian commercial chain „Maxi” has opened a mega-market in Bulgaria while there are negotiations going on about some other investments as well.

b) Unemployment of Work Force

The problem of work force unemployment represents one of the most difficult economic and social problems of Bulgaria and Serbia, closely connected with the process of transition and the development of their economies. The process of de-industrialization which was characteristic for the initial transition years, has caused a rapid increase of the contingent of unemployed work force. On the other hand, the volume of investments and the dynamics of the economic development under the new market conditions could not absorb unemployed work force so that its unemployment has grown into a serious social problem.

Table 4

Unemployment Rates of Work Force in Bulgaria and Serbia (in the period from 2000 to 2006)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Bulgaria	16,4	19,5	18,1	13,7	12,0	10,1	9,0
Serbia	12,1	12,2	13,3	14,6	18,5	20,8	20,9

Source: United Nations Economic Commission for Europe,
[www.unecce.org/pxweb/ Dialog/Saveshow.asp](http://www.unecce.org/pxweb/Dialog/Saveshow.asp)

¹⁷Source: UNCTAD, World Investment Report 2007., p. 69; Internet: www.unctad.org/wir.or.unctad.org/fdistatistics.

Statistically speaking, at the beginning of this period the problem of work force unemployment was greater in Bulgaria than in Serbia while, with its progression, it got less in Bulgaria and larger in Serbia (in Bulgaria from 16,4% to 9% while in Serbia from 12% to 20,9%).¹⁸ The basis for such developments is in the fact that Bulgaria was, in that period, preparing itself so rapidly for the membership in the EU that it had a great influx of foreign investments and it adopted its economic structure to its new international economic position.¹⁹ Serbia has, on the other hand, continued its slowed-down process of transition so that, per year, an ever greater number of people have been left without job comparing to the number of those who have got employed. Regarding unemployment rates, Bulgaria is today with the average rate it shares with all the twenty-seven member states of the EU while in Serbia this problem asks for a radical turn: firstly by stopping its further increase and then, and finally, a fast drop of the unemployment rate. This can be achieved only by quickened economic growth.

c) Current Economic Stability and Inflation

The current economic stability, that is, instability is conditioned by numerous economic and non-economic factors and, in essence, it manifests the quality of one country's economy. Its most frequent expressions are inflation, its size, causes and contents of anti-inflation policies. Serbia had a very misfortunate experience with inflation in the nineties when it recorded one of the highest inflation rates in the

¹⁸In practice there are different methodologies of the statistical monitoring of work force unemployment. By the methodology which is used in Serbia the unemployment rate is far higher and it moves between 32% and 35%. Measured in this way, unemployment in Serbia has an increasing tendency since the early nineties till today.

¹⁹Once Bulgaria joined the EU (January 1, 2007), it was expected that the European market would be wide open for Bulgaria which would lead to the reduction of unemployment in it. However, a more developed part of the EU managed to put the quota on employment of workers from the newly-accepted countries that are of temporary character for fear that the contingents of unemployed work forces from Bulgaria and Romania would disturb the relations on the labor market in that part of the EU. In practice this has never happened but the quotas have remained. See, Milorad Bojic}, „Structural Adjustments of the Balkan Countries to the EU Countries, Economic Aspects,” in *Balkan in the Process of Euro-integration - Structural Changes and the Culture of Peace*, M. Bo`i}, ed., Filozofski fakultet, Ni{, p. 29-55.

world. Some residues of the hyperinflation from that time have an effect on Serbian economy even now. Bulgaria, on the other had, had a high inflation rate in those days but for a relatively short period of time. At present, both the countries continue with their anti-inflation policy as a constituent part of their active policy of maintaining the needed level of stability of the current economy.

Table 5

Annual Inflation Rates in Bulgaria and Serbia

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Bulgaria	6,7	3,3	1,8	5,1	3,8	8,1	7,5
Serbia	88,0	24,9	12,1	12,7	15,1	14,9	12,7

Source: www.uneco.org/pxweb/Dialog/varw1.asp

It is evident that in this field there are great differences between these two countries. The problem of inflation in Serbia is far more expressed than in Bulgaria. Although Serbia has managed to lower its annual inflation rate comparing to the previous decade or to the beginning of the next one, it is still very high comparing to that in Bulgaria and in the EU. The causes of inflation in Serbia are multiple and they are an expression of its current economic instability; they express both economic-system and economic-political and development problems of the country.²⁰

d) Foreign Trade

The realization of the transition in both the countries has induced a change of their international political and economic position which has also affected, among other things, their foreign trade. Bulgaria has lost a large market of former socialist countries while Serbia (within Yugoslavia) has lost its image of a stable and economically open country

²⁰A new threat to the rise of inflation in the following years in Serbia as well as Bulgaria comes from the developments in the sector of energetics in the world. Namely, both the countries are, regarding energetics, highly export-dependent so that the rise of oil and gas prices on the world market can be a serious generator of inflation in the future. This is a special type of inflation that would require not only measures of monetary credit policy and market policy but also measures in the field of fiscal and development policy.

with a solid position in international trade. Meanwhile, both the process of globalization, and within it, liberalization of foreign trade, have brought about new rules in foreign trade that are not beneficial to small and undeveloped countries. In the last decade, the latter ones have had numerous difficulties in foreign trade that are not just an expression of the changed global circumstances and conditions but also a result of their economic developments and economic problems. These problems are reflected in their trade exchange with foreign countries, especially in their current transactions with them.

Table 6

Balance of Current Transactions in Exchange with Foreign Countries in Bulgaria and Serbia
(in million dollars)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Bulgaria	- 698	- 990	- 874	-1.698	- 1.627	- 3.362	- 5.633	- 8.512
Serbia	- 153	-285	-1.247	-1.420	-2.879	-2.225	-3.966	-6.889

Source: Internet: www.unece.org/pxweb/Diapog/Saveshow.asp

What can immediately be seen is that both the countries have a deficit in the current transactions with foreign countries and that this deficit has been having an increasing trend for several years already. The main reason for this is a deficit in trade exchange with foreign countries since their manufacturing is neither of such volume nor so competitive that it could enable greater export and more balanced trade exchange with foreign countries. Put more simply, it can be said that both the countries lack a sufficiently large volume of manufacturing (especially industrial one) which would be export-oriented, that is, would enable its quickened growth.²¹ Obviously this is not some

²¹In this regard, Bulgaria is in a better position with respect to Serbia. When it comes to gross industrial production increase, comparing to its volume in 2000, it is, in 2004, increased in Bulgaria for 46% while in Serbia for only 5,9%. Of course, at the same time, it should be remembered that the greatest part of this production is designed for home markets. More details in Mario Hoizner, Real Exchange Rate Distortion in Southeast Europe, *European Balkan Observer*, WIIW, Vienna, V.3, No. 2, October 2005, p. 2 -5.

sort of temporary problem; rather, it could, if its solution is prolonged, jeopardize their current stability and international economic position. One of the basic development priorities of both the countries in their most immediate future has to be further increase of the export-oriented production and, of course, strengthening of competitiveness of this production at the international market.

e) Development of Computer Technologies

The development and use of information media and techniques represent a distinctive feature of modern economy and modern social development. Computerization, internet, e-mailing, cell phones and the like - all of them represent some of more expressed forms of the contemporary computer society. Serbia and Bulgaria are included in the process, each according to its capacities and with the policy of development in this field.

Table 7

Some Results of the Technological (Computer) Development of Serbia and Bulgaria in 2004

	Serbia	Bulgaria
1. Number of cell phone subscribers (per 100 citizens)	34	47
2. Number of computers per 1000 citizens	27	54
3. Number of internet users (per 1000 citizens)	79	206
4. Value of annual investment into telecommunications (in million dollars)	212	350
5. Annual gain from telecommunications (in million dollars)	358	1.280

Source: UNCTAD, Handbook of Statistics 2005, New York and Geneva, 2005. p.376-383

The dynamics and the quality of this process are both conditioned by the dynamics of the economic growth; in addition, the results achieved in it are an important factor of the technological moderni-

zation of economy and society, that is, its capacity to take part in the global economy and the global society.

According to all the parameters given in the above Table, Bulgaria is ahead of Serbia from which it can be concluded that it is, even in the fields of information and telecommunications, a more developed country. This is due to its more stable economic and social development in the last decade or so comparing to the same development in Serbia. Its active approximation to the European Union in that period has enabled it to use more the financial means and techniques from the given association intended for the development of information society. These possibilities in Serbia are far behind. However, both the countries, in that respect, are still lagging far behind the industrially developed countries of West Europe.

3. Needs and Possibilities for Enhancing Mutual Economic Cooperation

When it comes to the present and future economic relations between Serbia and Bulgaria, their mutual cooperation and inter-linking in this field, it should be remembered that their relations are especially influenced by the process of globalization in the world as well as the politics of Euro-integration led by both the countries. As neighboring countries, they used to have special interests, in the past, as well as the need to develop their economic relations. Yet²², very often these relations were hindered by the political divisions in Europe in which the Balkan countries used to be actively involved as well. With the political changes that took place in the former socialist countries and with their undertaking the process of transition, these conditions have essentially changed. More recently, Bulgaria and Serbia led an active policy of promotion and raising to a higher degree the level of their economic cooperation. This is especially reflected in the rise of their trade with goods and services as well as expansion of cooperation to other domains (shipping, insurance, tourism and the like), the creation of a free trade zone, etc.

²²More detailed in Ivana Bo`i}-Miljkovi}, MA, "Historical Aspects of Liberalization of Mutual Trade of the Balkan Countries," in *Balkan in the Process of Euro-integration - Structural Changes and the Culture of Peace*, M. Bo`i}, ed., Filozofski fakultet-Institut za sociologiju, Ni}, 2007, p.179-201.

Table 8

**Commercial Trade of Serbia with Bulgaria in the Period from
2000 to 2006**
(in million dollars)

Year	Export	Import	Total	Balance
2000	23,2	321,8	345,0	- 298,6
2001	28,8	152,3	181,1	- 123,5
2002	32,5	104,8	137,3	- 72,3
2003	53,4	130,1	183,5	- 76,7
2004	61,6	235,6	297,2	- 174,0
2005	93,3	202,1	320,6	- 108,8
2006	155,2	425,0	580,2	- 269,8

Source: data by Serbian Chamber of Commerce,
<http://ino.komora.net>

On the other hand, in commercial trade with Bulgaria, Serbia realized quite a big deficit which could be taken as one of the basic characteristics of their trade relations. The export products of Serbia to the Bulgarian market are: steel sheets, iron scrap, building material, concentrate of zinc and the like while the import ones from Bulgaria include: cathodes, concentrate of copper, various oils, electrical power, diesel fuel, ammoniac, etc. It can be seen, at first sight, that some products are lacking in the trade between these two countries.²³ There are no products of higher degree of finish (machines, apparatuses, devices, etc.), final products that comprise in themselves more human work and that are more modern in the technological sense. As neighboring countries, they should have more common products that come

²³As an illustration of the trade exchange for the overall trade balance of both the countries, we can mention the fact that Serbia is not on the list of the most important foreign trade partners of Bulgaria and *vice versa*. The biggest Bulgarian export trade partners are Italy (13,1%), Germany (11,6%), Turkey (10,2%), Belgium (6,1%), Greece (5,6%), etc. while the import ones are Germany (15,1%), Italy (10,2%), Russia (7,9%), Greece (7,5%), Turkey (6,9%) etc. A similar situation is when it comes to Serbian foreign trade partners. Among the most important ones there is no Bulgaria! Source: data from the Serbian Chamber of Commerce.

as a result of their companies' cooperation designed for their home markets and for export to third markets. Then, in this structure there are almost no agricultural products or those of food industry while both the countries are well-known for their manufacturing of these products.

Conclusion

Serbia and Bulgaria, regarding their economic development, development potentials and economic-geographic parameters, are, in many respects, identical and similar countries. Bulgaria has more successfully carried out the process of transition and finally joined the European Union which, in the economic sense, represents an essential difference in comparison to the position of Serbia which is still in the process of transition and which still has great problems in realizing the process of Euro-integration. In the last few years they have both realized an economic rise of medium intensity which could be considered as insufficient since, in view of their still relatively low level of economic development. It is necessary that their development should be far more rapid in order to enable them to join the family of the European developed countries. Serbia, in addition, has a series of other economic and social problems it has to solve. These include high unemployment of work force, a relatively high inflation, a high deficit in foreign trade, an insufficient influx of foreign investments and the like. In all these segments of economy Bulgaria fares better than Serbia.

The changes at the global level as well as the realization of the Euro-integration processes do create better conditions for a higher degree of connection and cooperation of Serbian and Bulgarian economies. As neighboring countries, with in-many-aspects-complementary economies, they have both the need and the possibility to raise, in near future, their economic relations to a far higher level. The trends in the relations they have had so far suggest this possibility since it is in the interest of both of them that this comes true in near future. The domains in which their cooperation could develop faster and with priority are: all sorts of traffic and traffic infrastructure, industry, tourism, agriculture, energetics, and the like.

References

- Popović, D.** 2005. *Četiri godine tranzicije u Srbiji* (Four Years of Transition in Serbia), Centar za liberalno demokratske studije, Belgrade.
- Božić, M.** 2007. Strukturno prilagođavanje balkanskih zemalja Evropskoj uniji - ekonomski aspekt („Structural Adjustments of the Balkan Countries to the EU Countries Economic Aspects,”) In: *Balkan u procesu evrointegracije- strukturne promene i kultura mira* (Balkans in the Process of Euro-integration - Structural Changes and the Culture of Peace). Filozofski fakultet - Institut za sociologiju, Niš, p. 29 – 55.
- Božić, M., Miljković I.** 2007. Istorijski aspekti liberalizacije međunarodne trgovine balkanskih zemalja („Historical Aspects of Liberalization of Mutual Trade of the Balkan Countries”) In: *Balkan u procesu evrointegracije - strukturne promene i kultura mira* (Balkans in the Process of Euro-integration - Structural Changes and the Culture of Peace), Filozofski fakultet - Institut za sociologiju, Niš, p. 179 – 201.
- Hoizner, M.** 2005. Real exchange rate distortion in Southeast Europe. *European Balkan Observer*, Institute for International Economic Studies, Vienna, October 2005, Vol. 3, No. 2
- Vlada Srbije (Serbian Government) 2008. *Strategija za povećanje izvoza Republike Srbije* (Strategy for Increasing Export of the Republic of Serbia). Službeni glasnik, No. 58, June, 5.
- Tekuća privredna kretanja, ekonomska politika i strukturne promene u Srbiji 2007/2008 godine* (Current Economic Developments, Economic Policy and Structural Changes in Serbia in 2007/8). Zbornik radova sa naučne konferencije (Scientific Conference Proceedings) Ekonomski fakultet, Belgrade, 2008.
- Todorova, M.** 1999. Imaginarni Balkan (Imaginary Balkan), translation from English, *Čigoja štampa*, Belgrade.
- Mitrović, L.** 2006. Balkanska raskršća i alternative (Balkan Crossroads and Alternatives), Centar za balkanske studije, Niš.

OLDER WORKERS' EMPLOYMENT AT THE EU LABOUR MARKET

Gordana Stojić*

Introduction

In the last few decades the problems of older people have been getting attention of science and public. With a rise of the share of the older in the overall population in the developed countries the problems of the older are becoming the subject of not only gerontology but also of other sciences as well (sociology, psychology, economics). The older population is, likewise, becoming a subject of interest of politics since it represents an important part of the election body. In the developed countries it is also an economic factor either regarding the property or in the sense of its making up a significant consumers' group. In addition, increased sensibility for exploring other forms of inequalities (besides the property ones) as well as the development of new concepts (quality of life, social exclusion, marginalization and the like) have led to the perception of more subtle forms of discrimination and exclusion as well as the "discovery" of new groups deprived of the possibility of using social resources and leading the kind of life worthy of the citizen of the developed western society.

Besides this general trend, the problems of the position of the older workers at the labor market have attracted attention for economic reasons. Namely, in all the OECD countries there is a prominent trend of the declining rate of older men participation among employees and in active population in general. This trend has been gaining prominence since the mid-seventies and it is also present among women though it is hidden behind the overall increase of women participation in work force. Thus, for instance, in Great Britain, the rate of economic activity of men older than 55 in the period from 1951 to 2000 has declined for more than 20% (Duncan 2003:102).

*Gordana Stojić is a Teaching Assistant in University of Niš, Serbia

In view of all this, in the early nineties there happened the changes in the attitudes towards an early withdrawal from the labor market which triggered off both scientific research as well as the development of different activities of active policy of the labor market for the sake of increasing the rate of employment of workers older than 50. An unfavorable treatment of older workers is criticized not only regarding social justice and the strategy of equal opportunities (as with other forms of discrimination) but also regarding economic standpoint since the decrease of the older workers' participation in the labor market leads to further reduction of the contingent for recruiting workers, smaller return of investments into human capital, losing skills and experiences as well as an unfavorable balance between the young and the older workers.

After 2000, in the European Union countries there has also been a noticeable trend of gradual increase of employment of older workers but their employment rate is still considerably smaller comparing to that of the workers of primary working age. The projections done for the EU-25 show that the average age for leaving the labor market is 60 while the projected life duration will be for another 20 years after it. That is why issues like the age limit for retirement, rise of the employment rate of older workers and the like are becoming very pressing.

Position of Older Workers at the EU Labor Market

Before showing some indicators of the position taken by older workers at the EU labor market, it is necessary to give an answer to the question about who older workers are. Unlike other vulnerable groups, the determination of the limit with age groups is always, to a certain extent, conventional.

In literature, persons assumed to be older are usually older than 65 years of age. In analyzing the position of different social groups at the labor market it is also understood that an unequal treatment regarding age tends to appear towards workers older than 50 while it is also stressed that the limit is lower or, namely, 40. The age limit varies depending on profession, activity or gender as well as whether these are manual or non-manual workers. Thus, for instance, there is

a widely spread belief that the working abilities of women and manual workers decline earlier than with men and non-manual workers (Duncan 2003:108). This also depends on the kind of problem under discussion: when it comes to the possibility for promotion, discharge of workers and the like, it is more probable that the taken limit will be that of 50 years of age while, when it comes to hiring, the discriminatory attitudes appear towards workers who are even 40 years of age or less. The way of collecting statistical data, likewise, can decide which age limit will be taken during the analysis.

In this paper the position of older workers at the EU labor market is analyzed with respect to the data for age group of 55 to 64 both because of data availability and because this age group is a target group for special measures of the EU employment policy.

An insight into the position of older workers at the EU-27 labor market can be obtained by observing the indicators of employment, unemployment and activities. The indicators of the older workers' position are mainly given in comparison with the indicators for workers in primary working age in order to get an insight into their position at the labor market.

Employment

According to the data of the EU Labor Force Survey for 2006, the employment rate for workers of 55 to 64 years of age is 43.5% while for workers of primary working age (25-54) amounts to 78.1% . If the employment structure of older workers is regarded by gender, it can be noticed that there are very prominent differences. These differences also exist when it comes to workers of primary working age but with older workers they are even more prominent so that a low employment rate is mainly the result of the low employment rate of women. The reasons for this are, on the whole, low women participation, a lower level of women qualification and earlier women retirement.

Table 1

**Population employed 15 and more and employment rates
(EU-27, 2006)**

Country	Total	Employment	Country	Total	Employment
	Employment	Rate		Employment	Rate
EU-27	Rate	55-64	LT	Rate	55-64
BE	64.4	43.5	LU	63.6	49.6
BG	61.0	32.0	HU	63.6	33.2
CZ	58.6	39.6	MT	57.3	33.6
DK	65.3	45.2	NL	54.8	30.0
DE	77.4	60.7	AT	74.3	47.7
EE	67.5	48.4	PL	70.2	35.5
IE	68.1	58.5	PT	54.5	28.1
EL	68.6	53.1	RO	67.9	50.1
ES	61.0	42.3	SK	58.8	41.7
FR	64.8	44.1	SL	66.6	32.6
IT	63.0	37.6	SE	59.4	33.1
CY	58.4	32.5	UK	69.3	54.5
LV	69.6	53.6		73.1	69.6
	66.3	53.3		71.5	57.4

Source: European Union Labour Force Survey, Annual Results 2006,
Eurostat Data in Focus, 10/2007

Table 2

**Characteristics of older workers' (aged 55-64) employment
in the EU-27 compared to other age groups
(shares as % of employment within the age group by sex
and type of employment, 2006)**

Sex	Age group	Men	Women	
	15-24	55.0	45.0	
25-54	55.1	44.9		
55-64	58.7	41.3		
Part time	Total			
	15-24	253.		
	25-54	15.8		
Fixed term	55-64	22.0		
	Total			
	15-24	40.9		
Professional status	25-54	11.4		
	55-64	6.7		
	Employee	Family worker	Self-employed	
15-24	92.9	3.1	4.0	
25-54	83.9	1.4	14.7	
55-64	74.5	2.6	22.9	

Source: Employment in Europe 2007

The characteristics of older workers' employment, in addition to larger participation of men than women, assume a larger part of part-time employment and larger presence of self-employment regarding other age groups.

Observed by sectors, older workers' share in employment is in the domain of services which is the same as with other groups of workers (2/3) but it is above the average in the domain of agriculture and below it in industry. The structure of older workers' profession is similar to that of employed in primary working age. Older workers are above-averagely employed in education, health service and social work, that is, in knowledge intensive sectors.

Unemployment

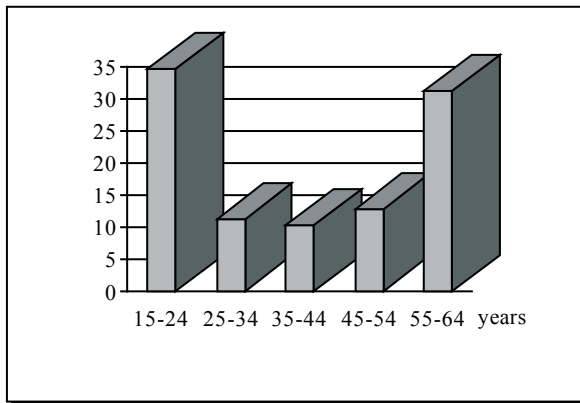
According to the data of the Survey of Labor Force (2006), out of overall number of unemployed in the EU-27, 8.5% were 55 to 64 years of age while among the unemployed searching for a job for more than a year, the share of older workers is 11.7%. Unemployment of older workers is a very important problem since with higher age, the consequences of unemployment become more serious. It does not mean that the consequences of unemployment with the young are less important but that it simply gets on new dimensions if the individual is left without job in later life age. The loss of employment means at the same time fall into poverty whereas the loss of material means (economic dependence) is accompanied with the loss of status, social support and respect by others (Todorova 2003:171). Besides economic problems, the individual has to bear the pressure of his environment which very often treats it as his inability and failure. He has also to face his own self-accusation that he has failed to meet his responsibilities regarding his vocation and his family, his fear of uncertain future (retirement time is coming near) and fear of new beginning. One often has to learn again, to change one's profession, to return to the role that one no longer feels it belongs to him or that he cannot play it well (for instance, to go to a job interview and answer to the questions posed by someone who may be two decades younger than him). He has to face loss of authority in the family or feelings of humiliation and frustration because his values (such as experience, specialized knowledge) cannot be expressed or appreciated enough.

Inactivity

The most important problem when it comes to employment of older workers is not unemployment but inactivity, that is, early leaving the labor market. Indeed, the main effort to alleviate the consequences of population aging on economic growth refers to mobilization of an increasing number of older persons to stay/return to the labor market. Older workers make up almost a third (31.3%) of the overall number of inactive population of working age.

Graph 1

Share of different age groups in the total inactive population aged 15-64 in the EU-27 (2006)

Source: Employment in Europe 2007

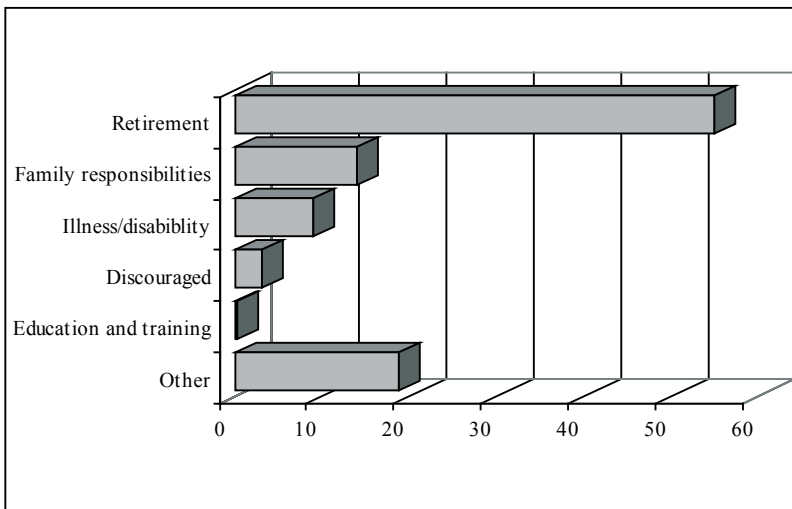
The OECD data show that the activity rate of older workers is the lowest in the EU-27 in comparison with Japan (67.3%) and the USA (63.7%) but it is lower than in Australia, Canada and Switzerland. Observed by countries, the greatest share of older workers in inactive population is in Holland, Austria, Slovenia and Denmark while it is the least in Romania, Estonia, Latvia and Ireland. In this regard Bulgaria is somewhat slightly less than average for the EU-27.

The differences among the activity rates are also observable if we consider this group of workers by gender. The activity rate for men of 55 to 64 years of age is 56.1% while the activity rate for women of the same age group is 37,1%.

What are the reasons for inactivity? If all population of working age is taken into consideration, the most important reason is education and training, mostly because this is the main reason for inactivity of the young. For workers of 55 to 64 years of age, this reason participates only with 0,3%. The most important reason for inactivity is retirement (55%) followed by sickness (14%) and personal and family responsibilities (9%). The discouraged workers, that is, those withdrawing from the labor market because they do not believe they can find a job make up 3% of this age group. If observed by gender, there is no greater difference regarding the reasons for inactivity, except that for women there is a considerably more present reason related to personal and family obligations.

Graph 2

Reasons for inactivity of the older workers in the EU-27
(2005)

It is very important to explore the changes of the employment status of older workers (transition from employment to unemployment and inactivity and *vice versa*) since the chances to move from work to inactivity are greater while to find a job again are smaller than with other groups of workers. Older workers tend to look for job longer while for most of them temporary job loss very often means permanent withdrawal from the labor market.

Factors Affecting Older Workers' Activity

There are several factors that are assumed to have an effect upon inactivity of older workers. One group of factors refers to the lack of the employer's stimulation to preserve or employ older workers while the other group refers to the lack of stimulation for older workers to remain at the labor market.

The key issue concerning older workers' employment refers to the availability of suitable jobs. Older workers are one of the most vulnerable groups at labor markets. Employability of older workers has several aspects and it refers to health, skills, motivation, productivity, mobility, adaptability, relative employment costs and so on (*Employment in Europe 2007*: 34).

Age-based discrimination is one of the most important factors of workers' employability. Decisions about employment very often are made on the basis of prejudice (ageism) or socially and culturally generated stereotypes about older people and their working abilities. The exploration of the effects of the above-mentioned age stereotypes upon employment and discrimination at work place is made even more difficult due to the fact that this form of discrimination is relatively „new” in many societies so that consciousness about this form of discrimination has not been developed enough to be noticed by people.

The discrimination of older workers at the labor market assumes an unequal treatment of an individual which is not based on any objective assessment of his working abilities but on some other criteria. Age-based discrimination is induced when, to paraphrase, individuals do not get employed, get fired, underpaid or are deprived of promotion, training or other benefits on account of their age (Warr, quoted from

Redman, Snape 2002: 357). Older workers can experience discrimination from the moment of their applying for a job till their sack. It does not mean that companies do not employ older workers as well but that they are mostly employed while young. Regarding assessment of abilities and working results, older workers often get lower marks than younger ones; examinations show that the prejudices of the superiors can take precedence over workers' real commitments and results. Also, comparing to younger workers, older workers find themselves more often deprived of the possibility for training and additional education. The unequal treatment is also manifested in wages and possibilities of promotion so that in the referential literature the expression to come across very often is a „silver ceiling” after a „glass ceiling” faced by employed women. The former usual practice to fire, while dismissing a surplus of workers, firstly those who were last employed in the company (or so called LIFO - last in, first out) has been given up most recently so that at present older workers are risking more to be left without a job under the conditions of mass discharge, that is, reduction of number of employees due to organizational and technological changes and companies' reorganizations.

The question can be asked regarding the extent to which the unequal treatment of older workers is based on the employer's prejudices as well as the extent to which it is economically rational. Unlike race and gender, workers' age has no neutral impact upon the company's economic efficiency, especially when it comes to the changes in modern economy (Duncan 2003:114). The decision whether older workers are to be employed or not is affected by the prejudice that they have smaller productivity while producing greater costs (especially with seniority-based wage system). There is no agreement regarding the extent to which age affects the reduction of the working abilities, that is, to what extent some of the stereotypes are real-based. An increasing emphasis on productivity and efficiency forces workers to work more and more intensively than in their previous work cycle and, thus, to be more exposed to stress. Likewise, older workers find it more difficult to adjust themselves to a new style of management that goes hand in hand with restructuring processes. Moreover, older workers' employment is affected by their

character traits such as less mobility, a lower level of qualification and skills as well as knowledge of outdated technologies. Regarding costs and gains, older workers' employment varies according to several factors including profession, branch of activity, individual characteristics as well as changes of business environment.

Whether older workers will remain at the labor market depends, to a large extent, on the fact if it is perceived that there is no job for them or that they cannot get, because of their age, jobs suitable for their desires and abilities. On the other hand, older workers are also affected by the possibilities offered by early retirement (financial benefits, additional work, more spare time and the like), negative attitudes taken towards older workers in their organization, unsatisfying working conditions, impossibility of education, training and the like. The working conditions also affect older people' readiness to stay longer at the labor market. Any job attractiveness depends on wages, working conditions, exposure to stress, physical strain, possibilities for education, career promotion, health and professional safety, working hours and working time organization, and possibility of work-life balance. Also attractive may appear to be the gradual withdrawal from the work place in the sense that older workers should be offered a possibility of work with reduced working hours so that they can stay longer at the labor market but that the working time duration should be adjusted to their abilities and their family and personal obligations. However, this last action may lead to the danger of marginalizing older workers.

Employment Policy

In order to face the problems of an aging population, in the EU there is a developed all-inclusive active ageing approach. Certain targets and actions are included into employment policy. In that sense the European Council has set the targets in this field, namely, that at least 50% of people of 55-64 years of age should be employed in addition to progressive five-year increase of average age in which people stop working (Stockholm 2001, Barcelona 2002). The realization of both the goals is projected by 2010; it also includes several projected activities (*Employment in Europe 2007:59*):

-
- a) removing financial disincentives for workers to work longer (discouraging early retirement) and for employers to hire and keep older workers,
 - b) stimulating longlife learning to avoid skill obsolescence ,
 - c) improving working conditions and maintaining the overall health status of the mature population.

The most important reason for early withdrawal from the labor market is retirement. Many workers retire as soon as they meet legal requirements. In many countries there is obligatory retirement age which means that workers are denied the possibility to work longer than that even if they want to. Whether someone will retire or not depends on his calculation of what is financially more beneficial to him. The possibilities for stimulating older workers to remain at the labor market, in that sense, are implied in the shift of the obligatory retirement age, a more flexible age for retirement, possibilities for opting for partial pensions and combinations of pensions and paid work.

The other group of measures refers to the improvement of the older workers' position at the labor market, especially promotion of the employment possibilities during the whole life. Data show how older workers are above-average present in the programs of active measures of the labor market and that, for the sake of further increase of their employability, it is necessary for them to be more included in the programs of training, active job searching and the like.

Education is important for the chances to obtain and maintain a job for all age groups. Older workers have a lower level of education than other age groups and they are, to a lesser degree, included in the programs of education and training, especially low skilled older workers that for the greatest part need this kind of training. However, training itself is not enough; instead, it should be adjusted to the needs of the job itself and to the characteristics of older workers. Likewise, the approach that would take into consideration the whole life cycle, has many effects which means that lifelong learning throughout the whole life cycle rather than isolated education in the age of 55 to 64 can give long-term and sustainable results.

The measures for improving the older workers' position at the labor

market are directed to the enabling of the older workers to preserve their jobs, to realize their rights at the working place as much as the younger ones (most of all, that education and training options are available to them as well as those for promotion) and to increase their chances for employment if left jobless. The legislature demanding an equal treatment of workers regardless of age is not enough. The prohibition of putting an age limit to employment add can lead to hidden forms of discrimination in the process of selecting candidates including discrimination at job interviews. Care is taken about fighting against the syndrome of discouraged workers and pension system reforms in order to prevent older workers to leave the labor market prematurely. The encouragement of better workers' training, of more flexible working arrangements and professional health protection improvement should provide for sustainability of older workers' productivity. The research done in ergonomics points to the possibility of having many jobs reshaped to fit the individual doing it so that older workers can maintain satisfactory working productivity.

Note

The paper is prepared within the project *Culture of Peace, Identities, and Interethnic Relations in Serbia and the Balkans in the Eurointegration Process* (149014D), implemented at the Faculty of Philosophy in Nis, and financed by the Ministry of Science of the Republic of Serbia.

References

- Duncan, C.** 2003. Assessing anti-ageism routes to older worker re-engagement. *Work, Employment and Society*. Volume 17(1):101-120.
- Employment in Europe 2007*. European Commission.
- European Union Labour Force Survey, Annual Results 2006, *Eurostat Data in Focus*, 10/2007.
- Redman, T., E. Snape.** 2002. Ageism in teaching: stereotypical beliefs and discriminatory attitudes towards the over-50s. *Work, Employment and Society*, Volume 16(2): 355–371.
- Todorova, E.** 2003. „The Political Exploitation/Abuse of Old Age and Intergenerational Conflicts”. In Genov, N. (ed.) *Prospects of Sociology in Bulgaria* (N.Genov, ed.). Reglo, Sofia.

ОЦЕНКА НА СОЦИАЛНАТА ПОЛИТИКА В БЪЛГАРИЯ: ИЗВОДИ ЗА БЪДЕЩЕТО

Татяна Томова*

След началото на своята радикална модернизация през 1989 г. и досега социалната политика в България се колебае между възхвалите и пълното отрицание. Възхваляват я нейните създатели, а понякога и представители на световни организации, за съответствието ѝ с принципите, които се схващат като задължителни след адаптацията на западните социални държави от 80-те години: целенасоченост към групите в нужда, ограничен, дори нулев натиск върху публичните финанси, минимално, дори нулево преразпределение от богати към бедни, ниска цена. Отричат я нейните клиенти – българските граждани, които не усещат резултатите от нея и не могат да оценят предимствата на следваните подходи. Това разминаване между експертно-административна оценка от една страна, и обществената оценка – от друга, всъщност е следствие от смесването на целите на политиката с принципите, на които тя трябва да отговаря, смесване, което се извършва в процеса на нейното изработване. Икономическата ефективност като ценност, става по-важна от поддържането на социалните равновесия като практическа цел на социалната политика, необходимостта да се дават по-малко средства измества задачата да се създава обществена полза.

Целта на настоящата работа е да докаже горната теза, като въведе система от индикатори за оценка на социалната политика. Като резултат от анализа социалната политика в България нито се възхвалява, нито се отрича, а се прави опит тя да се подобри, като се засили обществената полза от нея и се запази съответствието ѝ с преобладаващата и безалтернативна към момента либерална па-

*Татяна Томова е доцент, д-р в СУ „Св. Кл. Охридски”

радикална на политиката, според която пазарът е основен източник на благоденствие, а властта се намесва, само за да компенсират неговите провали.

Социалната политика: между икономическите и социалните цели

На оценката се гледа като на съпътстващ етап от цикъла на политиките. От една страна тя затваря цикъла, защото в различните си форми се връща върху политическата система (чрез избори) или върху самите политически действия (чрез професионалната оценка на процеса и резултатите от нея) като се превръща в повод (или мотив) за ново целеполагане и избор на инструменти. От друга – тя влияе на ефективността на политиките, защото стимулира или потиска постигането на планираните и/или очакваните резултати като допринася или напротив – затруднява създаването им.

Именно поради особеното значение на оценката за поддържане на приемствеността в политиките независимо от електоралния цикъл и за постигането на резултатите от действията на овластените институции, формирането ѝ се професионализира: създават се специфични инструменти за оценка, а на тяхната стандартизация и въвеждането им в практиката се гледа като на мощен фактор за рационализация на процеса на политиките (Patton Michael Quinn 1990). Рационализацията обаче, не се случва от само себе си вследствие от простото въвеждане на инструменти за оценка в процеса на политиките. Тя се случва при разработването и въвеждането на рационални инструменти за оценка, в които икономически и социални критерии се използват едновременно и зад които стои ясната представа за това, какво искаме да постигнем чрез политиките.

Подобен подход към изграждането на оценката за политиката отразява разбирането за самата политика, за нейните цели и принципи. Чрез действията на овластените институции се постигат цели, които обществото, посредством възприетите механизми за изработване на политиките и за легитимиране на решенията за тях, формулира. Тези цели не са задължително икономически, не са задължително и социални, или екологични, или в защита

на правата на човека. Тези цели се изработват в обществото и зависят от неговото състояние – от преобладаващите ценности, от равнището на знанието, от степента на развитие на материалните фактори, от разпределението на политическото влияние в него. Когато в едно общество задържането на ръста на инфлацията и поради това задържането на ръста на доходите се възприема като основна цел на политиките, това не означава, че няма друг възможен подход, а единствено, че обществените сили, които споделят и разпространяват тази теза имат преобладаващо и неоспоримо влияние в него. Политиките не се изработват в резултат от търсенето на истината, те са продукт на влиянието на интересите, на ценностите, на идеите (Kingdom 1984).

Затварянето на социалната политика в икономическата логика, оценката ѝ единствено от гледна точка на това в каква степен ограничава икономическата свобода, или увеличава разходите на работодателите, или стимулира инфлацията, може да произведе единствено аргументи срещу използването на присъщите ѝ инструменти за намеса в обществото. Социалната политика обаче, произвежда други ползи, които трудно могат да бъдат създадени по естествен – чрез пазара и свободната конкуренция, начин. Социалната политика произвежда социална близост между индивидите, генерира социален капитал, който от своя страна създава принадлежна стойност и допринася за икономическото нарастване. Ако тази теория стане влиятелна в обществото, то тогава социалните цели биха придобили самостоятелно значение и подходът към оценката на политиките би бил съвсем друг.

Настоящата статия няма за цел да навлиза в теоретичния спор между защитниците на пазара и тези на социалните връзки. Единствената теза, зад която заставаме е, че не е възможно чрез предпоставени икономически цели да оценяваме социалната политика. Чрез социалната политика винаги, независимо от преобладаващите ценности, се търси балансът между икономически и социални цели (Neslo 1978) като в определени ситуации, очертани от времето и пространството, едните или другите надделяват. На инструментално равнище социалната политика е баланс

между пазар и власт като двата социални регулатора взаимно се поддържат и допълват (Hill, Bramley 1986). Конкретният избор на социална политика, намирането на специфичния баланс между икономически и социални цели, както и между държавни и пазарни инструменти, зависи от състоянието на конкретното общество и най-вече от разпределението на влиянието на идеите в него. В този смисъл социална политика не се прави, за да е ниска инфлацията, или само дотолкова доколкото тя не оказва натиск върху публичните финанси, а за да се постигат публични цели, които обществото, чрез възприетите механизми за изработване на политиките, е припознало като значими.

Социалната политика, независимо от възприемания модел, влияе на социалното разслоение в едно общество и следва да бъде оценявана от тази гледна точка. Основният критерий, който оценката на социалната политика трябва да въведе е влиянието ѝ по отношение на участието в разпределението на икономическото нарастване. Действителните резултати от социалната политика са разликата между основни социални показатели преди и след използването на нейните инструменти (Miller Delbert 1991). Ако неравенствата преди и след социалнополитическото въздействие са без промяна, то за ефективна социална политика – такава, която постига в голяма степен целите си, не може да се говори.

Независимо че социалната политика постига социални цели, икономическите критерии при избора на инструменти не могат да бъдат пренебрегнати. Колкото е неправилно с тях да подменяме целите на социалната политика, по същия начин е неправилно, дори опасно, да ги изключим от оценката на алтернативните възможности за постигане на нейните цели. Ефективно решение в политиките е това, което в най-голяма степен постига целите. При този подход на преден план излиза целта, а на оценка чрез икономически критерии (но не само) се подлагат алтернативните варианти за нейното постигане. Ефикасно решение в политиките е това, което постига целите на най-ниска цена. Този подход също не пренебрегва целта, но определя икономическия критерий като основен при избора на вариант за постигането ѝ.

На основата на горните тези и за целите на настоящата статия, приемаме няколко основни критерии за оценка на социалната политика:

- ✓ сравнителен анализ на основни показатели за социалната политика, осъществявана в България и в страните в ЕС (оценка на процеса на социалната политика);
- ✓ промяна в структурите на неравенство преди и след използването на инструментите на социалната политика (оценка на резултатите на социалната политика).

Процес и резултати на социалната политика: сравнителен анализ на данни за България и за ЕС

Целите на социалната политика в България са преимуществено икономически. Основната цел е създаването на висококонкурентна икономика, която да създава висок жизнен стандарт на гражданите (Отчет за дейността на МТСП през 2007 г.). Това става възможно чрез няколко групи мерки:

- ✓ Насочени към пазара на труда: разкриване на работни места, активна политика за повишаване на квалификацията, ефективен контрол върху условията за труд;
- ✓ Насочени към динамиката на икономическите дейности: намаляване на данъчното облагане на разходите за труд на фирмите;
- ✓ Насочени към доходите от труд: повишаване на доходите от труд с отчитане растежа на БВП, защита и подобряване на механизмите на формиране на социалните доходи, вкл. пенсиите, приоритетна подкрепа на семействата с деца;
- ✓ Насочени към специфични, необлагодетелствани на пазара на труда групи: интегриране на малцинствата;
- ✓ Насочени към институциите на пазара на труда: подобряване на работата на Бюрата по труда.

В същото време идентифицираните **проблеми** са по-скоро структурни и не биха могли да бъдат преодолени единствено чрез динамизирането на икономиката. Налице са ниски в сравнение с европейските равнища на икономическа активност, високо рав-

нище на продължителна безработица, висок брой на обезкуражените лица без трудов стаж, недостатъчно предлагане на труд в съответствие на търсенето, наличие на все още големи регионални различия по отношение на заетостта и безработицата, ниско равнище на участие на населението в различни форми на учене през целия живот.

България все още има наследени, благоприятни от социална гледна точка показатели. Те очертават изходно състояние, което е по-скоро благоприятно за социалната политика и нейната ефективност. Индексът за човешко развитие за България показва стабилна тенденция към нарастване, като прогресът се дължи основно на нарастването на икономическия компонент и най-вече на показателя БВП на глава от населението (Human development reports, UNDP). Независимо от тези промени, България остава сред страните, където социалното представяне (равнището на образователния и на здравния компонент в индекса) е по-високо от икономическото представяне (Human development reports, UNDP). Подобно изходно състояние прави задачата на социалната политика далеч по-лека, поради относително високото, относително независимо от икономическата конюнктура, социално равновесие.

По подобен начин може да се анализира и състоянието на друг показател, а именно доходното неравенство. България продължава да бъде относително по-равна в сравнение със средните данни за страните от ЕС (Key indicators on EU policy, Structural indicators, Social cohesion). Съотношението между доходите на 20-те процента най-богати към тези на 20-те процента най-бедни средно за страните от ЕС е 4,8, докато в България то остава 3,5²⁴. Сравнението на основните показатели за доходно неравенство за някои страни от ЕС, показва, че България е приблизително толкова неравна, колкото и Румъния, относително по-неравна от Унгария и далеч по-равна в сравнение с Белгия и особено с Ирландия (табл. №1). Това е вярно както при съотношението на доходите на 10-те процента най-богати към доходите на 10-те процента най-бедни, така и при съотношението на доходите на 20-те

²⁴Данните са за 2006 г.

процента най-богати към тези на 20-те процента най-бедни, така и при Джини коефициент.

В същото време налице са и неблагоприятни изходни фактори. Картината на доходното неравенство в България се променя при сравнението на данните за домакинствата. По този показател България е толкова неравна, колкото и Ирландия и далеч по-неравна в сравнение дори с Белгия. Този показател говори за съсредоточаване на бедността, факт, който я прави едновременно по-опасна, заради по-голямата възможност за възпроизводството ѝ и донякъде, при успешно насочване на социални мрежи, по-лечима, заради ясните ѝ параметри.

Таблица 1
Доходно неравенство в страните от ЕС

	10/10	20/20	Джини	20/20 домакинства	година	Джини домакинства	година
България	7	4,4	29,2	8,8	2005	31,6	2005
Румъния	7,5	4,9	31	7,4	2003	31	2005
Унгария	5,5	3,8	26,9	5,6	2002	28	2002
Белгия	8,2	4,9	33	8,3	2003	28	2005
Ирландия	9,4	5,6	34,3	9,4	2002	32	2005

Като следствие от съсредоточаването на бедността в семейства и поради етническите характеристики на голяма част от тях, показателят „деца в бедни семейства” за България е по-висок в сравнение със средните данни за ЕС. Той е малко по-нисък в сравнение с данните за Белгия, но далеч по-висок в сравнение с тези за Чехия. Дългосрочната безработица и относителният дял на напускащите училище в България са значително по-изразени отколкото в ЕС и в преобладаващата част от държавите членки. Това е особено вярно за втория показател, който за България е повече от 3 пъти по-висок в сравнение с Чехия.

Вярно е, че изходните фактори, които анализираме като неблагоприятни за социалната политика – относителен дял на бедни семейства, деца в бедни семейства, дългосрочна безработица и

относителен дял на напускащите училище, показват стабилна тенденция на спад. Този спад обаче, не променя изоставането в социалното представяне на България. Единствено спадът на дългосрочната безработица е в рамки, които дават основание да се смята, че съществуват възможности за преодоляване на разликата. Благоприятните тенденции в социалните показатели на България са очевидни след 2000 г., когато страната се намира в период на значителен икономически възход. Те се дължат повече на благоприятното икономическо развитие, отколкото на активна, целенасочена социална политика. В резултат обхватът на социалните проблеми намалява, но дистанцията между групите не само се запазва, но дори се увеличава. Това поставя обществото в особено положение, в което социалната политика губи все повече и повече възможността за ефективна намеса, а икономическото нарастване води до увеличаване на социалната дистанция, защото определени групи от обществото „потъват” по-дълбоко, а „измъкването им от пропастта” е по-трудно и струва много повече пари.

Инструментите биха могли да компенсират преимуществено икономическия подход на социалната политика, като независимо от остатъчния ѝ подход, се конструират така, че да постигат максимален ефект по отношение на съществуващата социална проблематика. Анализът на използваните в България инструменти на социалната политика обаче, показва, че тя, освен остатъчна (според целите), е и минималистична (според инструментите). Нещо повече – налице са основания да се поддържа тезата, че съществува отказ от използване на инструментите за управление на социалните процеси.

Социална политика се „прави” поне чрез три групи инструменти, които са взаимозаменяеми и едновременно създават обществените ползи. Неправилно и дори опасно е социалната политика да се сведе до едната от тях. Най-разпространената заблуда е отъждествяването на социалната политика с преразпределителните инструменти (третата група), чрез които най-лесно се постигат резултати. Но поради това, че предполагат увеличаване на данъците и че водят до изравняване на шансовете и дори на ситуациите за

различните обществени групи, противоречат на преобладаващата към началото на ХХI век либерална парадигма на политиката.

Първата група инструменти, чрез която се постигат социални цели включва регулациите на пазарното разпределение на доходите – на заплатите, печалбата, наемите и т.н. Най-разпространени са регулациите на доходите от труд, но независимо от ограниченото им използване към момента, съществуват и инструменти за регулиране и на останалите видове доходи. Инструментите на политиките не са лоши сами по себе си, а само от гледна точка на способността им чрез тях да се постигат цели в конкретни ситуации. В най-разпространените случаи регулациите се отхвърлят като неприложими заради това, че ограничават икономическата свобода и възможностите на инвеститорите и мениджърите да приспособяват икономическите организации към променящата се икономическа конюнктура. България е в период на възстановяване и разширяване на икономическата свобода, което означава, че е налице по-скоро въздържане от използването на тези инструменти на социалната политика. Според индекса за икономическа свобода (Index of Economic freedom, The Heritage Foundation, 2008) България е под равнището на ЕС, но над осреднения показател за света, при това тенденцията е към нарастване. Дотолкова, доколкото България относително изостава, то е заради компонентите „големина на държавата” и „право на собственост”, като последният показател и проблемите с достигането на нормални равнища се дължат на слабости на съдебната система. Един от другите компоненти в индекса, който има непосредствена връзка със социалното представяне и постигането на социалните цели – свободата на пазара на труда, е над средното за света равнище и продължава да нараства.

Самата политика на доходите има преди всичко икономически цели и се стреми повече към задържане на ръста на доходите от труд. Последните растат само в рамките на икономическия ръст, а социалните доходи – само в рамките на възможностите на децентрализираните осигурителни бюджети, които са обвързани с осреднените приходи от осигурителни вноски. Този подход не може

и не бива да бъде отхвърлен. В същото време обаче, въздържането от намеса в съотношението между доходите на отделните професионални групи, или на доходите в определени сектори, или на регионалното разпределение на доходите – проблеми, които по същество остават извън политическия дневен ред, говори единствено за отказ от използване на инструментите за поддържане и насочване на социалните баланси.

Втората група инструменти на социалната политика съдържа т. нар. негативни трансфери – данъците и таксите, които много често и крайно неправилно се схващат единствено като източник на държавни приходи, като се подценяват техните възможности за подобряване на социалното представяне. По данни за 2006 г. общо данъчните приходи са значително по-ниски от средните за ЕС – на равнището на приходите в Испания и далеч по-високи от тези в Румъния (*General government expenditure and revenues in the EU, 2006, Statistics in focus, 23/2008*). След направените през 2007 г. данъчни промени по отношение на преките данъци, този дял за България показва незначителна тенденция към спад. Относително високите приходи се дължат основно на високите, без преференциални ставки косвени данъци. Използването на подобен подход към данъците е отказ от използването на негативните трансфери за постигане на социални цели. Парите се събират приблизително поравно от всички групи, независимо от мястото им на пазарите. Така след негативното преразпределение, създаваните на пазара неравенства се запазват.

Анализът на структурата на приходите от социални такси води към аналогични разсъждения. Относителният дял, плащан от работодателите в България е по-висок от средния за ЕС, но далеч по-нисък от този в Испания и още по-нисък от този в Румъния (*Social protection in the EU, Statistics in focus, 46/2008*). Участието на държавата във финансирането на социалното осигуряване е организирано по точно противоположен начин – в България то е малко под средното за ЕС, но по-високо от това в Испания, и около три пъти по-голямо в сравнение с това в Румъния. Ефектът от подобно разпределение на участието в плащането на социал-

ните такси, е че всички граждани на равна основа, чрез данъците, които формират държавните приходи и създават възможностите за държавните разходи, участват във финансирането на осигурителната система. Така негативните трансфери по-скоро запазват неравенствата, които пазарите създават.

Третата група инструменти на социалната политика включва най-оспорваните, но и на-лесните за приложение позитивни трансфери. Независимо, че те преобладават в институционалната традиция както на България, така и на по-голямата част от държавите членки на ЕС, тяхното използване се ограничава. Основна тежест сред тези инструменти има пенсионната система, която осигурява заместващи доходи на огромна част от населението. Поради децентрализираният ѝ характер обаче, който се изразява в управленското и финансовото ѝ отделяне от държавата, тя е част от социалната политика и въздейства върху социалните показатели, но само една част от нейните разходи идват от държавата и са компонент на показателя „социални разходи”. За оценката на социалната политика е от значение да се отчете, че това, което се дава за постигане на социални цели, не съвпада със социалните разходи. Въпреки това, те са важен показател за състоянието на социалната политика, защото при всички условия остават основният източник за осигуряване на позитивните трансфери, особено в случая на България, където трансферите от държавата към осигурителните системи – пенсионна и здравна, остават относително високи.

Социалните разходи в България са значително по-ниски от средните за ЕС. По показателя социални разходи като процент от БВП, страната е на 23 (от 27) място сред държавите – членки, а по показателя социални разходи на глава от населението – на 26 място, като единствено Румъния остава след нея.

Социални разходи

	% от БВП	Поредно място сред държавите- членки	На човек от населението	Поредно място сред държавите- членки
EU	27,2		6087	
BG	16,1	23	1260	26
ES	20,8	19	4776	14
RO	14,2	24	1088	27

Всъщност ниските социални разходи са следствие от въздържане от страна на държавата от използване на инструментите за постигане на социални цели, а не от липса на възможности. България е страната с най-голям, при това нарастващ излишък в държавните финанси. При това излишъкът се формира не като резултат от подценени приходи, а от подценени разходи. Подобна спестовност е допустима в ситуации, когато финансовата стабилизация е основен приоритет, но нейното поддържане води до неблагоприятни последици в социален план – разширяваща се социална дистанция, очертаване на обществена група в трайна бедност, спад в мотивацията за работа, деквалификация, спад в доверието към властта и т.н. Тези последици не остават затворени в социалната структура на обществото. Те, макар и забавено във времето, имат непосредствен ефект върху икономическото представяне на страната.

Ниските социални трансфери могат да бъдат компенсирани от ефективното им използване. Данните за бедност след социалните трансфери обаче само частично дават основания да се смята, че изразходването им е ефективно. Средно за ЕС спадът на бедността (сравнение на показателите преди и след позитивните трансфери) е 10 пункта. В България този спад е само 3 пункта – от 16 на 14. Така докато преди трансферите България е с далеч по-малка бедност в сравнение с ЕС (17 срещу 26), то след тях съотношението е 14 срещу 16 (Social protection in the EU, Statistics in focus, 46/2008). Подобен резултат поставя под съмнение използването на

позитивните трансфери като цяло, защото ако с малко пари се постигат още по-малко резултати, то тогава стойността на парите се оказва толкова висока, че изразходването им не е оправдано.

Най-изразена е бедността след социалните трансфери сред възрастовите групи над 65 г., от 16 до 24 г. и до 16 г., като тези данни са съпоставими със средните данни за ЕС. Благоприятен факт е, че бедността сред младите възрастовите групи за България спада по-бързо от съответните средни за ЕС. Разпределението на бедността според типа семейство в България се различава от средните показатели за ЕС. Тук бедността при едночленните и при многочленните (двама възрастни и три и повече зависими деца) семейства е по-висока от средните данни за ЕС.

Резултатите от социалната политика са противоречиви. Отчетът за постигнатото през 2007 г. е повече от оптимистичен (Отчет за дейността на МТСП през 2007 г.): средната работна заплата общо за икономиката нараства с 19.8 %. В частния сектор средната работна заплата се повишава с 22.2 %, в обществения сектор - със 17.3 %, в бюджетния сектор - със 17.3 %. Минималната работна заплата нараства с 12.5 %. През същата година синдикатите и работодателите сключват помежду си Национално споразумение за препоръчителния индекс за нарастване на работните заплати в реалния сектор на икономиката. През декември 2006 г. с постановление на Министерския съвет е определен размерът на официалната линия на бедност за страната за 2007 година. От 2007 г. пенсиите се осъвременяват по т. нар. „швейцарско правило” – процент, равен на 50 % от инфлацията и 50 % от ръста на средния осигурителен доход. През същата година се въвежда нов механизъм за определяне на минималните размери на пенсиите за трудова дейност, който ги обвързва с осигурителния доход, а не със социалната пенсия за старост.

Един по-внимателен анализ обаче, поставя под съмнение резултатите от социалната политика. Вярно е, че ако с действията си институциите не са пречели на благоприятните процеси, тези действия не могат да бъдат определени като неуспешни. В същото време обаче, собственият резултат от политиките е непосредстве-

но създаденото от тях. Ако доходите нарастват в рамките на икономическия ръст, това е резултат не на политиката, а на икономиката. Ако работните места се увеличават като естествен резултат от икономическия ръст, това отново е заслуга на икономиката.

Поуките

Като цяло социалната политика на България в голяма степен е съпоставима с моделите в останалите членки на ЕС. По някои показатели тя отговаря в много по-голяма степен на критериите за модернизация. Проблемът е, че тя не произвежда резултати, които да са съпоставими със социалните показатели в останалите държави-членки. Този проблем се усложнява поради факта, че постиганите резултати не удовлетворяват гражданите. Очевидно че става дума за разкъсване на връзката между професионално изградените инструменти за намеса в социалната структура на обществото и постигането на желани и очаквани резултати. Обяснението за тази изгубена връзка е в това, че при изработването на инструментите на социалната политика не се отчитат особеностите на социално-икономическата среда, в която те се прилагат. От една страна самите социални структури и динамиката в тях са предизвикателството пред социалната политика. Средните слоеве не са трайно установени в българското общество. Значими части от тях изпитват затруднения в потреблението си, които се засилват при покачване на цените и задържане на ръста на работните заплати. В същото време в българското общество се очертава трайна бедност, която не зависи от икономическата конюнктура, а е по-скоро траен социален продукт на влошаващите се образователни, здравни и жилищни показатели. Освен динамиката в социалните структури, демокрацията сама по себе си е предизвикателство за социалната политика. В случая на България, поради неустановената партийна система (за основните политически партии гласуват не повече от 50 % от избирателите с право на глас) и появата на нови политически сили, очакванията на гражданите за удовлетворяване на потребностите им са непрекъснато стимулирани. Това се превръща в предизвикателство за социалната по-

литика, поради невъзможността ѝ, независимо от резултатите, да отговори на големите очаквания от нея.

Литература

Отчет за дейността на МТСП през 2007 г.,

<http://www.mlsp.government.bg/bg/docs/45%20otchet%20MLSP%202007.doc>

Heclø, H. 1978. *Modern Social Politics in Britain and Sweden*. New Heaven.

Hill M., G. Bramley. 1986. *Analyzing Social Policy*. Oxford, Basil Black well.

Kingdom J. 1984. *Agendas, alternatives, and public policies*. Michigan.

Miller Delbert C. 1991. *Handbook oh Research design and Social Measurement*. Newbury Park, Sage.

Patton Michael Quinn. 1990. *Qualitative Evaluation and Research Methods*. Newbury Park, Sage.

Human development reports, UNDP, [http://hdr.undp.org/en/statistics/Key indicators on EU policy, Structural indicators, Social cohesion](http://hdr.undp.org/en/statistics/Key%20indicators%20on%20EU%20policy%20Structural%20indicators%20Social%20cohesion). http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page?_pageid=1090,30070682,1090_33076576&_dad=portal&_schema=PORTAL

Index of Economic freedom. The Heritage Foundation, 2008, <http://www.heritage.org/research/features/index/country.cfm?id=Bulgaria>

General government expenditure and revenues in the EU. 2006, Statistics in focus, 23/2008, http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-SF-08-023/EN/KS-SF-08-023-EN.PDF

Social protection in the EU. Statistics in focus, 46/2008, http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-SF-08-046/EN/KS-SF-08-046-EN.PDF

ФИНАНСИРАНЕ НА ПОЛИТИЧЕСКИТЕ ПАРТИИ В БЪЛГАРИЯ

Георги Л. Манолов*

Напоследък проблемите на партийното финансиране се оказаха едни от най-важните и същевременно изключително трудни за решаване в хода на българския преход. Почти две десетилетия те не слизат от фокуса на общественото внимание, свързвани непрекъснато със скандали за незаконно партийно финансиране, за „черни“ партийни каси, за „обръчи“ от фирми около партиите и т. н. Нещо повече – в българския политически живот от избори на избори все по-често и масово се прилагат различни нелегитимно-корупционни практики на партийно финансиране, които не само заплашват, но и буквално минират крехките устои на демокрацията у нас. Затова анализът на тези проблеми и особено характеристиката на техните незаконни канали са поставени в центъра на настоящата разработка.

1. Българският модел на партийно финансиране

В годините на прехода у нас проблемите на предизборното финансиране намират решение главно в три законодателни акта: **Закона за политическите партии (ЗПП)**, **Закона за избиране на народни представители (ЗИНП)** и **Закона за избиране на президент на Републиката (Избори 2006)**, които в няколко свои члена регламентират финансовото обезпечаване на политическите партии за изборите.

Оставяйки настрана липсата на специализирано законодателство за финансиране на кампаниите²⁵, следва да изтъкнем, че в общи линии е възприет западноевропейският опит, защото: кам-

* Георги Л. Манолов е доц., д-р в Колеж по икономика и администрация – гр. Пловдив

²⁵У нас няма специални закони за финансиране на предизборната кампания. Тази правна материя се третира в Закона за политическите партии и във всеки нов избирателен закон.

паниите се финансират със средства на независими кандидати, на партиите и коалициите, чрез дарения (от физически лица – до 10 хил. лв. и от юридически лица – до 30 хил. лв.), както и от държавата в зависимост от партийното представителство в парламента. Наред с това са фиксирани и ограничителни бариери за парите, като финансирането не може да надхвърля определени граници (за партия – 1 млн. лв., за коалиция – 2 млн. лв. и за инициативни комитети – 200 хил. лв.). Съществува ембарго за финансиране от юридически лица с повече от 50 % държавно или общинско участие и забрана за финансиране от чуждестранни физически и юридически лица (както и от смесени дружества) с повече от 25 на сто държавно или общинско участие. Посочени са и мерките за контрол, които се осъществяват от Сметната палата, като всички партии (и коалиции) са задължени да ѝ се отчетат (за набраните и изразходвани в предизборната кампания средства) в срок до един месец след приключване на изборите.

В действащия **Закон за политическите партии (2001 г. и допълнения от 2006 г.)** се съдържат редица юридически неясноти за използване на много пари в предизборните кампании, между които най-фрапиращите са:

първо, **неприемлива е клаузата за увеличаване размера на държавната субсидия за финансиране на партиите (чл. 27, ал. 1);**

второ, **въобще не може да се приеме фактът, че е разрешено на държавните фирми да финансират политическите партии (при определени условия), защото в българските реалности държавните мениджъри обикновено са подвластни на управляващите партии и следователно управляващата партия (която и да е тя) е най-облагодетелствана както през целия си мандат, така и в навечерието на всеки следващ народен вот;**

трето, сигурно никак не е случайно **„недоглеждането“ в закона, което в чл. 22 забранява извършването на стопанска дейност от партиите, а пък малко след това, в следващия чл. 32, на същите тези партии се разрешава да преотдават за пренаемане на трети лица („но само за партийна дейност“) предоставените им от държавата помещения за партийна работа,**

което е узаконяване на партийно-клиентелисткия бизнес²;

четвърто, **всичко онова, което е неизяснено цялостно в закона, тактично е препратено да се „прецизира“ от Закона за юридическите лица с нестопанска цел**, от което въпросите на предизборното финансиране стават още по-объркани и неопределени.

Кулминацията на юридическата несправедливост обаче е правото на партиите в България (според измененията в ЗПП от 2006 г.) да получават увеличена ежегодна държавна субсидия от бюджета, при това не само за парламентарно представените, но и за всички останали партии, получили над 1 % на последните избори за Народно събрание. При това от 2007 г. този процент вече се равнява **на 1 на сто от минималната работна заплата, или за 1 глас се получават 2 лв.!**

Паричната равносметка от старата клауза (1 глас–1 лев) ясно проличава от получените резултати на парламентарните избори в България през м. юни 2001 г. Ако се спази принципът „1 глас–1 лев“, то за **един парламентарен мандат общата сума набъбва значително, ставайки 17 225 044 лв.**, което не е нищо друго, освен законна издръжка на 7 български партии от държавния бюджет. Тази сума нараства почти двойно за партиите, имащи над 1 % на последните парламентарни избори (2005 г.), тъй като след промяната на закона **те ще получат над 30 млн. лв.** за целия парламентарен мандат.

Въпросът е: **Защо и на какво разумно юридическо основание българската държава ще превръща в храненияи партиите? И по какви съображения някоя никому неизвестна партийка (в България има над 400 партии) по законен начин ще получава държавна издръжка за своята дейност, щом е успяла да вземе един процент на изборите при около няколко хиляди гласа? И още – на парламентарните избори през 2005 г., които са най-скъпите досега, само разходите за политическа реклама на основните политически партии възлизат на около 20 млн. лв.!** (Манолов 2007: 89). Излиза, че **всички парламентар-**

²Това практически реставрира под друга форма отменената клауза в стария закон за политическите партии (от 1990 г.), когато на партиите беше разрешена стопанската дейност.

но представени партии у нас реализират „двойно партийно финансиране“, което веднъж се „захранва“ от десетките бизнес спонсори (и електората) и втори път – от държавната хазна. Това обаче практически превръща големите политически партии в България в гигантски пазарно-финансови консуматори на средства, което по същество изражда тези партии от политически в икономически субекти и представлява своеобразен политически, юридически и морален абсурд. Освен това политическият пазар в България изпитва силно въздействие от рисковата корупционна среда у нас, която се явява допълнителен негативен стимул за генериране на нежелателни корупционни практики и в сферата на политиката.

Темата за предизборното партийно финансиране може да се изследва и в други аспекти и измерения, особено в нашите социални условия, при които както пазарът като цяло, така и политическият пазар в частност продължава да търси своя по-качествен облик. **Предстои да се решават редица парещи проблеми на финансирането като: нелегалното партийно финансиране, създаването на съвременна юридическа основа (закони, нормативи) на финансирането на партиите, засилването на контрола на държавните институции при отчетността, ограничаването на влиянието на бизнеса в политиката (и на корпоративизма), решителната борба против корупцията в политиката, против „покупко-продажбата на гласове“ и т.н., – мерки, които ще спомогнат за институционалната регулация на българския политически пазар и най-вече - за прекъсване на повечето от нелегитимните канали за партийно финансиране, които вече взимат застрашителни размери.**

2. Незаконни канали на предизборно финансиране

Съществуват няколко **основни причини за нелегитимното предизборно финансиране** на политическите партии в България: едната произтича от **несъвършенствата на икономическия пазар**, част от който е и политическият; другата можем да наречем **„комерсиализация на демократичния политически процес“**; третата е следствие от **непълния юридически регламент** в страна-

та; последната е резултат от непрекъснатата **намеса на корпоративизма в политиката**, който по всички официални и неофициални пътища (чрез легитимния и нелегитимния лобизъм) отделя значителни финансови ресурси за „купуване“ на политическо влияние.

Взети в съвкупност, тези причини са естественият пазарен генератор на нелегитимни финансови източници (начини, форми) в България, предназначени главно за предизборните кампании. Опитът да се разкрие поне част от тези начини на финансиране предполага **разгърнатата класификация на нелегитимните канали**, които първоначално и в най-общ план ще бъдат разделени на **две водещи групи – „полузаконни“ и нелегитимни канали**.

За да няма излишни недоразумения, първо ще изясним какво съдържание влагаме в т.нар. „полузаконни канали“. В нашия случай под понятието „полузаконни канали“ ние разбираме и включваме всички начини, форми и пътища за предизборно партийно финансиране, които са разрешени от законите и като такива са основно средство за натрупване на големи парични суми, но на базата на недоглежданията в законодателството (неперфектните юридически клаузи, законовите „пробойни“ и т.н.), чрез които многократно се надвишават законоустановените финансови тавани за кампаниите. Това е една законово прикрита форма за набиране на огромни предизборни финансови средства, която, движейки се по ръба на законността, не представлява нищо друго, освен полузаконност или имитация на законност в съвременния цивилизован свят. Наред с това полулегитимният канал за финансиране на кампаниите изцяло отваря „затворените“ канали за отпускане на милионни суми, което пък от своя страна в значителна степен подсигурава „брачния съюз“ между парите и политиката без никакво право на развод. Така на практика, „...въпреки че законите забраняват директните вложения във фондовете на изборните кампании – пишат У. Прайд и О. Феръл, – корпоративните пари се вливат във фондовете на кампаниите като лични вложения на притежателите на акции или на ръководителите на фирми. Разбира се, подобни действия са неетични и изопачават законите за корпоративното спонсорство (в САЩ – б.а.) на предизборната

кампания...“ (Прайд, Феръл 1994: 26). Големите политици винаги имат благосклонно отношение към спонсориращите ги фирми, без да се смущават от това, че огромните размери на „спомоществователството“ могат да породят (и почти винаги пораждат) оправдани съмнения сред хората, заключават авторите.

Незаконното финансиране на кампаниите от година на година все повече се превръща в „язва“ на политическия пазар, отправяйки силни предизвикателства към функционирането на съвременната политическа демокрация. Това поставя с особена острота въпросът за установяване на основните нелегитимни канали (източници, механизми и форми) за предизборно финансиране на партиите, както и за тяхната систематизация.

Стъпвайки върху базовия критерий за определеност – законност–незаконност, **всички нелегитимни начини за предизборно финансиране най-общо биха могли да се изведат в две взаимно свързани, но и разграничителни степени:**

при първата степен, която се детерминира в зависимост от непосредствения източник на средствата, т.е. според това от къде постъпват парите (от страната или от чужбина), е възможно да се обособят три иманентни подстепенни – вътрешна, външна и смесена;

при втората степен също може да се открие тройка диференциация – преки, косвени и смесени постъпления, само че определени според начина на изпращане на парите, който зависи от договорките на съответните партии с техните донори (например преки са парите, получавани от „доверени лица“ или от „партийни босове“, а косвени – тайните анонимни дарения).

Тази двустепенна диференциация действително ни дава един верен, но все пак само първоначален поглед върху потока на паричните ресурси, които постъпват в касите и по сметките на партиите. Ако желаем да получим още по-конкретна и много по-реалистична представа за незаконните източници на предизборното финансиране, трябва да проследим, открием и класифицираме автентичните канали на същото това финансиране.

Според нашето виждане **възловите нелегитимни канали за**

финансиране на политическите партии и техните предизборни кампании са минимум пет основни вида: 1) партийни канали; 2) канали по линията на законния бизнес; 3) държавни канали; 4) канали, свързани с нелегалния бизнес; 5) клиентелитки канали. Всеки един от тези фундаментални канали има специфични проявления, намирайки собствени пазарни пролуки, които зависят най-вече от развитостта на политическия пазар, от неговата култура, традиции, ценности и др. Независимо от тази специфика обаче на политическия пазар от много години насам трайно се е установила една непрекъснато проявяваща се закономерност: посочените незаконни предизборни канали за финансиране на партиите не само че не „пресъхват“, но постоянно се обогатяват в хода на политическата конкуренция, което ясно проличава от десетките разнообразни (и модифицирани) форми за набавяне на средства по нелегитимен начин.

Всички използвани незаконни форми на предизборно партийно финансиране (в рамките на петте основни канала) се интерпретират в обобщен вид, а не всяка поотделно, в следващата разработена схема (вж. Таблица 1). В нея изредените начини на финансиране, които спадат към „полузаконните“ форми или към „законно-незаконните“ механизми за партийно субсидиране, се причисляват към нелегитимните техники за осигуряване на партийни пари, доколкото тяхната същност е една – заобикаляне на съществуващото законодателство.

Директно или индиректно, незаконното финансиране на кампаниите е масова практика в много държави и особено в страни като България, която все още извършва преход. Това е абсолютно очевидно от непрекъснато растящото незаконно финансиране на партии (и избиратели), което у нас вече придобива застрашителни размери и представлява опасност за самата демократична политическа система. Тук нещата са излезли от контрол, доколкото според нашите проучвания **от 55-те форми, техники и механизми за нелегитимно партийно финансиране** (представени в Таблица 1) **в рамките на 5-те основни канала почти всички се използват съобразно с целите и характера на предизборните кампании.**

Нелегитимни канали на партийно предизборно финансиране

I. Партийни канали (форми на финансиране)	II. Легален бизнес (начини на финансиране)	III. Държавни канали (средства на финансиране)	IV. Нелегален бизнес (канали на финансиране)	V. Клиентелитски канали (механизъм на финансиране)
1. Партийни „черни“ каси (незаконни)	1. Дарения на големи суми (по системата: скрит донор–подставени лица и фирми–посредник–партия)	1. Държавни банки (отпускане на необезпечени кредити)	A) Черна икономика	1. Клиент (персона или шефове на „наши“ фирми)
2. Партийни фирми (с фиктивен предмет на дейност)	2. Тайно покриване на разходите за политическа реклама (по схемата: частни фирми–партийни фондации–медии)	2. Протежиране на големи икономически проекти (срещу комисиони за партиите, взимани от частните фирми, участващи в проекта)	1. Наркобизнес	2. Пари (набрание на пари от клиента)
3. Частни фирми (на подставени лица)	3. Заеми и кредити за кандидатите и партиите (по прикритата система)	3. Държавни преференции за внос и износ (на фирми, близки до партиите)	2. Торговия с оръжие	3. Мрежи (по хоризонтала и вертикала на партиите, частния бизнес и държавните фирми)
4. Тайни партийни донори (успоредно финансиране за партиите чрез фалшива бизнес дейност)	4. Скрито поемане на скъпи разходи за кампанията (чрез посредници: транспортни разходи, средства за митинги, за концерти, за телевизионни изяви и т.н.)	4. Отпускане на пари от държавни фирми (ако има „законови дупки“ чрез властен рекет спрямо мениджърите и т.н.)	3. Контрабанда на стоки	4. Патрон (даване на парите на партийния бос)
5. Фирми „глощенски култури“ (регистрирани в офшорни зони и т.н.)	5. Увеличение на догащите от фирмите за партийните фондове (по специална схема)	5. Отделяне на държавни пари за партиите (чрез разлики в цените на внесените и продавани в страната стоки)	4. Хазарт	5. Други клиентелитски канали
6. Партийни фондации, комитети, фондове (служещи за „законна“ маска на големите пари)	6. Провеждане на прикрити „благотворителни“ акции (от името на известни фирми, но за партийни цели и поемане на кампанияни разходи със събраните пари)	6. Експлоатиране на държавни институции (например митниците и куфарчетата с пари)	4. Хазарт	
7. Банкови кредити (теглят се и след това банките „фалшират“)	7. Секретни банкови сметки (в банки на легитимни и нелегитимни лобисти)	7. Изкупуване на закъсали държавни фирми за пари (срещу обещания за опрощаване на дългове)	5. Проституция и сексбизнес	
8. Секретни банкови сметки (в банки на легитимни и нелегитимни лобисти)	8. Провеждане на прикрити „благотворителни“ акции (от името на известни фирми, но за партийни цели и поемане на кампанияни разходи със събраните пари)		6. Нелегално производство	
9. Анонимни дарения (от страната и чужбина)			7. Нелегален внос и износ	
			8. Куфарна търговия	
			9. Други незаконни дейности	

I. Партийни канали (фор-ми на финансиране)	II. Легален бизнес (начини на финансиране)	III. Държавни канали (средства на финансиране)	IV. Нелегален бизнес (канали на финансиране)	V. Клиентелитски канали (механизъм на финансиране)
10. Нелегални и нелегални дарения (в нарушение на закона)	7. Подаръци и „услуги“ на кандидатите за сметка на фирмите (изписвани и осчетоводявани като други разходи)	8. Използване на държавни имоти за трупане на партийни пари (скрити отчисления за партиите)		
11. Дарения в частни сметки (на партийни лидери и водачи)	8. Организиране на изискани коктейли със скъпи покани до влиятелни личности (събранията парите отиват за предизборни митинги, електорални срещи и т.н.)	9. Отпускане на държавни пари за честни рекламни фирми (срещу предварителни дарения в партийните каси)		
12. Незаконни фондове в чужбина	9. Поемане на крупни компании на персоналните дарения на наемните работници за партиите (под най-различни форми)	10. Плащане на държавни пари на партиите за неществуващи услуги		
13. Укриване на партийни приходи (събиране на пари по прикритие)	10. Вноски по пощата (поемат се от фирмите на наемните работници според установения законен минимум)	11. Нелегитимно лобиране (назначени в държавните структури „наши“ хора)		
14. Големи комисиони от сделки (влизащи в „черните“ каси)	11. Изплащане на завишени хонорари за интелектуална дейност (по веригата хонорар за лицецо—плащане на данните завишеният остатък от сумата отива за кампанията)	12. Други „полузаконни“ финансови машиниции (или приватизационни сделки и т.н.)		
15. Клиентелитски канали (по специална схема)	12. Други незаконни или „полузаконни“ начини (измислени, но трудноразкриваеми, дейности, „покрити“ с фактури и т.н.)			
16. Други финансови „Изобретения“ (финансови машиниции, „кухи“ сделки и т.н.)				
17. „Търговия с гласове“ (даване на пари на ръка на електората)				

Този съществен извод може да се подкрепи с **тотално развихрящата се предизборна „търговия с гласове“**. При демонстрираното безсилие на държавните институции, почти няма българска политическа партия, която да не е използвала това средство за печелене на избори. Безспорно доказателство тук са изключително разнообразните форми за подкупване на избирателите, които започват от дребните стоки и свършват до дебелите пачки с пари.

Таблица 2

„Ценоразпис“ на „търговията с избирателни гласове“ в България

№ по ред	Година на изборите	Вид на изборите	Вид на стоката и средствата за „купуването на избирателни гласове“
1.	1990	Парламентарни (ВНС)	Дефицитни стоки – капачки за буркани, продукти и др.
2.	1991	Парламентарни (ОНС)	Хранителни стоки – олио, захар, ориз, брашно и др.
3.	1994	Парламентарни (ОНС)	Почерпки и гощавки – бира, кебапчета, курбани и др.
4.	1997	Парламентарни (ОНС)	Пари на ръка (за 1 глас) – 20 лв. + различни хранителни стоки и почерпки
5.	2001	Парламентарни (ОНС)	Пари на ръка – 80–100 лв. + различни хранителни стоки + почерпки и др.
6.	2005	Парламентарни (ОНС)	Пари на ръка – 100–120 лв. + различни хранителни стоки + почерпки и др.
7.	2007	Местни	Пари на ръка – 150–200 лв. + различни хранителни стоки + почерпки и др.
8.	2008	Местни (касиран избори в гр. Сандански)	Пари на ръка – 200–400 лв. + различни хранителни стоки + почерпки и др.

Този „ценоразпис“ на „търговията с избирателни гласове“ в нашата страна насочва към няколко **най-общи извода: първият** произтича от самото развитие на демократичния процес в България, при който „търговията с гласове“ в началната фаза на прехода

се концентрира само в дефицитни стоки и се насочва предимно към малцинствата; **вторият** се характеризира с това, че „покупателният обхват“ се разширява, тъй като към дефицитните стоки се прибавят нови хранителни продукти, раздавани, освен на малцинствата, и на част от по-бедните социални слоеве (пенсионери, безработни и др.); **третият** надхвърля всички представи за демократична законност, защото през последните няколко избори раздаването на пари на ръка (за един глас) надскочи всякакви допустими граници; **последният извод** е особено важен и същевременно изключително тревожен: всички български политически партии използват „търговията с гласове“ за политическо влияние (в различна степен), за да спечелят едни или други предизборни кампании.

Очевидно, т.нар. „търговия с гласове“ по време на избори освен че е тотално нелегитимна, вече е станала неписана „норма“ на политическия живот и се е превърнала в сериозен проблем на демократичния политически процес в България.

3. Изходът – радикална реформа на партийно-политическата система

Проблемите на партийното финансиране в българското демократично общество са едни от най-комплицираните и най-трудно разрешимите в национален мащаб. За тях не биха помогнали и най-добрите рецепти, тъй като трябва да се „лекуват“ цели управляващи класи и политически елити начело със своите лидери. Нещо повече – на тези проблеми (свързани с финансирането на партиите) е крайно наложително да се погледне по-сериозно и по-мащабно, при това в контекста на дилемите на модерната демокрация през XXI в.

Като изказваме дълбокото си убеждение, че **модерната представителна демокрация** не е изчерпила своя потенциал за решаване на острите социални проблеми, то едни по-радикални мерки за ограничаване на прекомерното предизборно финансиране (и особено на неговите незаконни форми) биха могли да се систематизират в няколко същностни момента:

1) държавата и държавните институции трябва да реформират периодично изборителното законодателство съобразно с настъпилите промени в обществените настроения на хората; финансирането на предизборните кампании (а не на изборите) на партиите от страна на държавата юридически да се сведе до минимум (или да се забрани), защото хората не са длъжни да плащат на партиите да им организират предизборни шоу - програми с техните пари; законодателно трябва да се завишат „таваните“ на даренията от страна на частните фирми за партиите (включително и на данъчните предизборни облекчения за частния бизнес) с цел намаляване на парите, влизащи в партийните каси чрез заобикаляне на законите, както и по нелегитимен начин; да се засилят контролните функции на държавата спрямо предизборното финансиране на партиите чрез актуализиране на съществуващите или приемане на нови закони за финансирането на кампаниите, за лобистката дейност, за прозрачност на финансирането и др.; да се създадат със закон специализирани държавно-обществени контролни органи (съставени от държавни служители, видни общественици и обикновени граждани), които да следят набирането и изразходването на предизборните средства; да се формират публични (и централизирани) предизборни фондове за набавяне на пари под контрола на държавата; трябва да се предоставят повече правомощия на съдебните институции за провеждане на бързи производства при явни доказателства за незаконно финансиране; да се разширят правомощията на централните изборителни комисии относно проверките по финансирането на партиите в хода на предизборните кампании и др.;

2) политическите партии (и всички субекти на изборителния процес) чрез контролните си органи да повишат възискателността към своите структури за спазване на юридическите разпоредби за финансирането, като същевременно държавата приеме закони за забрана на стопанската дейност на партиите, за борба с политическата корупция и т.н., упражнявайки строг контрол за спазване на сроковете за публичната финансова отчетност; да се извърши

реформиране на партийната система в страната с оглед на подобряването на качествата на основните политически субекти;

3) групи за натиск, неправителствени организации и неформални движения би следвало да получат специални права за реален достъп до политическите институции, за проверки на финансови документи, за участие във всички органи, занимаващи се с изборителния процес, за да се засили безпристрастният и непосредствен контрол на гражданското общество в цялостната организация (и финансиране) на предизборните кампании;

4) приемане на закон за защита на правата на избирателите, в който да се предвидят и специални клаузи за повдигане на граждански съдебни иски спрямо политически партии и лидери, нарушаващи както правилата на изборната „игра“, така и особено легитимността на предизборното финансиране;

5) създаване на специализиран държавен орган – например финансово-избирателна полиция, който да бъде постоянно действащ и да следи само и единствено за това, как се набират, разходват и отчитат всички финансови постъпления на политическите партии както между изборите, така и особено в хода на провежданите предизборни кампании (без да се отнемат сегашните правомощия на Сметната палата).

Предложените мерки за усъвършенстване на демократичния изборителен процес у нас в рамките на представителната демокрация не са някакъв чудодееен механизъм. Тяхното диференцирано приложение обаче би постигнало минимум две позитивни неща: **още по-голяма публичност, прозрачност, откритост, отвореност и гласност при цялостното провеждане на предизборните кампании и решително стесняване на безконтролните възможности на парите да влияят на политическата конкуренция за властта чрез задкулиското „финансово“ фаворизиране на партии, лидери и олигархии. Това – първо. И второ, подобни мерки при всички положения биха положили началото на крупни политически преобразувания, с които да се възвърне доверието на българските избиратели във възможностите на модерната представителна демокрация през XXI век.**

Литература

Избори 2006. 2006. Сборник нормативни актове. СИБИ, София.

Манолов, Г. 2007. Българският политически пазар в контекста на европейската интеграция. В: *Евроинтеграция и устойчиво развитие*. Съст. и ред. А. Мантарова, М. Захаријева. Фондация “Фридрих Еберт”, Институт по социология – БАН, София.

Прайд, У., О. Феръл. 1994. *Маркетинг: концепции и стратегии*. Форком, София.

ПУБЛИЧНИЯТ ОБРАЗ НА БЪЛГАРСКИТЕ ПРЕДСТАВИТЕЛИ В ЕВРОПЕЙСКИЯ ПАРЛАМЕНТ

Ивайло Христов*

Още през юли 2007г. НЦИОМ регистрира голяма доза съжаление в обществото за ниската избирателна активност по време на първите в България избори за евродепутати. Близо две трети от пълнолетното население смятаха, че за страната щеше да е по-добре, ако повече хора бяха излезли да гласуват.

Година след вота, една трета от интервюираните проявяват интерес към дейността на нашите представители в основната европейска институция. Шест от всеки десет взели участие в изследването знаят името на поне един български представител в Европейския парламент. Работата на българските евродепутати следят най-вече хората между 30 и 59 години, високообразованите, заможните, както и симпатизантите на СДС, ДСБ, ДПС, БСП и ГЕРБ.

Почти половината от хората, които имат доверие в политиците като цяло, се интересуват от работата на евродепутатите, а сред тези които нямат – този дял е една четвърт.

Информацията за работата на българските евродепутати е недостатъчна, според общественото мнение. Девет от всеки десет интервюирани посочват, че не са добре осведомени по темата. Това е валидно предимно за най-възрастните, нискообразованите, ромите и крайно бедните. Две трети от хората, интересувани се от работата на българските евродепутати се оплакват, че им липсва достатъчно информация.

Ниският интерес към дейността на евродепутатите се дължи на няколко основни фактора:

*Ивайло Христов е старши експертен сътрудник в НЦИОМ при Народното събрание на Република България

✓ Слабо отразяване на дейността на евродепутатите от страна на медиите, водещо до ниска степен на информираност на населението. За да добие представа за тази дейност, човек трябва целенасочено да търси информация в специализирани издания или в интернет, а такива стъпки биха предприели по-скоро професионално заинтересованите от случващото се в Европейския парламент – политици, анализатори, бизнесмени. Мнозинството от българите и досега не разбират правомощията и функциите на евродепутатите.

✓ Още преди евроизборите в публичното пространство бе наложен елитарен образ на българския евродепутат и той започна да се възприема като прекалено облагодетелстван от поста си. По този начин материалният и престижен статус на евродепутата започна да доминира над неговите функции и задължения в обществените представи.

✓ Натрупаното през годините на прехода разочарование от българската политическа класа като цяло, рефлектира и върху първите наши представители в Европейския парламент. Българинът свикна да възприема политиците не толкова като професионалисти, чието основно задължение е да изразяват и защитават обществените интереси, а като хора, концентрирани единствено върху постигането на собственото си благополучие.

СЪХРАНЯВАНЕ НА КУЛТУРНАТА УНИКАЛНОСТ В МУЛТИКУЛТУРНА СРЕДА

Таня Неделчева*

Демократичният процес е и стремеж към възстановяване на идентичността, на пълната субектност, и равноправие. Той спомага за по-нататъшното разширяване на сферата на мултикултурализма, т.е. за обмена на културни ценности не само при новите миграционни движения, но и между етническите общности вътре в националните държави. Мултикултурализмът е процес на взаимопроникването на културите и в епохата на глобализацията обединява няколко важни аспекта на човешкото съществуване - толерантността, разбирането на Другия, осъзнаването на взаимозависимостта ни, правото на достъп до публичността на различията в неговите прояви, на път към независимост, към достоен живот, доколкото в самите основи на мултикултурализма е заложен принципът на зачитане на равнопоставеността.

Основната ценност на мултикултурализма в този контекст е, че изхожда от идеята за културата като обединяваща, а не като разделяща фактор, не като източник на противопоставяне и конфликти. В процеса на историческото развитие на отношението „етнически общности – национална държава” той се проявява като хуманистичното „решение”.

Мултикултурализмът удържа всички форми на органично присъщата на човека културна и национална идентичност, на връзките на хората с тяхната култура и естествените им корени, изпълва живота със смисъл, прави значими познанието, близостта, солидарността между човешките същества. Той е преодоляване на пълното отчуждаване и „атомизацията” на индивида и в същото време е равнопоставеност между културните общности, всяка от които се стреми и следва да получи признаването от останалите (Тейлър 1999: 48, 78). Глобализацията и евроинтеграцията са

процеси, които изискват внимателното вглеждане и в промените в културната сфера, в съотношението национална културна самобитност и общокултурни стандарти, норми, ценности. (Общото понятие за култура, което се имплицира в работата, е разбирането за специфична съвкупност от базисни ценности, които остават инвариантни при общностните трансформации, локализирани чрез кодове, символи, знаци, общи места на памет и т.н.)

Абстрактно погледнато проблемът има два крайни модуса. Първият е затварянето, капсулирането на културната сфера и нейното развитие само и изцяло вътре в себе си. Другата крайност е претопяването на националната култура в някакви неясни общокултурни стандарти. Безспорно е, че тази дилема на ниво публични официални решения е изкуствена.

* * *

Съществуват много документи, в които се защитава културната самобитност. Например в Конвенцията за съхранение и поощряване на ранообразните форми на културно самоизразяване, приета от Генералната конференция на ООН от 20 октомври 2005 г. в Париж, се изтъква, че културното разнообразие е неотменима черта на човечеството, което трябва да се пази, съхранява и развива и че то, развивано в условията на демокрация, търпимост, социална справедливост и взаимно уважение между народите и културите, е необходимо за осигуряване на мира и безопасността на местно, национално и международно ниво. Целите и принципите на тази конвенция са: защита и стимулиране на разнообразните форми на културно самоизразяване; създаване на условия за разцвет и свободно взаимодействие на различни култури върху взаимноизгодна основа; поощряване на междукултурния диалог с цел по-дълбокото взаимно разбиране; потвърждаване на суверенното право на държавата за поддържането, приемането и осъществяването на политики и мерки, необходими за запазването и стимулирането на разнообразните форми на културно самоизразяване на своята територия и т.н.

На ниво Европейски съюз също се обръща изключително голямо внимание на развитието на разнообразните култури в общността. Все по-емблематични стават думите на известния френски държавник, който има съществен принос за изграждането на Европейския съюз, Жан Моне, че „Ако можехме да започнем от начало, бих започнал с културата”. Това дори и да не е вярно, показва преоценката за важността на културната политика в рамките на Европейския съюз.

Културните аспекти се отчитат в публичната сфера и документи веднага след Втората световна война. В договорите от Брюксел (1948 г.) и Париж (1954 г.) със създаването на Western European Union, културното сътрудничество се подкрепя наравно с укрепването на демокрацията и защитата на човешките права. Създаването на ЮНЕСКО (1945 г.) също е свързано със защита на мира и поощряване на сътрудничеството между нациите чрез образование, наука и култура. Универсалната Декларация за човешките права от 1948 г. защитава правото на участие в културния живот като условие за човешкото съществуване, интегритет и достойнство. През 1954 г. се създава Европейската културна конвенция, на чието основание Съветът на Европа постепенно поема отговорностите на Комисията по културни въпроси към Западния Европейски Съюз.

Трансформирането на европейската икономическа общност в политическа все повече налага включването на културата като специфична сфера на определени политики. През 1961 г. планът Fouchet акцентира върху научното и културно сътрудничество като една от целите на Съюза. А през 1973 г. Европейският съюз приема Декларация за европейската идентичност. След 1977 г. започва стимулирането на дебати чрез комюникета (по-важните от тях са Community action in the cultural sector – 1977, Stronger Community action in the cultural sector – 1982, A fresh boots for culture in the European community – 1987, New prospects of Community cultural action – 1992, EU action in support of culture – 1994 и др.). Комюникето от 1987 г. включва специална част за културата, която е основа за разработването на чл. 128 от Договора от Маастрихт. От

този момент до Програмата Култура 2007 г. е период на растяща динамика в културната политика на Европейския съюз.

През последните две десетилетия в рамките на Европейския съюз се формират политики с единствената цел – създаване на обща стратегия в областта на културата, която традиционно се смята за приоритет само на националната държава. Общата стратегия не означава елиминиране ролята на националната държава в областта на културата. Напротив, тя е основен фактор в създаването на диалогичното поле, в рамките на което се изграждат нормите на европейската общност. Тя фактически е носителят на мултикултурния характер на обществото и неговата трансформация към интеркултурни взаимоотношения. Тези преходи са свързани с ясното осъзнаване на потенциала на културата за развитието на демократичността, идентичността, социалното включване, ваимното разбиране, толерантността – разбирането на отделните култури като национална специфика и малцинствено културно разнообразие, от които всеки може да черпи за развитие на собствените способности, както и взаимно признавана идентичност. Не на последно място е нарастващата убеденост, че именно в културния ресурс се крие основата за изграждането на европейско съзнание за общо споделена идентичност. Но наличието на правно-нормативни документи не означава превръщането им автоматично в добри практики в областта на културата. Все още съществуват пречки на различно ниво – бюрократични, непознаване на основните европейски инструменти, невключването на гражданското общество, неотчитането на практиките, раждани в жизнения свят и т.н.

В този контекст трябва да се признае важноста на общите тенденции в развитието на културната политика на Европейския съюз. Като цяло те са насочени към търсенето на комуникативните консенсусни точки, които избягват опозицията затвореност - елиминиране на културната специфика, т.е. разработваните инструменти, механизми, програми и стратегии са насочени към отварянето на културите за диалог, към преодоляване капсулираността, конфликтите, нетолерантността и враждебността. По този начин

културната политика има, от една страна, деструктивна функция, доколкото е насочена към преодоляването на вече съществуващи напрежения и конфликти, натрупани от миналото, и, от друга - конструктивна, доколкото се стреми да се създадат условия и среда за толерантна комуникация, основана върху общи ценности и перспективи. Ето защо има програми и проекти, насочени към общото историческо минало, културното наследство, места на паметта, както и към общи теми и проблеми от съвременната културна сфера. Така се създават условия за изключване на ситуация на подчинен субект или общност на власт, която толерира друг субект или общност. „Управлението” на културната сфера имплицира политическите релефи на оптималната диалектика между глобализъм и регионализъм, елиминиране и самобитност. Мултикултурализмът, плурализмът, човешките права се постигат в диалогов режим. Културните практики фактически са личностните стратегии на саморазбирането на субекта в личен и политически план и по този начин се създава онази всекидневна социална материя, която изгражда обществения ред. В среда на съ-съществуване на много етнически култури особено значима е практиката на ефективно взаимоотношение между тях и националната култура. Оптималният вариант е удържане на етническите културни специфики, но обединени от националния културен проект. В съвременния български контекст се реализира ефективно взаимодействие между необходимите „места на споделеност” и дължимото уважение към различието. Все по-видими стават общовалидните ценностни комплекси, т.е. все по-плътно става идентификационното им поле с елементи, изградени в съвместните културни практики на етническите общности. Разбира се, това може да се разглежда като страна на българския етнически модел, която го прави по-разбираем и го приземява от нивата на политическата реторика, превръщайки го във всекидневно преживяване, изпълнено с непрекъснато припознаване на едни и същи културни комплекси като „наши” от различните общности. Малцинствените култури не остават капсулирани, а „произвеждат” непрекъснато нови съвместни полета едновременно с удържането на специфич-

ното, което увеличава самочувствието, преодолява комплексиранията и болезнената зависимост.

За уникалността е важно не просто декларираната позитивна идентичност, а фактичното уважение към собствената общност, отсъствието на вътрешните импулси за прикриване или премълчаване на собствената принадлежност, загърбването ѝ като нищожен момент от себеизграждането и търсенето на други вектори за самоизмерване. Върховите моменти на предефиниране на „себе си“ от етническите общности в продължение на две десетилетия отстъпват място на конструиране на собствените общности и граденето на социално самочувствие в новите реалности, в които си едновременно член на етническа, национална и наднационална общност.

В тази ситуация либералният поглед към културната политика, основан само върху пазарните механизми, е ограничен, защото той фиксира единствено културните индустрии, но не и културното съдържание, което трябва да се определя от други фактори. Така смисълът на съ-съществуването на културите не е да победи по-конкурентната и по-силната, а взаимното развитие, обогатяване, съхраняване на уникалността. Именно поради това в Договора за Европейския съюз специално внимание е обърнато на принципа на субординираност като гарант за запазване на националния суверинитет в областта на културата, но и като спирачка за прекомерни действия в тази област. Освен това процесите на интеграция налагат увеличаване компетенциите и отговорностите на европейско ниво.

Първоначалните специализирани програми, насочени към отделни културни области като „Калейдоскоп“ (изкуство), „Рафаел“ (исторически и музеен сектор), „Ариана“ (литература) са заменени от Култура 2000, която е общоевропейска структура за подпомагане на културата и спазва изискването да бъде допълващ механизъм към националните културни политики. В правомощията ѝ влиза участие в културните дейности, само ако те са планирани да бъдат извършвани на ниво общност, а не на национално ниво. Така тук се подчертава значението на онези културни феномени, които имат общоевропейско значение.

Един от новите елементи в Програма Култура 2007 е разширяването на делиберативните пространства, т.е. форумите за обсъждане на проблеми на културата със структури на гражданското общество, творците, културните оператори и формирането на консенсус по определени теми на хората, работещи в културната сфера, засилването на транснационалния обмен на художествени и културни творби. Програма Култура 2007 се основава на ясни приоритети: креативност и иновации, интеркултурен диалог и компетенции, разширяване и сътрудничество със съседните страни, отчитане на ролята на Европа в света, задълбочаване на интеграционния процес чрез формирането на европейско гражданско общество.

Особено важно за запазването на културната самобитност, но в контекста на изграждането на обща европейска културна идентичност, е гражданското общество като основен фактор за интензификацията на делиберативния диалог. На темата за ролята на гражданското общество в документите на Европейския съюз се обръща внимание едва през 2000 г. в Договора от Ница. Мост между европейските институции и гражданското общество е Европейският икономически и социален комитет (ЕИСК).

Гражданското общество се определя като събирателен термин за всички видове социални действия от индивиди или групи, които не произтичат от държавата и не се управляват от нея. Специфичното за понятието гражданско общество е неговата динамична природа, фактът че то означава едновременно ситуация и действие. Активният модел на гражданското общество също дава възможност да се подсили доверието в демократичната система, така че да се развие по-благоприятен климат за реформа и иновация (EESC, 1999)

Активизирането на гражданското общество цели създаването на нови механизми, основани на откритост, участие, отговорност, ефективност и кохерентност, чрез които да се оптимизират отделните европейски политики и програми. Развитието на европейското гражданство е всъщност по-активно включване на гражданското съзнание за укрепването на европейската култура и многообразието. Европейските граждани трябва пряко да участват

в диалог с институциите. Особено важно е разбирането, че „мобилността на гражданите, артистите, културните и аудиовизуални произведения и събития подпомагат развиващата се европейска идентичност, която допълва националните, регионални, етнически и религиозни идентичности, които гражданите вече притежават”.

* * *

Безспорно е, че развитието на общоевропейските културни политики не може да бъде пълноценно, ако националните култури не са в благоприятна ситуация. В този контекст особено значима е ролята на държавата. И в законодателствата на много страни се въвеждат правила и регулации, насочени към съхранението, развитието и обогатяването на националните култури. Макар и да не е член на Европейския съюз, примерът на Канада е показателен - условие за допускането на чуждестранен инвеститор в културната индустрия е инвестиране на част от получената печалба за развитие на канадската култура. За поддържането на националната култура се използват различни квоти за предаванията на съответния държавен език, квоти за присъствие в ефира на национални програми, квоти за музикалното съдържание на радио- и телевизионните програми. Използва се терминът “канадско съдържание” – ако националната принадлежност на автора на музиката и думите, изпълнителят и мястото на производство (или най-малкото две от тези позиции) имат отношение към Канада, се приема, че изискването за наличието на “канадско съдържание” е изпълнено. Всички радио- и телевизионни станции трябва да отделят част от времето за културна продукция, която съответства на изискването за „канадско съдържание”.

Подобни преференциални културни политики са валидна и за много страни от Европейския съюз. Например във Франция минимум 60% от филмите, показвани по телевизионната мрежа, трябва да бъдат произведени в Европа; при това 40% от тях трябва да бъдат на френски език. Телевизионният канал “Canal” трябва да отделя минимум 20% от своите годишни средства за придобиване

права за предаване на оригинални европейски и френски филми в съотношение – 12% европейски, 9% – френскоезични. Частните радиостанции трябва да включват в своите предавания минимум 40% френскоезични песни или песни на други традиционни за Фарнция езици. Държавната компания “Radio France” не е свързана с такава квота, но в параграф 30 от нейния Устав се казва, че ще се отдава предпочитание на френскоезични песни и поощряване на млади национални таланти.

В Полша телевизионните компании са задължени да отделят 30% от своето ефирно време за програми, изначално произведени на полски език. Това е свързано със Закона за полския език (1993), който цели защитата и развитието му.

В Унгария също са установени квоти за унгарските програми: за държавните радиостанции – 30%, за частните – 15 %. За държавните телевизионни компании – 51%, за частните – 12%. Квотата за програми, създадени в Европа, за държавните телевизионни компании е 70% и минимум 20% от филмите. Минимум 6% от доходите от телевизионни реклами трябва да се изразходват за производството на национални филми.

* * *

По мнението на Хабермас, ако в мултикултурните общества се развие добре функционираща публична сфера с отворена комуникативна структура, която позволява и насърчава дискусии към себеразбиране на фона на либерална култура и на основата на доброволни сдружения, тогава демократичният процес на осъществяване на равни индивидуални права би се разпрострял също и до гарантиране на равни права на съвместно съществуване на различните етнически групи и на техните културни форми на живот”, респективно на техните идентичности. Защото от нормативна гледна точка не може да бъде гарантирана целостта на индивидуалното юридическо лице без да се съхрани интересубективно споделяният опит и жизнени контексти, в които лицето се е социализирало и е формирало своята собствена идентичност.

Идентичността на индивида е преплетена с колективни идентичности и може да бъде стабилизирана единствено в културна мрежа, която не може да бъде присвоявана като частна собственост... Следователно индивидът си остава носител на „права на културно членство“... Но със самото разгръщане на диалектиката на правно и фактическо равенство се пораждаат широки гаранции за статус, права на самоуправление, инфраструктурни облаги, субсидии и т.н. (Хабермас 1999: 142).

В крайна сметка се предполага защитата на формите на живот и на традициите, в които са формирани идентичностите, да служи на признаването на техните членове; тя не представлява някакъв вид съхраняване на видовете с административни средства... Културните наследства и изразените в тях форми на живот по правило се възпроизвеждат чрез убеждаване на онези, чиито личностни структури те оформят, т.е. като ги мотивират да присвоят продуктивно традициите и да ги продължават. Правовата държава може да бъде условие за възможност на това херменевтично постигане на културното възпроизводство на жизнени светове, но не може да го гарантира. Всяко гарантиране на оцеляването неизбежно би отнело на членовете самата свобода да кажат „да“ или „не“, свободата, необходима им за да присвоят и да съхранят своето културно наследство. В условията на една рефлексивна култура единствените традиции и форми на живот, които могат да оцелеят, са тези, които обвързват членовете си, подлагайки се същевременно на критична проверка и предоставяйки на следващите поколения правото на избор да се поучат от други традиции или да се обърнат към други брегове и да се установят там (Хабермас 1999: 143).

Литература

Тейлър, Ч. 1999. Политика на признаване. В: А. Гутман (съст.) *Мултикултурализъм*. София: ИК Критика и Хуманизъм.

Хабермас, Ю. 1999. Идентичност, автентичност, оцеляване. В: А. Гутман (съст.) *Мултикултурализъм*. София: ИК Критика и Хуманизъм.

THE ATTITUDES OF NATIONAL MINORITIES FROM BULGARIA, SERBIA AND MACEDONIA TOWARDS REGIONALISM AND THE CULTURAL AUTONOMY

Jovan Živković*

Introduction

1. The analysis of the way national minorities and majority nation understand regionalism is a very important issue since it helps us identify the extent of the state power domination in the consciousness of the respondents from the fringe parts of Serbia, Bulgaria and Macedonia. The attitudes of both the majority and the national minorities become significant also because of the fact that every closeness and autism of people tend to be seen as conservative and non-adjusted to the free flow of ideas, capital, commodities, services and people as the presently major bearing in the EU. At the very basis of this approach is re-questioning of the political consciousness regarding the type of sociability in given population as crucial social actors. The research also comprises the attitudes about identity and cultural features, that is, about articulation of the very *cultural autonomy*. One of the paper's issues refers to the questioning of the principle about the extent to which the national minorities are perceived as the subject of the rights or whether every usage of the concept *region* is avoided regardless of the fact that its introduction is legitimate through the legal, political and social plan. The assumption is that the minority communities have a cautious attitude since they could also be seen as part of disloyal citizenry.

The main and auxiliary hypotheses are: the need for regionalization of this part of the Balkans has existed in people's consciousness as the idea about reviving political society and it is based on the need to overcome hegemonic set-up and to carry out the civil social concept for

*Jovan Živković is a Full-time Professor, Ph.D in University of Novi Pazar, Serbia

the sake of promoting minority national communities. The individual hypotheses are: 1) population of the national minorities in the parts of the Balkans has a reserved attitude concerning the need for regional identification of the part of the territory it inhabits, and 2) population of the national minorities in the examined parts of the Balkans thinks that the regional concept application will create the social prerequisites and institutions for its more adequate inclusion into the social processes for the sake of expressing its social and political will.

2. The collection of equivalent empirical material was done in 2003/4 in five counties of Southeast Serbia, two regions of Central and West Bulgaria and three municipalities of Northwest Macedonia. The sample of the empirical research comprises 1800 respondents and it is the result of random, stratified and quota approach with socio-demographic characteristics: age, education and national affiliation. The groups of respondents are determined by the proportions of these groups' share into the basic population of the given regions following the Population Census. The quotas of some minority ethnic groups are enlarged in order to provide for a relevant number of cases needed for generalizing data about the position of the minorities in each of the given regions.

Table 1

Respondents by poll sites in Bulgaria

Poll sites	N	%
Shumen	126	21,1
Kaspichan	34	5,7
Nikola Kozlov	36	6,0
Great Preslav	50	8,3
Veliko Trnovo	176	29,4
Helen	26	4,3
Gornja Orahovica	112	18,7
Strahnica	36	6,0
Total	599	99,5

Not included 3 which is 0,5%

Table 2**Respondents by poll sites in Macedonia**

Poll sites	N	%
Skopje	445	75,0
Kumanovo	77	13,0
Tetovo	65	11,0
Total	593	99,0

Not included 6 which is 1,0%

The questionnaire consists of 82 questions of closed and open types as well as those with possible creation of answer (more about the theoretical-hypothetical approach in: J. Živković 2005: 22-26).

The research was realized in the border zones of Southeast Serbia while the places where the poll was conducted in Bulgaria and Macedonia are different.

Here are presented the composition of the respondents regarding gender, age, nationality, degree of schooling, profession, habitation and confession from all the three examined regions.

Table 3**Respondents by gender**

	Serbia		Bulgaria		Macedonia		Total	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Men	307	51,7	291	48,6	328	55,3	926	51,87
Women	286	48,1	304	50,8	261	44,0	851	47,63
Total	593	99,8	599	99,4	589	99,3	1777	99,50

Table 4**Respondents by age**

	Serbia		Bulgaria		Macedonia		Total	
	N	%	N	%	N	%	N	%
19-29	138	23,2	128	21,4	185	31,2	451	25,26
30-39	139	23,4	124	20,6	132	22,3	395	22,13
40-49	138	23,2	102	17,0	110	18,5	350	19,56
50-59	78	13,2	87	14,5	98	16,5	263	14,70
Over 60	99	16,7	156	26,0	68	11,5	323	18,16
Total	592	99,7	593	99,5	593	100,0	1778	99,81

Table 5

Respondents per national affiliation

	Serbia		Bulgaria		Macedonia		Total	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Albanian	126	21,36	---	---	134	22,6	260	14,64
Bulgarian	95	16,10	353	59,33	---	---	448	25,20
Roma	109	18,48	83	13,95	100	16,9	292	16,43
Serb	258	43,72	---	---	129	21,8	387	21,76
Macedonian	1	0,17	---	---	229	38,6	230	12,94
Vlach	1	0,17	45	7,56	---	---	46	2,58
Turk	---	---	114	19,16	1	0,2	115	6,48
Total	590	100,0	595	100,0	593	100,0	1778	100,0

Table 6

Respondents by degree of schooling

	Serbia		Bulgaria		Macedonia		Total	
	N	%	N	%	N	%	N	%
No school	53	8,9	24	4,0	14	2,4	91	5,1
Incomplete primary school	62	10,4	84	14,0	60	10,1	206	11,5
Primary school	132	22,2	174	29,0	93	15,7	399	22,3
Three-year professional school	55	9,3	25	4,2	56	9,4	136	7,63
Completed secondary school	195	32,8	197	32,9	255	43,0	647	36,23
Completed high school, faculty or academy	95	16,0	93	15,5	115	19,4	303	16,96
Total	592	99,7	597	99,7	593	100,0	1782	99,8

Table 7

Respondents by habitation

	Serbia		Bulgaria		Macedonia		Total	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Village	154	25,9	168	28,0	83	14,0	405	22,63
Suburbia	75	12,6	16	2,7	117	19,7	208	11,66
City	363	61,1	410	68,4	392	66,1	1165	65,20
Total	592	99,7	594	99,2	592	99,8	1178	99,49

Table 8**Respondents by profession**

Profession	Serbia		Bulgaria		Macedonia		Total	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Farmer	31	5,2	27	4,5	17	2,9	75	4,2
Worker	133	22,4	106	17,7	126	21,2	365	20,43
Clerk	69	11,6	52	8,7	69	11,8	190	10,7
Professional	26	4,4	19	3,2	49	8,3	94	5,3
Private entrepreneur	33	5,6	29	4,5	43	7,3	105	5,8
Hired worker	17	2,9	16	2,7	2	0,3	35	1,96
Unemployed	74	12,5	125	20,9	92	15,5	291	16,3
Pupil-student	38	6,4	35	5,8	59	9,9	132	7,36
Housewife	84	14,1	13	2,2	54	9,1	151	8,46
Retired	72	12,1	171	28,5	61	10,3	304	16,96
Other	9	1,5	4	0,7	15	2,5	28	1,56
Total	586	98,7	595	99,3	587	99,0	1770	99,00

Table 9**Respondents by confession**

	Serbia		Bulgaria		Macedonia		Total	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Orthodox	347	58,4	394	65,8	339	57,2	1080	60,46
Muslim (follower of Islam)	152	25,6	154	25,7	212	35,8	518	29,03
Protestant	37	6,2	2	0,3	1	0,2	40	2,23
Roam Catholic	3	0,5	1	0,2	---	---	4	0,23
Other	1	0,2	---	---	---	---	1	0,06
I do not acknowledge any confession	5	0,8	24	4,0	13	2,2	42	2,33
I do not know my confession	6	1,0	7	1,2	5	0,8	18	1,00
Refuse to declare myself	39	6,6	14	2,3	11	1,9	64	3,60
9,00	1	0,2	---	---	---	---	1	0,06
Christian	---	---	---	---	1	0,2	1	0,06
Evangelist	---	---	---	---	3	0,5	3	0,16
Adventist	---	---	---	---	3	0,5	3	0,16
Total	591	99,7	596	99,5	588	99,2	1775	99,46

Concrete Attitude Towards Self-Identification

The first aspect of the answer which we define as insight into the respondents' self-definition as well as the examination whether it is expressed in the relation from *the individual to the special and to the general* shows that we have the knowledge about this. Even now the most dominant is the declaration for the formulation *belonging to humanity* that we have defined in our earlier papers as an *abstract approach to concrete situations and importance of direct living* (J. Živković 2005: 28). Most surely, there are differences among the countries though, with the population of Macedonia, this standpoint is the most dominant – 86,0% while the least dominant among the respondents in Bulgaria – 64,8% (Table 10). In further marking of the peculiarities, we would like to stress that the difference concerning the above-mentioned statement between the respondents of Macedonia and Bulgaria is 21,2%, just as for Macedonian population this issue is *not important* only for 2,7% (in Serbia – 8,2%, in Bulgaria – 6,7%).

Table 10

Belonging to mankind

	Serbia		Bulgaria		Macedonia		Total	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Very relevant	448	75,4	388	64,8	510	86,0	1346	75,4
Less relevant	80	13,5	168	28,0	43	7,3	291	16,26
Irrelevant	49	8,2	40	6,7	16	2,7	105	5,86
Total	577	97,3	596	99,5	569	96,0	1742	97,6

If other answers to the questions are taken into consideration, there is an evident shift despite the dominant pre-political values in the opinions of the respondents. Regardless of the fact that the attitudes towards *affiliation to the state* are increasing and that it is opposite to the experience from the previous findings (since it is with Macedonian respondents 72,2%, Bulgarian 75,1%, opposite to the population in Serbia 58,1%, Table 11), at the same time, there is an increasing feeling towards *affiliation to region/province*. In that context, the data show that the respondents recognize as *very relevant* the role and importance of region/

province in Bulgaria with 48,6% (to Serbia, it is greater for 11,9%), in Macedonia even with 60,2% (to Serbia it is greater for 23,5%).

Table 11**Affiliation to the state**

	Serbia		Bulgaria		Macedonia		Total	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Very relevant	345	58,1	450	75,1	428	72,2	1223	68,46
Less relevant	172	29,0	115	19,2	110	18,5	397	22,23
Irrelevant	58	9,8	33	5,5	29	4,9	120	6,73
Total	575	96,8	598	99,8	567	95,6	1740	97,42

Table 12**Affiliation to region/province**

	Serbia		Bulgaria		Macedonia		Total	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Very relevant	218	36,7	291	48,6	357	60,2	866	48,5
Less relevant	256	43,1	209	34,9	166	28,0	631	35,33
Irrelevant	106	17,8	94	15,7	42	7,1	242	13,53
Total	580	97,6	594	99,2	565	95,3	1739	97,36

The analysis shows that the respondents are open towards other options of social organizations since 48,5% accept some of them – regionalism or autonomy. This could have been assumed if we know that the total sum of the respondents express the attitude that the *attitude towards the place of habitation* is present with 67,96%, that is, that this issue is relevant only for 6,6%.

Table 13**Respondents' attitude towards place of habitation**

	Serbia		Bulgaria		Macedonia		Total	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Very relevant	332	55,9	426	71,1	456	76,9	1214	67,96
Less relevant	177	29,8	140	23,4	110	18,9	427	24,03
Irrelevant	72	12,1	31	5,2	15	2,5	118	6,6
Total	581	97,8	597	99,7	581	98,0	1759	98,5

Simulation of the Minority Rights' Realization

If the strengthening of the local self-rule is realized by transferring the central jurisdiction to the lower levels, then this kind of practice is still improbable in the respondents' consciousness regardless of what the authorities say about the legal and political establishment. It is also certain that unitarism still resides and that it has not been overcome after the socialist period; even more so since the social "base" still supports it, even implicitly (through understanding of independence, sovereignty, self-sufficiency, etc.). That the starting point is not ungrounded, namely, that such values can be seen through the attitudes towards the minority communities in the examined countries, is suggested by the data about the possibility that *others have the right to autonomy*. In this context the respondents stay detached from such possibility or openly say they do not support such an option. In any case, they say *no* to the territorial autonomy that tends to increase the minority rights (in Bulgaria such an approach amounts to 84,5%, Table 14) despite their positive attitudes, with as many as 80,33% (Table 15) when asked whether they are for the creation of organizations and associations that would preserve and develop their culture. The same situation re-emerges when treating other rights from the sphere of cultural identity: the respondents, on principle, have an understanding for the publication of minority books – up to 75,6% (Table 16) and education in the mother tongue – 68,3% (Table 17).

Table 14

To have the right to territorial autonomy

	Serbia		Bulgaria		Macedonia		Total	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Yes	167	28,1	63	10,5	213	35,9	443	24,83
No	335	56,4	506	84,5	324	54,6	1165	65,16
I do not know	73	12,3	28	4,7	49	8,3	150	8,43
Total	575	96,8	597	99,7	586	98,8	1758	98,42

Table 15

**That they can create organizations and associations
for preservation and development of their cultures**

	Serbia		Bulgaria		Macedonia		Total	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Yes	450	75,8	467	78,0	517	87,2	1434	80,33
No	85	14,3	103	17,2	54	9,1	242	13,53
I do not know	47	7,9	28	4,7	17	2,9	92	5,16
Total	582	98,0	598	99,9	588	99,2	1768	99,02

Table 16

To publish books and other publications in their own language

	Serbia		Bulgaria		Macedonia		Total	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Yes	440	74,1	398	66,4	512	86,3	1350	75,6
No	90	15,2	164	27,4	62	10,5	316	17,7
I do not know	51	8,6	35	5,8	14	2,4	100	5,6
Total	581	97,9	597	99,6	588	99,2	1766	98,9

Table 17

To get education in their mother tongue

	Serbia		Bulgaria		Macedonia		Total	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Yes	409	68,9	344	57,4	466	78,6	1219	68,30
No	126	21,2	230	38,4	91	15,3	447	24,96
I do not know	40	6,7	24	4,0	31	5,3	95	5,33
Total	575	96,8	598	99,8	588	99,2	1761	98,59

Special is intolerance towards minorities when it comes to disruption of the state framework coherence. This approach is evident when it comes to the issue of the practice of the minorities' rights to the official use of their language and setting up the inscriptions in the places they live in. In that case, a positive answer hardly exceeds 50%, while the highest intolerance is with Bulgarian respondents since they support it with 54,9% in the sense of being against the practice of this right by minority ethnicities.

Table 18

That they have the right to the official use of their language and to set up the inscriptions in public places in the places they live in and their neighborhoods

	Serbia		Bulgaria		Macedonia		Total	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Yes	352	59,3	228	38,1	329	55,5	909	50,96
No	165	27,8	329	54,9	228	38,4	722	40,36
I do not know	64	10,8	41	6,8	31	5,2	136	7,61
Total	581	97,9	598	99,8	588	99,1	1767	98,93

The same trend is present when the respondents state their opinion regarding the possibility that the national minorities should have their representatives in local authorities (regardless of election results)". In this case also the suspicion is dominant among the Bulgarians – 52,9%, while the attitude of all the respondents who agree with the realization of the minorities' rights do not exceed 55,87%.

Table 19

That they should have their representatives in local authorities (regardless of election results)

	Serbia		Bulgaria		Macedonia		Total	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Yes	343	57,7	249	41,6	397	66,9	989	55,87
No	172	29,0	317	52,9	165	27,8	654	36,94
I do not know	68	11,4	32	5,3	27	4,6	127	7,17
Total	583	98,1	598	99,8	589	99,3	1770	99,98

The defense of the unitary character of the state is explicit when the minorities are not given support in more essential participation, namely, that they also decide in the majority ethnicity state – Serbs, Bulgarians or Macedonians. A good example is when the question is asked whether the minorities can have their representatives in national assemblies (regardless of election results). Then the understanding for the minorities' rights fell to 49,6%, that is, to an explicit statement that they are against such participation up to 42,57%.

Table 20

**That they should have their representatives in national assemblies
(regardless of election results)**

	Serbia		Bulgaria		Macedonia		Total	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Yes	311	52,4	198	33,1	366	61,7	875	49,60
No	199	33,5	367	61,3	185	31,2	751	42,57
I do not know	69	11,6	33	5,5	36	6,1	138	7,82
Total	579	97,5	598	99,8	587	99,0	1764	99,99

It is quite certain that the crown of all the acceptance of the domination of the majority ethnicity and an undisturbed system of oligarchy is evident in the respondents statements that they are against the right to territorial autonomy to even 65,16%. The idea about such model of the legal and political set-up of the state is understandable and expected since the dominant are the closed statements. What follows is that the issues such as whether patriotism and loyalty to the nation are the first and the most important tasks of every citizens in the options “completely” and “mostly agree” would be dominant among as many as total of 62% while an open approach is supported by only 18,6%.

Table 21

**Patriotism and loyalty to the nation are the
first and most important task of a good citizen**

	Total	
	N	%
Do not agree at all	117	6,6
Mostly disagree	213	12,0
I am irresolute	344	19,4
I mostly agree	492	27,7
I completely agree	609	34,3
Total	1772	100,0

If the basis for the above-given values is looked for, then it can be found in pre-politicality since it is all the time expressed by relying on

the system specific for the *community* but not for society. The same thing is repeated even in the statements expressed regarding the following question: „What institutions do you trust most?”. The respondents say that they most trust the institution of president of the state (18,0%) and the army (12,5%) as well as the church (9,4%). These attitudes do not need any comment, especially because the basic spheres of the division of power have no greater importance (a positive attitude towards the parliament is expressed in only 5,1%, courts of law 4,8% and towards the executive power, government only 4%.

Table 22

What institutions do you most trust?

	Total	
	N	%
President of state	309	18,0
Parliament	88	5,1
Government	68	4,0
Courts of law	83	4,8
Army	214	12,5
Police	45	2,6
Church	161	9,4
University	85	5,0
Political parties	8	0,4
Academy of science	28	1,6
Non-government organizations	21	1,2
Other	14	0,8
None	451	26,3
No attitude	142	8,3
Total	1717	100,0

That in this part of the Balkans the degree of social democratization is not part of the real practice or that in the consciousness of these peoples there are no democratic assumptions about faster foundation-building of an open society is suggested by negligible answers about the social role of the political parties as the basis for its plural foundations, university, academy of science and non-government organizations.

Cultural Rights – Background of Political Engagement

The attitudes of the minorities clearly suggest their needs for the formation of regions, that is, the existence or absence of the reasons for asking for regionalization of the countries in which they live. Regarding the interest in the issue concerning “the need to form a region in order to realize collective rights of minorities,” the answers are significant in not a single country except in the case of Albanians – 49,6% in Serbia and 40,2% in Macedonia (in Bulgaria, the attitude of the Vlachs is such that they think that the region is needed in 31,1% of the cases “in order to realize collective rights of minorities”) as well as Romas 66% in Macedonia, following quite a different opinion – of only 26,2% in Serbia (Tables 23 and 24). This attitude is also checked by another question related to minority ethnicities: “To realize the minorities’ collective rights, it is necessary for them to have the right to territorial autonomy”. In that case, the answers differ, most of all because in Serbia (identical percentage of Albanians) interest in territorial autonomy is expressed by Bulgarians in 32,6% and Romas in 42,6% (Table 24). While in Bulgaria there are no changes, in Macedonia the number is doubled – the need for territorial autonomy is expressed by Albanians 88,6% while Romas express it even more – 88,8% (Table 23). Only the Serbs reduce their needs with respect to the desires to form regions, down to 3,9% (from 15,9%, Table 25), besides Macedonians themselves – who say that the minorities need territorial autonomy in 1,3% (comparing to their affinity for regionalization in 13,8% – Table 25).

Table 23

To realize the minorities’ collective rights, it is necessary for the territory in which they live to be organized as region?

Serbia	Albanian		Bulgarian		Roma		Serb		Macedonian		Vlach	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Yes	62	49,6	29	31,2	28	26,2	43	17,1	--	---	1	100,0
No	63	50,4	64	68,8	79	73,8	209	82,9	1	100	--	---
Total	125	100	93	100	107	100	252	100	1	100	1	100

Table 24

To realize the minorities' collective rights, it is necessary for the territory in which they live to be organized as region?

Bulgaria	Albanian		Bulgarian		Roma		Turk		Macedonian		Vlach	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Yes	---	---	36	10,3	18	21,7	23	20,4	---	---	14	31,1
No	---	---	314	89,7	65	78,3	90	79,6	---	---	31	68,9
Total	---	---	350	100,0	83	100,0	113	100,0	---	---	45	100,0

Table 25

To realize the minorities' collective rights, it is necessary for the territory in which they live to be organized as region?

Macedonia	Albanian		Bulgarian		Roma		Serb		Macedonian		Turk	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Yes	53	40,2	---	---	66	66,0	20	15,9	31	13,8	--	--
No	79	59,8	---	---	34	34,0	106	84,1	194	86,2	1	100,0
Total	132	100,0	---	---	100	100,0	126	100,0	225	100,0	1	100,0

In any case, „looking for” *territorial autonomy* by the minorities is not related to the realization of cultural rights or more efficient activities in the neighborhood, but it directly oriented to political activity and, thus, to direct political participation in the environments in which they live as a minority ethnicity.

Conclusion

Therefore, the attitudes suggest that it is still impossible to ensure a constitutional and legal space in which to implement cultural rights and cultural autonomy about which the respondents are considerably outspoken like other aspects of the legislature by which their status as members of minority communities should be defined (Tables 15, 16 and 17). However, these tensions turn out to be acute not only in the context of the existing power relations and official political options; thus the minority populations are right in believing that they should

not separately declare themselves to avoid further disturbances of their position. This especially rings true when it comes to regionalism. That is why the issue of regionalism as an implicit requirement expressed as territorial autonomy is still seen as valid within the set of the ruling unitarian social concepts. Since the representatives of the minorities are still stifled by their own civic reactions, it can be assumed that the first auxiliary hypothesis is confirmed.

Knowing that their subjectivization would initiate the change of the existing statuses, most of all, through the political position and propulsive political engagement, the representatives of the minority ethnicities still allude to the penetration into the political sphere – thinking it is the only effective way for realizing suppressed rights. This attitude of the minorities confirms the second side hypothesis as well.

Since it is sure that the states in which the position of the minorities has been explored can be considered as unfinished, it is also true that the issue of the true civic values is differently understood by the representatives of the national minorities themselves (especially when it comes to Albanians) since, in relation to security in local environments, vulnerability is more cared for in local environments; that is why some of the regions should be seen as insecure.

Note

Paper is prepared within the project *Culture of Peace, Identities, and Interethnic Relations in Serbia and the Balkans in the Eurointegration Process* (149014D), implemented at the Centre for Sociological Research, Faculty of Philosophy Niš, and financed by the Ministry of Science of the Republic of Serbia.

References

Bačić, S. 2004. *Osvrt na probleme i perspektive političke reprezentacije manjina u Srbiji (View of the Problems and the Perspectives of Political Representation of the Minorities in Serbia)*, Izdavač “Habitus”, Novi Sad.

Čupić, Č. 2004. *Odgovornost i učešće pojedinaca u političkom životu zajednice (Responsibility and Participaton of Individuals in the*

Political Life of the Community). U „*Uslovi i strategije demokratizacije*”. Izdavač „Jugoslovensko udruženje za političke nauke – FPN-Beograd”, Beograd.

Prokopijević, M. 2001. Bez lokalne demokratije nema demokratije (Without Local Democracy There's No Democracy). U „*Lokalna demokratija – stanje i perspektive*”, Izdavač „MAGNA AGENDA”, Beograd.

Radović, Z. 2000. Manjine i teritorijalna autonomija (Minorities and Territorial Autonomy). U «*Autonomija i multietnička društva*», Izdavač «Otvoreni univerzitet», Subotica.

Živković, J. 2005. *Manjine i regionalizam (Minorities and Regionalism)*, Izdavač “DDA”, Niš.

Živković, J. 2003. *Otvorena pitanja demokratije (Open Questions of Democracy)*. Izdavač “Filozofski fakultet-Kosovska Mitrovica”, Kosovska Mitrovica.

Živković, J., Bašić, G. 2002. Regionalizam i položaj nacionalnih manjina u svetlu međunarodno-pravnih standarda (Regionalism and the Position of National Minorities in the Light of the International-Legal Standards), u: „*Globalizacija, akulturacija i identitet na Balkanu*” („Globalization, Acculturation and Identity at the Balkans”), Izdavač „Filozofski fakultet–Univerzitet u Nišu – Institut za sociologiju”, Niš.

СТИЛ НА ЖИВОТ В СЪВРЕМЕННА БЪЛГАРИЯ: МЕЖДУ ПОСТТОТАЛИТАРИЗМА И ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ

Мая Келиян*

Увод

В статията се разглеждат два важни аспекта на стила на живот: **свободното време**, анализирано посредством баланса между времето, отделяно за труд и това за други дейности и присъствието на **консуматорството в потребителските ценности**.

Представени са резултати от две **сравнителни европейски ЕСИ**. Първото от тях е **Европейското изследване на качеството на живота** (European Quality of Life Survey - EQLS).²⁶ То е представително за включените в него 27 страни²⁷ - тогавашните членове на ЕС, новоприсъединилите се през 2004 г., асоциираните страни в процес на присъединяване по това време България и Румъния, както и кандидат - членът Турция. Второто е **Европейското социално изследване** (European Social Survey – ESS), което се провежда от 2002 г., а България участва от 2006 г.²⁸, когато започва третият му кръг.

* Мая Келиян е ст.н.с., д-р в Институт по социология на БАН

²⁶То се провежда от Европейската фондация за подобряване на условията на живот и труд - European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.

²⁷Изследвани по 1000 души от всяка страна, а от по-малките като Литва, Латвия, Естония и др. – по 600 души (*First European Quality of Life Survey: Quality of Life in Bulgaria and Romania* 2006). Проведено е на терен през 2003 г.

²⁸В третия му кръг са включени също 27 европейски страни – всички членове на ЕС и Русия. Ръководител на българската част на изследването е Лилия Димова, като извадката му за България обхваща 1400 души. Николай Тилкиджиев ръководи модула „Благосъстояние и идентичност” на Европейското социално изследване (ESS), а членове на колектива са Т. Неделчева, В. Златанова, М. Келиян и Е. Маркова (участвала в работата му до началото на 2007 г.). Българската част на изследването е финансирана от Фонд „Научни изследвания” на Министерството на образованието и науката.

1. Балансът между труда и свободното време

Балансът между работното време и това, което се отделя за почивка, общуване със семейството и различни дейности през **свободното време** е **значим показател за качеството и стила на живот** в съвременните общества. Споделеното от интервюирани предприемачи²⁹ по време на фокус груповата дискусия позволява да се очертаят някои съществени промени в моделите на свободно време у нас. Те обръщат внимание на същественния въпрос за **баланса между вложения труд и заплащането му; между трудовия живот, семейството и личния живот, между работното и свободното време**. Според тях:

„Пари, спечелени с много труд, с много лишения, просто не са сладки пари”.

Поради **отсъствието на подобен баланс** повечето от участниците във фокус груповата дискусия **не се смятат за успели**, защото бизнесът им се *„крепи на лишения, на много напрежение и работа”* и те практически **нямат свободно време**. Те сравняват стреса и конкуренцията, на които са подложени в условията на “посттоталитарния пазар”, с възможностите за *„осмислено свободно време”* и *„свободно време за саморазвитие и самоусъвършенстване”*, които са имали в *“тоталитарно време”*.

„Нямам възможност, някога много четях. Сега нямам възможност да си разреши разкоша вечер с книжката да седна, да полежа, да си почета събота и неделя. Непрекъснато мисля какво да направя с работата, с кого да се срещна, какво евентуално, какво би ми се случило.”

Според тях с такива възможности продължават да разполагат професионалистите, заети в бюджетния сектор. Но за сметка на

²⁹Цитираните по-долу резултати са от проведена на 9.10.2006 г. фокус груповата дискусия в рамките на модула „Благосъстояние и идентичност” на Европейското социално изследване, за което стана дума по-горе. Във фокус груповата дискусия участват 10 души – 5 жени и петима мъже, като всички те са от София и имат собствен малък бизнес. Модератор на въпросната фокус груповата дискусия е М. Келиян. Представените резултати, разбира се, в никакъв случай нямат представителен характер, но позволяват да се очертаят някои основни тенденции и проблеми в областта на изследваната тематика.

спокойствието си, те получават ниски заплати, поради което

„... можем да ги определим като не много успели, защото заплатите не са много високи там.”

„Но те си живеят много спокойно.”

Предприемачите са сред социалните групи, подложени на висок стрес и при тях се наблюдава типичният за тази социална категория недостиг на свободно време: то е почти изцяло „погълнато” от работното, от грижи по бизнеса им.

„Дребният и средният бизнес е нещо страшно. Отвсякъде те притискат, непрекъснато живееш в напрежение, не можеш да отидеш спокойно, да излезеш някъде, да кажеш в чужбина, или даже тука да отидеш на почивка, но без да мислиш за работата.”

Балансът между труда и свободното време; между работата и семейството се разбира като важно и необходимо **условие** за постигане на **професионален и житейски успех**.

„И трудът, който полагам, също много държи това да отбележа, защото аз се налага да работя по някой път по 16 часа на ден, трудът, който полагам, да ми носи доход, който да постигна с нормално работно време. Ако мога, примерно да се ограничи в рамките на 8-10 часа на ден.”

Оказва се, че според предприемачите, **някои от младите представители на новите средни слоеве, като мениджъри, администратори, експерти и професионалисти от водещи компании, са успели, защото са постигнали баланс** между работа и свободно време, труд и семейство, доходи и вложени усилия.

„За млади специалисти има много добри заплати. Просто познаваме такива хора с възможности, които много, много, да, в банки работят, в учреждения, във фирми като изпълнителни директори, като някакви брокери и т. н. Има някои банки, които ние такива доходи като бизнесмени, в кавички, нямаме, не можем да си позволим. Защото този човек работи на осем часов работен ден, обедът му е обяд, работното му време – работно време, почивката му е почивка, а командировката му е платена в чужбина... всичко му е както трябва.”

Според тях, младите високообразовани професионалисти и мениджъри от печеливши компании постигат баланс между „изобилието“ от свободно време, с което някои служители са разполагали в тоталитарното минало, с високи доходи и с „европейски стил на труд и живот“.

„Този човек, той си знае работното време, знае си петък, събота неделя. Точно, той работи като бюджетен служител като едно време... Той работи по европейските стандарти. Той отдавна е европеец този човек.“

Неравномерното разпределение на ресурсите от средства, достъп и автономност в труда в условията на **посттоталитарния пазар** се отразява върху **моделите на потребление и на свободно време** на различните социални слоеве: зависимост, която ясно проличава в мненията на интервюираните предприемачи. Те неслучайно се самоопределят като „бизнесмени в кавички“. Те поставят кавичките, за да подчертаят различията си от колегите им от развитите страни в ЕС: в социо-професионалните им характеристики, в особеностите на пазарната среда, която у нас продължава да носи елементите на „псевдо-пазара“. **Във всички европейски страни, обаче, наред с различията, се наблюдава и обща тенденция:** *по-високо образование* и тези с *по-високи доходи* по-често от останалите споделят, че по-трудно постигат баланс между труда и свободното време. Въпросният дисбаланс е следствие от техния *по-активен социален живот, високи цели и очаквания* както в трудовата и професионална реализация, така и в личния им живот (First European Quality of Life Survey: Quality of Life in Bulgaria and Romania 2006). Това показва съществуването и на социално-групови сходства между идентични социални слоеве в различаващи се по степента на социално-икономическото си развитие общества. Макар и поставени при различни условия на труд и живот, представителите на средните слоеве у нас и в развитите европейски общества споделят близки модели на потребление, свободно време и стил на живот.

Резултатите от Европейското изследване на качеството на живота потвърждават мнението на цитираните предприемачи за ве-

личината на работното време у нас. Според данните, **българите сме със сравнително по-дълга работна седмица** – близо 41 часа, докато за 25-те страни членове на ЕС³⁰ тя е с продължителност от 38 часа (First European Quality of Life Survey: Quality of Life in Bulgaria and Romania 2006: 43). Ние имаме и **най-големи проблеми да постигнем баланс между труда, семейството и социалните контакти**. Изследваните лица в цитираното ЕСИ посочват най-много случаи на трудности при намирането на време и сили за изпълнение на домакинските и семейните задължения и при постигане на необходимата концентрация по време на работа (ibid.: 45). Българите сме **на второ място след румънците по относителен дял на респондентите, които споделят, че нямат достатъчно време за социални контакти и хоби**.

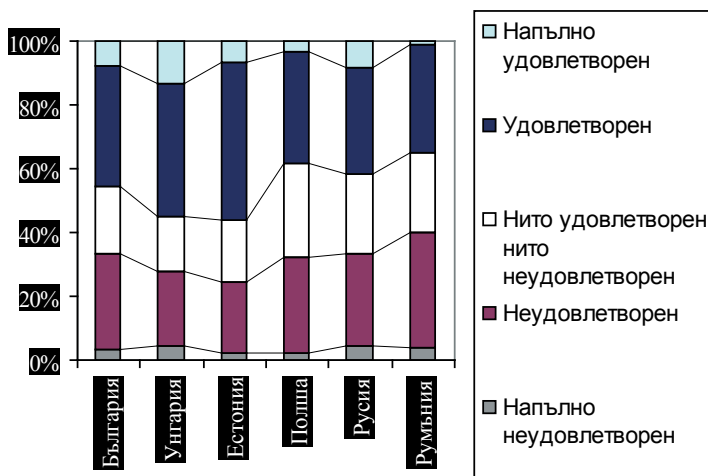
Представените в Графика 1 данни очертават степента на удовлетвореност от съотношението между времето, отделяно за работа и това за други неща в бившите социалистически страни. По този показател ние сме на средни позиции между най-високия дял на напълно неудовлетворените (в Русия – 4,5% и в Унгария – 4,4%) и най-ниския (в Естония – 2,5% и в Полша – 2,4%). От всички интервюирани българи 3,6% са посочили, че са напълно неудовлетворени от баланса между работното и свободното време, което е близо до съответния дял при румънците – 3,9%. Делът на споделилите, че са неудовлетворени е най-висок в Румъния – повече от една трета (36,2%), следван от този у нас и в Полша – малко под една трета (30%). Най-нисък е делът на неудовлетворените от баланса между работното и свободното време в Естония (22%) и Унгария (23,4%).

По относителен дял на посочилите, че са нито удовлетворени, нито неудовлетворени (малко над една пета – 21,1%) ние сме отново на средна позиция сред бившите социалистически страни: под една трета (29,2%) за Полша и под една пета (17,3%) за Унгария.

³⁰Визират се членовете на ЕС по време на провеждане на изследването.

Степен на удовлетвореност от съотношението между времето,
отделяно за работа и това за други неща
(в%)

А. Бивши социалистически страни

Източник: Европейско изследване за качеството на живота

Най-много удовлетворени по посочения показател има в Естония, малко под половината от анкетираните (49,7%), следвани от Унгария с 41,7% и след тях е България с 38,1%. След нас са Полша, Румъния и Русия. Най-висок дял на напълно удовлетворени се отчита в Унгария – 13,3%, следвани от тези в Русия – 8,6%, а у нас те са 7,6%, което е много по-висок дял от този в Полша (3,2%) и Румъния (0,9%).

По степен на удовлетвореност от баланса между работното и свободното време ние заемаме **средни позиции** между останалите социалистически страни. Но какво показва сравнението ни със страните, които са стари членове на ЕС? Оправдава ли се твърдението на цитираните предприемачи, че тези, които са постигнали

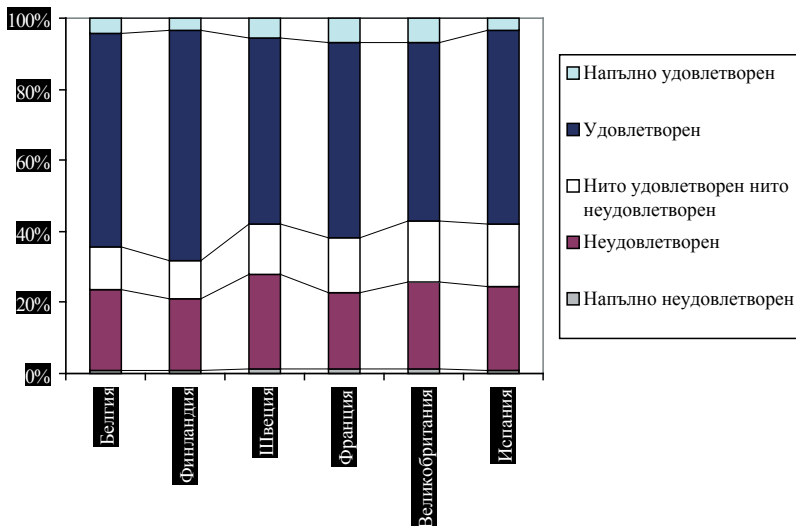
баланс между работното и свободното време водят „европейски стил на живот”, че те „вече са станали европейци”?

Графика 2 илюстрира степента на удовлетвореност от съотношението между времето, отделяно за работа и това за други неща в някои от страните, стари членове на ЕС. Най-висок дял напълно неудовлетворени има във Франция (1,5%), но ако сравним данните от графика 2 с тези от графика 1 ще установим, че цитираната група французи са три пъти по-малко от най-неудовлетворените в Русия и Унгария и повече от два пъти по-малко от тези в България. Избралите у нас отговор „неудовлетворен” (30%) са повече от тези в Швеция (26,6%), която е страната от старите членове на ЕС с най-висок относителен дял на неудовлетворените.

Графика 2

Степен на удовлетвореност от съотношението между времето, отделяно за работа и това за други неща (в %)

Б. Страни, стари членове на ЕС

Източник: Европейско изследване за качеството на живота

Попадналите в позиция „нито удовлетворен, нито неудовлетворен” в развитите европейски страни са много по-малко от тези в бившите социалистически страни: най-много са отговорили така в Испания (17,6%) и Великобритания (17,1%), а най-малко във Финландия – 10,7%. У нас те са 21,1%, което е повече от тези в Испания и Великобритания и два пъти повече от Финландия. *Повече от половината* от живеещите в **развитите европейски страни са удовлетворени** от баланса между работното и свободното време – при всички тях този отговор е предпочетен от над половината от анкетираните, като във Великобритания относителният им дял е сравнително най-нисък – 50,2%. С най-висок дял удовлетворени от баланса между работното и свободното време от старите членове на ЕС са финландците - 64,4%. Относителният дял на удовлетворените българи е с 1.7 пъти по-нисък от този на удовлетворените финландци. Данните, представени в графики 1 и 2 показват, че като цяло интервюираните от развитите европейски страни са в **определено по-ниска степен** „напълно неудовлетворени”, „неудовлетворени” и „нито удовлетворени, нито неудовлетворени” от колегите им в бившите социалистически страни. Респективно, тези от старите членове на ЕС са **много по-удовлетворени** от живеещите в новоприсъединилите се през 2004 г. страни, както и от тогавашните асоциирани страни България и Румъния. Но посочената тенденция не се наблюдава при избралите отговор „напълно удовлетворен”: по-висок относителен дял унгарци (13,3%), руснаци (8,6%) и българи (7,6%) са го предпочели, в сравнение с испанците (3,5%), финландците (3,6%), белгийците (4,3%) и шведите (5,6%).

Изводът, който може да се направи от сравнението между разпределенията на относителните дялове в Графики 1 и 2 е, че като цяло **в развитата част на Европа е постигнат значително по-голям баланс между работното и свободното време**. Предприемачите, участвали във фокус груповата дискусия в София се оказват прави: тези българи, при които се наблюдава баланс между работното и свободното време, са с европейски стил на живот.

Посочените проблеми в баланса между работното и свободното време произтичат от ниската производителност на труда у нас, от

особеностите на културата и общуването, в които преобладават традиционните елементи. Твърде ниски, в сравнение с развитите европейски страни, са: включеността в социални дейности извън семейството; ангажираността в клубове по интереси и в хоби; участието в граждански организации и полагането на доброволчески труд.

2. Потребителските ценности

Посттоталитарните трансформации на българското общество към демокрация и пазарна икономика са съпътствани от **големи социални неравенства**, които на фона на пропагандираното половин век равенство и широко разпространените егалитарни нагласи се възприемат от голяма част от населението като **драстични и несправедливи**. Според резултатите на Европейското изследване на качеството на живота, от всички изследвани 27 европейски страни, най-голям дял домакинства, декларирали, че срещат трудности да се справят с икономическото положение, са в България – по-малко от две трети или 61%, а делът им в Румъния е с една пета по-малък от нас - 41% (First European Quality of Life Survey: Quality of Life in Bulgaria and Romania 2006: 14). В България повечето от домакинствата в най-ниския доходен кватрил (88%) и дори над една трета (38%) от най-високия посочват, че имат подобни трудности. Цитираните относителни дялове са отново много по-високи от показаните при румънските домакинства. При тях две трети (65%) от най-ниския и повече от една десета (12%) от най-високия кватрил са преценили, че „трудно свързват двата края” (ibid.: 15).

Но какви са обективните икономически показатели? Дали те потвърждават твърденията на интервюираните или последните се заблуждават за икономическото си положение? България и Румъния са с **най-ниско равнище на БВП на глава от населението** в сравнение с останалите членове на ЕС, като той е **по-малко от една трета от този на 25-те страни членове**. **България е с най-нисък нетен месечен доход на домакинство от всички страни, включително и от Румъния** (ibid.: 8-9). Сравнението между **равнището на доходи** и това на **БВП** в България и Румъния и тези от **нискодходните членове на ЕС** показва, че в двете страни действат

най-неблагоприятни механизми на разпределение на доходите. В Европейското изследване на качеството на живота **индикаторът за депривация** се възприема като по-директен измерител на жизнения стандарт от доходите. Той е основан на оценката на хората за степента, в която домакинството им се лишава от задоволяване на основни потребности, като: храна, дрехи, отопление, мебели, социални контакти и почивка. В България е отчетен **най-висок индекс на депривация** - 3.9, който е с 56% по-висок от средния за всички изследвани страни, а малко след нас е Румъния (ibid.: 11).

Но икономическата депривация и бедността са едната страна на големите социални неравенства. Паралелно с тях съществуват богатства и лукс, на които се радват нищожна част от българите. В периода на посттоталитарни трансформации за кратко време се преживяват колосални промени в ценностната система и в смисъла на потреблението. Медиите и рекламата, с цел стимулиране потреблението на дадени стоки и утвърждаване имиджа на “модерния” стил на живот на “успелите хора”, спомагат да се популяризират в публичното пространство ценностите на “**консуматорството**”. Последните са свързани с появилия се заедно с масовото потребление стремеж към все по-изобилно и по-охолно потребление, което е ориентирано не толкова към задоволяване на дадени потребности, а преди всичко към демонстрация на социален статус. Това ерозира моралните ценности и социалната интеграция както на ниво общности, така и в обществото като цяло.

Според данни на Европейското Социално Изследване, 17% от анкетираните български мъже смятат, че са като тези, за които е „важно да са богати и желаят да имат пари, луксозни и скъпи неща”, като това мнение се подкрепя от 15% от жените. Близко 23% от мъжете и 17% от жените „донякъде” споделят посоченото становище, а съответно 19% от мъжете и 17% от жените – „съвсем малко”. „Изобщо” не споделят и „не са” като хората с подобни възгледи 37% от мъжете и 47% от жените.

Както се вижда от цитираните в Графика 3 данни, **за мъжете е много по-важно да са богати и да имат пари, луксозни и скъпи неща, отколкото за жените.** Разликата в позициите им може да се

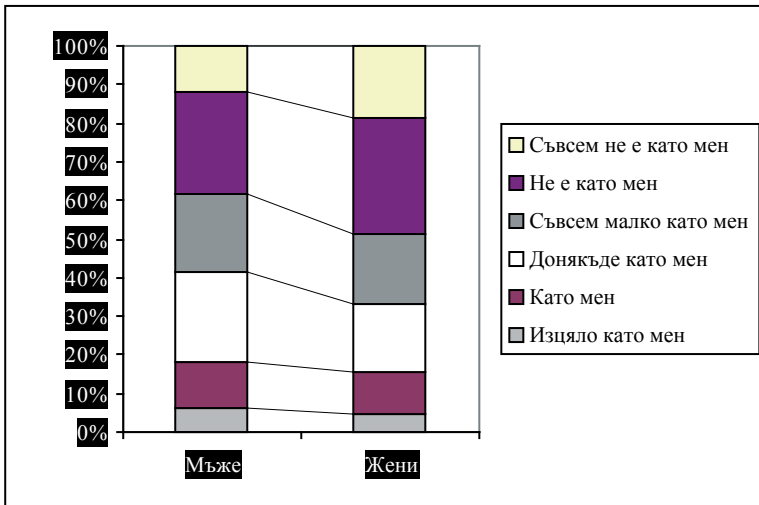
обясни с обществената престава за мъжа като „икономическа опора” на семейството, която се корени още в традиционните семейни ценности. В посттоталитарното общество богатството, парите и лукса са показатели за висок социален статус; освен социален престиж, те носят и лично обаяние и придават мъжественост и значимост на носителите си.

Графика 3

До каква степен някой, за който е важно да е богат, иска да има много пари, луксозни и скъпи неща прилича на Вас?

(в %)

А. България

Източник: Европейско социално изследване

Следващата Графика 4 представя степента, в която анкетираните от бивши социалистически страни се идентифицират с хора, които желаят да имат горепосочените неща. По относителен дял на самопреценяващите се „изцяло” като тези, за които е важно да са богати, ние заемаме средна позиция сред останалите бивши социалистически страни (5,3%). Най-висок е относителният дял

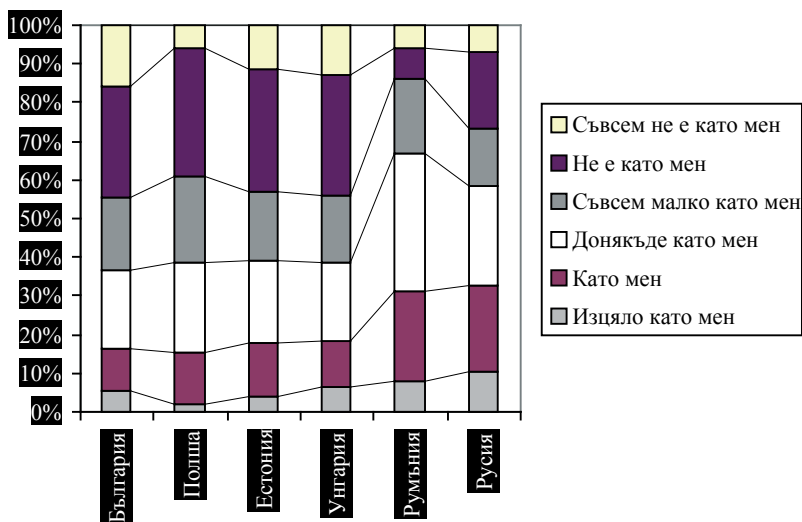
по разглеждания показател в Русия – почти двойно колкото нас (10,5%), следвана от Румъния със 7,9% и Унгария с 6,6%. С пониски относителни дялове респонденти, самоопределили се в посочената група са Естония с 3,9% и Полша с 2,1%. Интересно е сравнението на тези резултати с посочените в Графика 5 данни, отнасящи се до разпределенията на отговорите на същия въпрос в страните, стари членове на ЕС. Оказва се, че във Великобритания се наблюдава най-висок относителен дял на тези, които се самоопределят „изцяло” приличащи на желаещите богатство, пари и скъпи неща – 3,4%, който е близък до този в Естония. Като цяло в другите развити европейски страни е по-малък относителният дял на анкетираните, считащи, че са „изцяло” като посочената група. Съответно това са 2,6% от испанците, 2,2% от французите, по 1,9 от шведите и белгийците и нищожните 0,7% от финландците.

Графика 4

До каква степен някой, за който е важно да е богат, иска да има много пари, луксозни и скъпи неща прилича на Вас?

(в %)

Б. Бивши социалистически страни

Източник: Европейско социално изследване

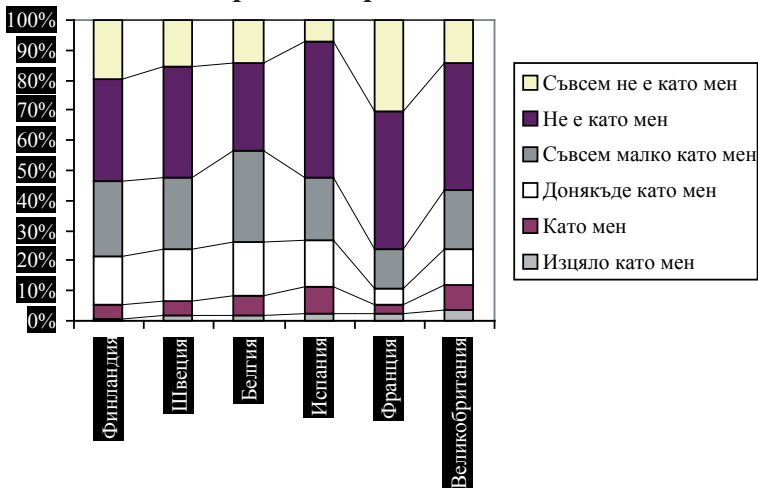
Цитираните разпределения на относителните дялове показват, че в страните стари членове на ЕС е по-малък относителният дял на хората, които преценяват, че приличат на желаещите да са богати, да имат много пари, луксозни и скъпи неща в сравнение с дела на същата група в бившите социалистически страни.

При изследваните, посочили, че са „като” желаещите лукс и пари се наблюдава дори по силно изразена от установената вече тенденция. Ние и унгарците сме с най-малък относителен дял на отговорилите по описания начин (съответно 11,3% в България и 11,6% в Унгария). С висок дял по този показател от бившите социалистически страни са Румъния с 23,1% и Русия с 22%. Сравнението между данните в Графики 4 и 5 показва, че дори при тези развити европейски страни, където е най-висок относителният дял на идентифициращите се по цитирания начин – Испания с 8,9% и Великобритания с 8,3%, той е по-нисък от най-ниския идентичен относителен дял в бившите социалистически страни.

Графика 5

До каква степен някой, за който е важно да е богат, иска да има много пари, луксозни и скъпи неща прилича на Вас? (в %)

В. Страни стари членове на ЕС

Източник: Европейско социално изследване

Такава е и тенденцията при следващия възможен отговор. Най-високи относителни дялове на преценяващите, че приличат „донякъде” на желаещите богатство, пари и лукс в страните стари членове на ЕС са посочени в Белгия (17,9%) и Швеция (17,4), а от бившите тоталитарни общества – в Румъния (повече от една трета - 35,7) и Русия (над една четвърт 26,5%).

От втората група страни ние и унгарците сме с най-ниски относителни дялове на отговорилите, че сме „донякъде” като искащите да са богати, да имат пари, скъпи и луксозни неща – в двете страни по около една пета. Но, както се вижда, този дял е по-висок дори и от европейските страни стари членове на ЕС с най-висок относителен дял, самопричислили се към споменатата категория. Най-малко избрали този отговор са сред интервюираните във Франция – 5,4%, което е четири пъти по-малко от най-ниските показани стойности в групата на бившите социалистически страни. Според данните в Графики 4 и 5, преобладаващата част от респондентите от развитите европейски страни се самоопределят в интервала на тези, които смятат, че някой, за който е важно да е богат, да има много пари, луксозни и скъпи неща е „съвсем малко като тях”, „не е като тях” или „съвсем не е като тях”, т. е. разположени са в горните три възможни отговора на скалата. Най-силно проявена е тази тенденция във Франция, следвана от Финландия, Великобритания и Швеция. При бившите социалистически страни се наблюдава точно обратното: по-голяма част от изследваните са решили, че тези, за които е важно да са богати, искат да имат много пари, луксозни и скъпи неща са „изцяло като тях”, „като тях” и „донякъде като тях”, т. е. самодислоцирали са се в долните три възможни отговора на скалата. Най-висок е техният относителен дял в Румъния и Русия, а **най-нисък – в България**. У нас цитираната група респонденти са с най-малък относителен дял, в сравнение с бившите социалистически страни. Но този дял е чувствително по-висок от показания в развитите европейски страни, дори и от тези, в които най-висок дял респонденти са отговорили по описания начин (Белгия, Испания и Великобритания). Както се вижда от илюстрираните в двете графики данни,

колкото по-бедно е едно общество, толкова повече членовете му се стремят към пари, богатства и лукс.

Според *предприемачите*, участвали в цитираната по-горе фокус групово дискусия, „охолното потребление” у нас се постига с нечестни и незаконни средства.

„Този, който е направил голямата къща в полите на Витоша, той на обществото нищо не е дал, а е взел. Е, това ли трябва да бъде формулата на успеха? За мене не.”

Заклучение

Цитираните резултати от сравнителните европейски изследвания очертават **две различни доминиращи тенденции в стила на живот на страните от ЕС**. Едната се наблюдава по отношение **моделите на свободно време**, изследвани в статията посредством **удовлетвореността от баланса между труда и свободното време**. Другата е свързана с **потребителските ценности** и с мястото, което заема сред тях **консуматорството**. Тези тенденции показват, че стилът на живот в старите и в новите страни, членувачи в ЕС, е с различаващи се характеристики, носещи отличителните белези на социално-икономическите, историческите и културните позиции, от които всяка една от тези две групи е поела към ЕС.

Литература

First European Quality of Life Survey: Quality of Life in Bulgaria and Romania. 2006. European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, Luxembourg.

МИГРАЦИОННИ НАГЛАСИ НА БЪЛГАРИТЕ

Радост Патева*

Промените в България през последните две десетилетия, наред с всичко, я превърнаха от почти напълно затворена държава в част от глобализирания свят. Изминалите години бяха и период на повишена мобилност и миграция на хората.

Архивът от данни от провеждани от НЦИОМ от 1990 година насам проучвания по тази проблематика позволява да се проследи динамиката на миграционните нагласи, техният характер и социално-групова специфика.

През годините на прехода миграционните намерения на хората се променят, като делът на желаещите да напуснат страната се променя във връзка както с външни фактори, така и с политическата обстановка в страната. С течение на времето наблюдаваме спад в дела на хората, които отговарят, че не са мислили по въпроса – от над 20% през 1990 г. те достигат до под 4% от респондентите през последните години. Това е косвено свидетелство за значимостта на въпроса в очите на хората.

През 1990 г. делът на хората, които имат желание да работят в чужбина, е бил около 30%; през 1994 – около 22%, през 1995 г. – около 19%, през 1996 г. – около 23%; през 1998г. – около 30 %; през 1999 г. – около 23 %, през 2001 г. – 25%, през 2003 г. – 25%. През 2006 г., в навечерието на приемането на България в ЕС заявяващите желание да напуснат страната са около 30 %, като 7% от тях искат да се установят в чужбина за постоянно, а 22% - да учат или временно да работят извън страната.

На втората година от членството на България в ЕС обществените нагласи поразително приличат на цитираните за 2006 г. –

*Радост Патева е старши експертен сътрудник в НЦИОМ при Народното събрание на Република България

около 7% заявяват желание да напуснат страната завинаги, а 21% възнамеряват да учат или да работят временно в чужбина.

По-често готовност да напуснат страната завинаги изразяват младите от 18 до 29 години, както и тези на възраст между 30 и 39 години, представители на ромската етническа група (16%), учащи и работещи по програма за временна заетост.

Една четвърт от българите твърдят, че е вероятно да отидат на работа в чужбина за няколко месеца. По-често от останалите това допускат младите до 29 години (50% от тях) и тези във възрастовата група 30 – 39 години (38% от тях), респондентите със средно образование, живеещите в областните градове. Като специфични категории могат да се посочат учащите (вероятно като заминаване на работа в чужбина те разбират и студентските бригади), зетите на изпълнителско ниво в частния сектор, безработните и представителите на малцинствените етнически групи. Една пета от българите посочват, че е вероятно да отидат на работа в чужбина за няколко години. Социално-демографската структура на тази група не се отличава от вече цитираната.

Според 22% от учащите е много вероятно да отидат да учат в чужбина за няколко години. Други 23% са на мнение, че това е донякъде вероятно.

Улеснените пътувания до страни от ЕС са увеличили броя на хората, които искат да пътуват като туристи – докато през 2006 г. с такива намерения са били 20% от респондентите, през 2008 г. 39% от българите имат подобна готовност.

Няма промени в страните, предпочитани за средносрочен престой от българите, има промени в подредбата на предпочитанията. Следва да се отбележи, че сега Испания вместо на първо място остава на трето, а САЩ вместо на второ място отиват на пето. В момента ранжирането на предпочитаните от българите дестинации е: Германия (6,5%), Гърция (4,7%), Испания (4,3%), Великобритания (4,1%), САЩ (3,6%), Италия (2,5%) и т.н. Следва да се отбележи също така, че най-предпочитаната страна от младите до 29 години, учащите и висшистите е Великобритания.

Трите най-сериозни причини, поради които българите реша-

ват да напуснат България, според отговорите на респондентите са: икономически причини, разочарование от България и възможности за професионално развитие. Икономическите причини са посочвани почти равномерно от представители на всички социално-демографски групи. „Разочарованието от България” е емоционална категория, която също няма изразен социално-демографски профил. Възможностите за професионално развитие като причина за емиграция се посочват по-често от елитните прослойки - хората с висше образование, тези на възраст между 30 и 39 години, жителите на столицата и хората със стандарт над средния.

С далеч по-ниски дялове (под една пета от отговорите) се посочват причини като „роднини в чужбина”, илюзии по отношение на живота на Запад, желание за приключения и промяна, любопитство и др.

Когато става въпрос за подготвеност за престой в чужбина, необходимо условие е знанието на чужди езици. От 1992 г. досега нараства дялът на хората, които казват, че не знаят никакъв чужд език - от една трета до близо една втора (48%) от респондентите. Относителният дял на владеещите руски език намалява значително – от 41% през 1992г. на 21% през 2008 г. Сравнително постоянен е дялът на владеещите английски език – 22 % от респондентите. Намаляват дяловете на владеещите немски (от 13% на 7%) и френски (от 14% на 4%). В рамките на проучванията се установява зависимост между владеенето на даден чужд език и предпочитаната за по-продължителен престой съответна държава.

В обобщение може да се каже, че провежданите почти две десетилетия изследвания дават основание да се направи изводът, че миграционните нагласи сред младата и активна част от населението имат траен характер и ще се запазят и занапред.

КРИЗА НА ЛЕГИТИМНОСТТА

Боян Ерменов*

В последно време вниманието на широката общественост е привлечено от създадената парадоксална ситуация. Нейната същност се изразява в обстоятелството, че след приемането ни в ЕС се наблюдава значително засилване, интензифициране на аномията, както и на такива нейни специфични проявления като недоверието и кризата на легитимност. Няколко са факторите, които допринасят за създаването на подобна ситуация. Влизането в ЕС засилва неудовлетвореността сред широки обществени групи от ниския жизнен стандарт, който ни закова на последно място не само сред останалите страни членки на ЕС, но и сред съседните балкански държави, които не са членки на общността. Към това следва да прибавим ниската ефективност на българските институции, забавянето и отсъствието на действени мерки за борба с корупцията и престъпността, и като резултат - отсъствието на видими резултати в тази посока, липсата на обмислена и последователно провеждана системна политика за преодоляване на ниските доходи (не избирателна такава, която отдава предпочитание на едни, а „забравя”, „пропуска” други социални групи и слоеве).

Посочените обстоятелства сега се разгръщат на една доста различна основа и се характеризират най-малко с два нови момента: а) рязко нараснала критичност на гражданите към действията, мерките и поведението на управляващите, към дейността на държавните институции; б) засилване на нетърпимостта, съчетана с настойчиво желание за предприемане на активни мерки и своевременно решаване на проблемите в сферата на доходите и жизненото равнище, условията за професионална реализация, а също в здравеопазването, образованието - въобще целия спектър

*Боян Ерменов е н.с., д-р в Институт по социология на БАН

от натрупани и нерешавани с години проблеми, засягащи икономическото и социално битие на българите. Съвсем естествено, става дума за действия и решения в посока, която ни приближава, а не ни дистанцира от европейските норми и стандарти. Ако управляващите своевременно не вземат предвид променената ситуация, можем да станем свидетели на рязко акумулиране на значим протестен потенциал сред редица масови социопрофесионални групи и слоеве, такива които особено чувствително резонират на социалното разслоение и несправедливостта в обществото, не виждат изход в създадената ситуация или в една или друга степен се чувстват оцетени от наказателните мерки, предприети от Европейската комисия. Това създава благоприятен климат за експлозия на недоволството и за протести, които могат да бъдат съпроводени с прояви на насилие.

Приемането в ЕС без съмнение допринася за ускоряване динамиката на редица социални процеси в обществото. Българските граждани се оказват включени в едно много по-широко социално пространство, в което непосредственото сравняване на условията на живот и действията в сферата на икономическата и социалната политика у нас с тези в развитите западни общества, се оказва ежедневна практика. България вече е поставена в един ред с останалите развити европейски държави, което не само поражда нови потребности и нагласи, но и допринася за много по-острата форма, в която се усеща фрустриращата роля на обстоятелствата в българския икономически, политически и духовен живот. Получава се сериозно разминаване, дисбаланс между повишаващото се равнище на неудовлетвореност и нетърпение, проявявано от широки обществени слоеве за възможно най-бързо решаване на проблеми, които от десетилетия не са решавани; за рязко подобряване на жизнените условия; за придаване на нова динамика в икономиката и останалите обществени сфери от една страна и обективните и субективни трудности, препятствия и рискове пред българските граждани, които в началните периоди на членството в ЕС няма как да не бележат ръст. Само като пример можем да отбележим силния инфлационен натиск, който изправя много

фирми и обикновени граждани пред необходимостта да полагат за пореден път усилия за своето оцеляване.

Определено, много по-остро се възприемат и разминаванията между получените своето легитимиране нови цели, очаквания, ориентации към модерните европейски практики и невъзможността те да намерят почва и реализация в българската действителност, т.е. разтваря се поредният кръг от спиралата на аномията и кризата на легитимност в обществото. При това се засилва натискът върху управляващите и представителите на елита не само за ефективно, но и за социално справедливо и перспективно решаване на натрупаните проблеми. То предполага въвеждането на нови правила, икономически и социални механизми, които съдействат за по-справедливо преразпределение на общественото богатство между всички участници във възпроизводствения процес, а също и на съвкупността от икономическите и социалните права между актьорите. Става дума за провеждането на активна икономическа и социална политика, която да способства за намаляване на социалните дистанции и напрежението между абсолютно печелившите и абсолютно губещите от извършваните до този момент промени. Управляващите изведнъж се оказаха въввлечени в принципно различна ситуация, за която те се оказват тотално неподготвени (това пролича от тяхното поведение преди и след спиране на европейските субсидии по цяла редица програми).

Ако се съгласим с твърдението, че легитимността на властта е непременно условие за нейното успешно функциониране, то властта у нас непрекъснато се оказва подлагана на изпит относно нейната собствена стабилност. Проблемът с легитимността на властта излиза на преден план с особена острота, когато предстои реализирането на едни или други реформи, решаването на остри социални и икономически проблеми, т.е. с една дума, когато обществото е изправено пред сериозни изпитания. В подобни случаи като правило имат място две възможности. Едината, когато кризата на легитимност се осъзнава от управляващите, и в такъв случай тя може да се окаже стимул (в определени граници, разбира се), който подтиква властта да активизира своята дейност в

сферата на социалните реформи. Когато, обаче, тази криза остава незабелязана от управляващите или последните нехайно и лекомислено се отнасят към нейните проявления, тогава това поставя началото на сериозни кризисни огнища във всички сфери, раздухва пламъка на аномията, тласка обществото в посока на сериозна политическа, икономическа и духовна криза. Преди да се твърди за съществуването на криза на легитимността и за делегитимиране на властта, е необходимо да се прояснят редица взаимосвързани обстоятелства, които правят възможни тяхната проява и разгръщане.

Легитимността, като категория в теоретичните интерпретации и в емпиричните верификации, се оказва във висока степен неопределена. Устойчивостта на социалната система се обуславя от способността на актьорите по подобаващ начин да реагират на възникващи остри ситуационни изисквания, разглеждани или като застрашаващи, заплашващи, или като благоприятни. За разбирането на легитимността в този план особено значение имат два аспекта. Това е съответствието на политическите институти на очакванията на индивидите от една страна и на втори план - съгласуването на тяхната дейност с реално функциониращите нормативно-ценностни образци, които регулират участието на гражданите в основните обществени дейности (културно равнище). Естествено, само при подобни условия е възможно нормалното функциониране на институциите. В тези условия на политическите институти и на управляващите се предоставя кредит на доверие от страна на широки обществени слоеве, без които системата не е в състояние успешно да функционира. С помощта на категорията „легитимност“ се обозначава онзи аспект на социокултурните взаимодействия в обществото, който разкрива степента, в която действията на управляващите, на властта не влизат в конфликт, а се съгласуват с разпространените базисни ценности и очаквания. При подобни условия можем да приемем, че системата съдържа в себе си потенциал, който е в състояние да поддържа увереността, че съществуващите политически институти са най-пригодни за обществото. Тогава и само тогава социалните актьо-

ри са в състояние да демонстрират обща готовност за проява на търпимост и достигане на съгласие с такива решения и действия от страна на властта, които в съдържателен план не са получили своята окончателна кристализация. В този смисъл, на социално равнище, една концепция за легитимност следва да се основава на способността на двата субекта на политическа комуникация — властовите институти и социалните актьорите, да намират и установяват в качеството на задължителни определени критерии относно ефективността на властта. Съответно, на базата на тези критерии, трябва да се прави преценка на нейните (на властта) конкретни действия, като отговарящи и съответстващи или неотговарящи и несъответстващи на така зададените критерии. В този смисъл, легитимността е комплексен и многопланов социален феномен, в който реално могат да бъдат обособени няколко равнища.

Всяка концептуална схема за легитимността предполага съществуването на общ пункт и той е свързан с търсенето на определен баланс между социалните очаквания на определени общности и реалните действия и решения, предприемани от институти на властта. Емпиричното фиксиране на конкретно равнище за легитимност-нелегитимност на властта в значителна степен се определя от наличието, отработеността и ефективността (до каква степен пълноценно функционират) на каналите, по които се транслират социалните очаквания и оценки в посока към властта. Изхождайки от тази логика, колкото повече и по-диверсифицирани се оказват каналите, по които тече информация между властта и гражданите и съответно колкото повече от тях имат отношение към сферата на гражданското общество, толкова по-обективно ще бъде измервана легитимността - това първо. На второ място, една подобна оценка давана на властта винаги се опосредства от наличния социален опит, от социалните митове и стереотипи и даже от метафизическите представи за същността на властта, т.е. всичко онова, което влиза в категорията „политическа култура”. Особено чувствително даваните оценки по скалата „легитимност – нелегитимност” се повлияват от динамиката на промените в

професионалните и социалните позиции в жизненото равнище и условията на живот, от това до каква степен едни или други групови интереси се вземат пред вид от властта и намират своето удовлетворение. И накрая, адекватен анализ на легитимността може да има в само в случай, че в обществото съществува съгласие относно критериите за легитимност, т.е. при наличие в обществото на един, макар и относителен, нормативно-ценностен консенсус.³¹

Влиянието, което политическата култура на българското общество упражнява върху процедурите и практиките за легитимиране на властта, е подчертано амбивалентно. От една страна, отчуждението на народа от властта продуцира перманентно недоверие към нея и това с особена сила важи за случаите, когато възниква необходимост от проявяване на макар и минимално рационално отношение към нея. От друга - еволюцията на политическата сфера все още е в стадий, при който властта най-често се оказва водещ или единствен социален субект в съответното поле. Поради това, тя не се нуждае от легитимност с помощта на публични процедури, които да произхождат от гражданското общество. Отсъствието на нормативно-ценностен консенсус, по цяла редица значими социални проблеми, засилва още повече трудността за достигане едно приемливо равнище на легитимност. Не може и да бъде другояче, доколкото възгледите и твърденията на представителите на различни социални страти могат да бъдат напълно противоположни вследствие на различното им място в сложната плетеница на правови и неправови практики и тяхното често гротескно преплитане, така типично за днешното българско действителност. Недоволството от конкретни политически решения се наслаждава и провокира тенденцията, която фиксира подчертано негативната динамика на социалното самочувствие на българина. Социалното

³¹Днес анкетата е един от най-рационален и съвременен механизъм за транслиране на социалните оценки и настроения очаквания. Единственото препятствие за адекватна оценка на легитимност в този случай може да се окаже недобросъвестността на социолога предварителната ангажираност с политически позиции при разработването на инструментариума и определянето на извадката поради слаба компетентност или пряка ангажираност с властта.

недоволство, от една страна, се трансформира в привична апатия и придобивайки устойчивост поддържа висока степен на напрежение във всички обществени сфери. Особено силно изразен е негативизмът, намиращ израз в оценките за рейтингите на представителите на законодателната, изпълнителната и съдебната власти и съответно на свързаните с тях институции. Делегитимирането на властовите структури и институции са провокирани без съмнение от решенията и действията на самата власт. Особена роля при оценка на легитимност на властта има мнението на представителите на опозицията. От страна на опозицията не можем да констатираме дефицит на мнения и оценки, но проблемът се заключава в това, че властта разглежда дори системната опозиция като дестабилизиращ фактор. Не е тайна обаче, че самата опозиция често се проявява, като точно такъв фактор, вследствие на което отсъства пълноценен диалог с властта, което допълнително подклажда недоверието и задълбочава кризата на легитимност. Съвсем естествено, в подобна ситуация, мнозина остават с впечатлението, че мненията и препоръките, които не идват от средите на управляващите просто се игнорират от тях. Събитията в българския политически живот са свидетелство за това, че изпитанията, на които бива подлагана стабилността на властта и нейното принуждаване да взема решения под натиск, идват не толкова и главно от страна на опозицията, а от отделни социопрофесионални групи или сегменти на гражданското общество, които се застъпват за накарнени групови и професионални интереси. Апатията сред населението и ниските рейтинги на опозиционните партии позволяват да твърдим, че властта продължава да се изявява като основен системен играч в политическото поле с една, по същество принудително натрапена „външна” легитимност.

Кризисът на легитимност има своите най-дълбоки корени в избраните подходи за реформиране на обществото, в типа социална структура и по-конкретно в модела на социално неравенство, в произтичащата от този модел дезинтеграция и свързаните с нея социални взаимоотношения. Политиката на посттоталитарната държава генерира перманентно кризи на легитимност. У нас след

краха на социализма не се осъществи коренен поврат към конкурентен тип икономика, базирана на частната собственост. Присъщите на етатисткото общество тясно преплитане на отношенията „власт-собственост” получиха частнособственическа опаковка, но по много от същностните си характеристики останаха без промяна. Управляващият слой у нас следва да бъде определен като бизнес-бюрократичен, доколкото преобладаващата част от неговите представители съчетават властови ресурси и пълномощия с непосредствено участие в бизнеса. Свидетелство за това е лекотата, с която се осъществяват преходите от високи административни длъжности към ангажиране с крупен частен бизнес и обратно. В тази социално-икономическа система се установи своеобразен тип социална стратификация, в рамките на която: първо, съществува силна връзка между владенето и разпореждането със собственост и ролята на съответния слой в организацията на икономически, политически и културни практики и дейности в обществото; второ, много тясно се преплитат и възпроизвеждат елементи на класова диференциация и съсловна йерархия. В самото общество основните социалногрупови общности се оказват в неприемливо висока степен размити множества, които трудно осъзнават и артикулират своите групови интереси, специфични ценности и своето единство в начина на живот. Изключение прави само властващият елит, който притежава релефно очертани групови признаци и самоидентификация. Поради това, именно елитът, номенклатурата и съвсем не интелигенцията, влязоха в ролята си на локомотив на социалните промени. Установилото се съотношение на социалните сили направи неизбежно овладяването от старата номенклатура и новите лица в елита на контролни позиции в приватизиращата се икономика. При това, реален приоритет в политиката на постсоциалистическия режим е опитът за концентриране на ресурсите в ръцете на едно незначително малцинство, прослойка от изкуствено създадени собственици-капиталисти. Решаваща роля в случая изигра възприетият модел за бърза приватизация, която се сведе по същество до това да се подари огромната по мащаби държавна собственост на управля-

ващата номенклатура, чуждестранния капитал и представителите на сенчестия и криминален бизнес.

Новите форми на икономическа активност, с малки изключения, се концентрират предимно върху търговско-посреднически, а не производствени дейности. Мрежата от лични връзки с партияна, бюрокартично-ведомствена и отраслова основа определя резултатите от дейността в много по-голяма степен, отколкото пазарната активност и поведение. В тези условия собствеността притежава редица специфични белези. Известно е, че частната собственост като правило притежава производителен и съзидателен характер, като частно е не само и единствено присвояването на собствеността, но и нейното производство. При това норма се оказва преобладаването на производството над присвояването. При нас принципът за частност проявява своето действие основно в сферата на присвояването, което обаче в много случаи не се лимитира от производството. Така реализирана частната собственост не притежава продуктивен характер и не способства за формиране на продуктивни интереси. В допълнение следва да отбележим, че у нас частната собственост не притежава универсален характер. Капиталистическата частна собственост е универсална. Тя е достойние на всички – дори и само в качеството си на собственост на своята работна сила, на своите интелектуални способности, на своето жилище и т.н. Приватизираната у нас собственост по същностните си белези се оказва в най-голяма степен съсловна привилегия на управляващия бизнес и политически елит. Това е частна собственост, която не подлежи на контрол и изцяло е подчинена на обогатяването на крупния олигархичен капитал и неговите крепители, било то политици, идеолози, представители на попкултурата. Слабото развитие на малкия и среден бизнес, игнорирането правата на специалистите с висока квалификация (реалните носители на интелектуална собственост) и на масата немни работници по отношение заплащането на труда и неговата защита, въобще отнемането на трудови права и архаизирането на трудовите отношения, т. е. всички онези базисни аспекти, които засягат труда като главна собственост на работниците, далеч не

могат да се приемат за случайни факти. Те следва да се тълкуват не като грешки и недостатъци на държавната политика, а представляват органична черта на създадената икономическа система. В същото време водещ се оказва процесът на усиленото концентриране на собственост в ръцете на управляващия елит – бизнес, политически, културен, което доведе до задълбочаване на социалното неравенство и фрагментиране на обществото.³² С една дума, либералната икономика в днешна посттоталитарна България получи неадекватна, архаична, социална и политическа опаковка, която не ни приближава към развитите европейски държави, не е в състояние да осигури устойчиво развитие на обществото и провокира кризи на легитимност.

Специално внимание следва да обърнем върху обстоятелството, че доверието пуска в действие онзи социален механизъм, посредством който реално функционира легитимността. Доверието (респ. недоверието) в своята социологическа интерпретация се оказва важен показател за отношенията на хората помежду им, към обществото, в което живеят и към институциите, с които влизат във взаимодействие. В този смисъл то се оказва важна харак-

³²Социалното неравенство намира своя непосредствен израз във фрагментацията на цялото общество, разделяйки го на живеещи в бедност ограничения и лишения и съответно на такива в благоденствие и достатък. Въпросното разделение, тази дезинтеграция разкъсва тъканта на социалните връзки и взаимодействия, което води до появата на различни противопоставяния и социални конфликти. Това поставя на изпитание органичния характер на общественото цяло. Това изтласква на преден план проблема за легитимността както на социалното неравенство, така и на общественото устройство, на установения икономически и социален ред. Така на практика се подхранва кризата на легитимност във всичките и измерения. От особено значение е да се подчертае в случая, че разпад, разграждане на легитимността има и в случаите, когато отсъстват подходящи политически и социални условия за представяне и защита на действителните социални и групови интереси и потребности, отсъстват механизми, позволяващи по един приемлив за обществото начин да бъдат разрешавани назрели социално-икономическите и други проблеми и конфликти. С приемането в ЕС перманентната, но по-скоро латентна кризата на легитимността, изригва с нова сила, демонстрирайки симптоматиката на явна криза. Приемането в ЕС несъмнено даде тласък за поредните компликации на легитимността, които все повече се разширяват и задълбочават. В обществото възниква установява се опасен вакуум на легитимност.

теристика на техните социални очаквания, мисловен настрой и поведенчески стратегии в смисъл, че доверието е фактор, който насочва и моделира човешките очаквания и поведение. Доверието се явява необходима предпоставка за устойчивост на политическия и социален ред, но в същото време проявата на доверие е резултат на политическия и социален ред от определен тип. Това е така, доколкото при различни форми на политическо устройство и управление имат място качествено различни ситуации. В нашите условия, кризата на легитимност се свързва с появата на недоверие и с разпространението на *синдром на недоверие*, който обгръща обществото, превръща се в трайна характеристика на обществените нагласи и непосредствено допринася за ерозиране на легитимността. Когато оказваме доверие на определен човек или институция, ние очакваме, че те ще постъпват отговорно, честно, справедливо (т.е. няма да излъжат нашите очаквания, или чувствително да засегнат определени наши интереси). В случай, че нашите надежди и очаквания не се сбъдват, това задълбочава разминаването между формираните очаквания и реалния живот, а в съзнанието на хората бързо се загнездва разочарование, което поражда недоверие. В случай, че ценностите, в които вярваш, събитията които очакваш не намират потвърждение в живота, хората започват да изпитват съмнения в тяхната приложимост в живота. В подобна ситуация стартира процес на ерозия на доверието в обществените институти, в институциите на властта по линия на тяхната представителност и легитимност, както и по отношение на почтенността на мнозинството хора, които ни заобикалят и с които влизаме във взаимодействия. Всичко това налага отпечатък и мотивира по съответен начин участието на хората в обществените дейности и в живота на институциите. Създаваната от аномията рискова среда и определен тип рискова култура не благоприятства установяването на доверие, което пък не съдейства за нормалното функциониране на обществените институции. У нас става дума не за отделни изолирани, спорадични прояви на недоверие, а по-скоро за формирането на *особена "култура на недоверие"*, която отказва легитимност на утвърдения модел на

организация и функциониране на икономиката, на политическата система и обществените институции и провокира възникването на устойчив протестен и конфликтен потенциал. Много тясно и непосредствена е връзката между доверието и легитимността и поражданите от аномията рискове. Проявата на доверие предполага да се постъпва така, както при отсъствие на риск или в случаите, когато той е минимизиран в голяма степен. От своя страна това означава отсъствие на сериозни проблеми с легитимността. Отсъствието на доверие подрива легитимността, а това привнася много рискове във всички сфери на обществото. Колкото повече са рисковете, с които се сблъскват хората, толкова по-ограничено пространство остава за проява на доверие, по-силно разпространение получава недоверието към другите хора и институциите, и проявите свидетелстват по-интензивно за кризата на легитимност.

Кризата на легитимност е много тясно свързана и непосредствено взаимодейства с институционалните кризи. Последните вече цели две десетилетия намират драстичен израз в нанесените сериозни поражения в съдебната система, следствието, прокуратурата и полицията. В българското общество се шири апатия и недоверие пред лицето на проявяваното от дълги години безсилие и неспособност на тези органи, пред лицето на ширещата се престъпност, с което перманентно „захранват” кризата на легитимност. Поради нормативно-законови пропуски, двусмисленост на законодателството, както и в резултат на несъгласуваност между полиция, прокуратура и следствие многократно залавяни престъпници остават в последна сметка на свобода или не се търси отговорност от виновни лица. Кризата в цялата тази система създава далеч небезпочвено впечатление за безнаказаност, което е добре дошло за престъпния свят. Неспособността да се овладее ширещата се престъпност във всичките форми, рефлектира пряко в авторитета на институциите, призвани да защитават и отстояват демокрацията, срива доверието в тях и се превръща в един от основните фактори за кризата в гражданското общество. При такива условия във всекидневното си съзнание една немал-

ка част от българските граждани отъждествяват демокрацията с отсъствието на ред и сигурност, с анархия и безпомощност на институциите, с мафиотизиране на политиката и други от този род. От значение за задълбочаването на легитимизационната криза са няколко действия. Става дума за противоположни действия, нарушаващи законите с цел лично облагодетелстване, както и действия, които в едно или друго отношение са като правило легални, но в крайна сметка не могат да се приемат за легитимни, тъй като техните извършители са се възползвали от пропуски в занодателната уредба в съответната сфера, от занижен контрол, използвали са партийно или друго покровителство и т.н. На трето място ще посочим неадекватните действия и поведение на управляващите, когато се усеща липсата на ясно демонстрирана политическа воля и готовност негативните проблеми в една или друга област да бъдат последователно решавани, когато разпространение получават действия на държавните институции, при които лица извършили едно или друго правонарушение не се наказват, а се прикриват. Действията на управляващите, когато те съблюдават правилата, нормите и процедурите, които са в съгласие със законите или са в синхрон с подобни действия в останалите страни от ЕС, се възприемат като легитимни. Но когато необходимите промени в законодателството и дейността на институциите са само формални, на хартия, прекалено се забавят, осъществяват се непоследователно или се прилагат избирателно, то тогава действията на властта се възприемат като нелегитимни. Това, на свой ред, мотивира възникването на силен протестен потенциал и отприщва кризата на легитимност.

Кризата на легитимност има много проявления и намира израз в разгръщането на престъпността, която непрекъснато подхранва и се развива в организирана престъпност, в системната корупция, в мафиотски образувания, в корумпиране на държавните служители и цели институции. Нов момент, с отношение към кризата на легитимност, е свързан с обстоятелството, че представителите на организираната престъпност демонстрират подчертан интерес за директно проникване и включване в изпълнителната, законода-

телната и съдебната власт. *Политическото представителство на престъпността* си поставя за цел да отслаби дейността на правозащитните органи, максимално да затрудни онези законодателни инициативи, които са във вреда на престъпния свят. Проникването във властовите институции на фигури от престъпния свят (респ. доверени техни лица), има за цел да спаси от наказателно преследване лицата, извършили престъпления като осигури на последните имунитет. В друг случай, заемайки важни длъжности в изпълнителната власт, тези лица получават нови възможности да разширят своята дейност, да нанесат удар по конкуренцията, безпрепятствено да използват държавната машина за обслужване на своите престъпни сделки. Безспорно, подобна практика силно дразни и деморализира населението. В същото време, стремежът на организираната престъпност към желано политическо присъствие се използва от недалновидни политици и партии със съмнителна политико-идеологическа чистота за получаването на сериозна финансова подкрепа от престъпния свят за своите политически кампании и преследвани цели. На един следващ етап, те се разплащат за оказаните услуги с открито лобиране за интересите на свързаните с тях криминални групировки. Проникването на престъпността във властовите структури на различни равнища, особено за страна като нашата, трайната криминална обвързаност, която съществува между власт, собственост, бизнес, пари (бели, сиви, черни) и политическите партии придобива мащаби, които сериозно дестабилизируют властовите структури и институции.

Без съмнение, дори предимно формално-юридическата промяна (каквато несъмнено е приемането на страната в ЕС) предизвиква легитимизационни проблеми и разшири границите на легитимизационната криза в българското общество. Приемането в ЕС ни поставя пред необходимостта от съблюдаването на един нов ред, което фактически предполага пренареждане на нещата, преоценка на някои досегашни практики и ценности, преосмисляне на моделите за функциониране на държавните институции и собственото поведение, обезмисля едни правила и смисли, и предполага

га приемането на нови (Фотев 1999: 19). В този план има място действието на една социологическа взаимозависимост от по-общ характер: колкото по-радикални се оказват промените, т.е. колкото по-решително следва да се откажем от установените практики, манталитет и поведенчески стереотипи в начина на живот, колкото по-всеобхватна се оказва промяната на всички предходни правила на играта, толкова по-остро се поставят легитимизационните въпроси. Оправдаването на действията и на предприеманите промени обикновено се свързват с активното мобилизиране на нови легитимизационни ресурси, които се търсят в очакваното бъдеще (в случая, предимствата от членството на страната в ЕС). Промените могат да предоставят допълнителен легитимизационен ресурс на управляващите, но също така са и в състояние бързо да изконсумират, да изчерпят легитимните основания. При това, въпросните основания и нов легитимизационен ресурс се търсят от управляващите, докато обикновените български граждани очакват препотвърждаване на легитимността и са в състояние да предоставят или отнемат подобен ресурс. Проблемите стават още по-сериозни, когато редица аспекти от въпросното бъдеще са не дотам сигурни по отношение на търсените цели и на очакваните резултати, които ще се получат, когато бъдещето се превърне в настояще (действителността може да се окаже твърде далеч от очакванията). Същото с не по-малка сила важи и по отношение на очакваното поведение от страна на управляващия елит и различните властови институции.

Както свидетелства цялостното посттоталитарно развитие на обществото, легитимизационната криза се галванизира вследствие на нежелание за спазване на законодателството, намесване на причини от материално естество при вземането на едни или други решения, политическо вмешателство и пристрастие, там където те са напълно неуместни, а също в случаите, когато тясно егоистични и корпоративни интереси влизат в противоречие с всеобщия интерес. Легитимизационната криза се дължи както на неадекватните политически, икономически и социални решения и действия от страна на властта в процеса на решаване на

възникващите проблеми (от особено значение в този план има вмешателството на политиката в обособени сфери на обществения живот като култура, образование, наука, здравеопазване), така също и на нейното бездействие в случаите, когато се изисква промислена и навременна реакция (последното е не по-малко важно). Досегашният опит свидетелства, че колкото по-продължителна е кризата на легитимност, толкова по-затруднено се оказва функционирането на обществото, на всичките негови институции, възпрепятства се развитието на социалните отношения и структури и съответно тази криза упражнява много по-болезнен резонанс върху обществото и всички негови членове. Огромна отговорност за кризата на легитимност произтича от самите политически партии и техните проблеми с поведението и отговорността, за решаване на проблемите на обществото, идентичността и самоидентификацията. Кризата на легитимност деформира комплекса от характеристики, отнасящи се до цялостния процес на включване и участие на хората в обществените дейности и паралелно с това - на функциониране институтите на обществото. Кризата на легитимност „притиска“ обществото да функционира на ръба на икономическата, политическата и духовната криза. Тя се преодолява толкова по-бързо, колкото по-решително и безкомпромисно се скъсва с неприемливи обществени практики, колкото по-системно се разграждат отживели структури и институции и се структурират и хармонизират нови, колкото по-последователно и целенасочено върви утвърждаването им и се създават условия, които стимулират социалните актьори да се придържат в ежедневието към новите практики.

Литература

Бешлер Ж. 1995. *Демокрацията*. Атика, София.

Лаш К. (1997). *Бунтът на елитите и предизвикателството на демокрацията*. Изд. „Обсидиан“, София.

Мелешкина Е. (ред.). 2001. *Политический процесс: основные аспекты и способы анализа*. Издателский Дом „ИНФРА-М“, Издательство „Весь Мир“, Москва.

Турен А. 1994. *Що е демокрация?* Колинс-5, София.

Фотев Г. 1999. *Криза на легитимността.* Университетско издателство „Св. Климент Охридски”, Академично издателство „Проф. Марин Дринов”, София.

Фотев Г. и (съст.). 2005. *Социология на отклоняващото се поведение.* Издателство „Просвета”, София.

ВЪЗМОЖНОСТИ И НЕОБХОДИМОСТ ОТ ПОВИШАВАНЕ ИНОВАТИВНИЯ КАПАЦИТЕТ НА ЧОВЕШКИЯ КАПИТАЛ НА БЪЛГАРИЯ

Светлана Съйкова*

„Хората, които имат успех не са по-различни от нас. Те просто съумяват да използват по-голям процент от възможностите си.”

Холигер

1. Заложената в обновената Лисабонска стратегия цел за развитие на Европейското изследователско пространство и широко разгръщане на иновациите в Общността се базира на няколко принципни постановки. Накратко те са:

✓ Необходимостта в условията на ускорените процеси на глобализация да се повишава конкурентноспособността на икономиките на европейската общност (ЕО) върху основата на знанието и иновациите;

✓ Разгръщане на европейското изследователско пространство и повишаване на неговата ефективност както за създаване на нови знания, така и за ускореното им прилагане в практиката във всички области на социалните дейности;

✓ Разкритите от технологията на творческото мислене и поведение изключително широки (практически неограничени) възможности за производството на нови идеи и варианти за по-ефективни управленски решения;

✓ Положителният опит и постижения в практическото развитие на творческия (иновативния) потенциал на човешкия капитал.

*Светлана Съйкова е ст. н. с. I ст., дсн в Институт по социология на БАН

2. Иновацията (нововъведението) се определя като фактор, който изменя ефективността от използване на ресурсите (Дракър 1992: 46). Чрез иновациите се внасят полезни промени в различните социални дейности – икономиката, образованието, социалните отношения, научните изследвания, административното обслужване и др. – практически навсякъде. Това обосновава приетата от Европейската комисия (ЕК) стратегия за „широко базирани иновации” (вж. Зелена книга 2007: 8). Крайната цел е повишаване ефективността на социалните дейности и качеството на живота на хората.

Не се нуждае от специална обосновка тезата, че за да има ефективни иновации, едно от най-важните предварителни условия е да възникват нови полезни идеи и различни варианти за по-разумни управленски решения и действия. В този смисъл очакваните „широко базирани иновации” предполагат непрекъснат поток от нови идеи и нови научни знания (в: технологиите и техниките, теориите и методите, идеите за промяна в организацията на многостранните човешки дейности и другаде). Но за да се появяват те по-често и да се превърнат в непресъхващ „поток”, човешкият капитал се нуждае от специални знания и умения - знания и умения как да се търсят и намират новите идеи. Изпреварвайки изложението ще отбележа, че тези знания и умения са принципно различни от традиционно представяните в обучението знания и умения. До неотдавна специални знания и умения за творческо мислене не се предлагаха от образователните системи както в чужбина, така и у нас.

От няколко десетилетия, обаче, в научното познание в тази област настъпиха съществени, бих казала революционни по характера и социалните си последици, промени. Те откриха неподозирано широки хоризонти пред възможностите за творческа активност на личността. Резултатът от това е, че днес сме свидетели на чудеса от масови творчески изяви на хората. За съжаление изводът важи по-скоро за други страни. Нас тези благоприятни промени едва ни докоснаха и изглежда в много отношения нещата продължават да вървят по старому.

3. За какви промени всъщност става дума? Търсенето на идеи и варианти за по-ефективни решения, имащи отношение към социалната практика и развитието на научното познание, традиционно е ставало и става чрез анализ на информацията със средствата на стандартното логическо мислене. Днес вече е ясно, че новите идеи трудно (ако изобщо) идват чрез анализа на информацията. При това без значение е колко задълбочен и колко умело се провежда той. Като изследва информацията, с която разполага, изследователят обичайно и най-често търси да открие нещо познато и очаквано, т.е. той знае какво търси. И обикновено намира или не тъкмо онова, което търси. А новостите винаги се свързват с непознатото и неизвестното. По тази причина новите идеи при анализа се появяват много рядко.

Сериозни трудности срещаме и когато търсим нови идеи, опирайки се единствено на овладените мисловни модели и логически конструкти от арсенала на стандартното логическо мислене. Поради самия факт, че са добре познати, те най-често ни водят „по отъпканите пътеки”, т.е. към познатите стари идеи. Чрез тях изследователят също рядко попада на интересни находки и нови полезни идеи. Сигурно затова W. Gordon твърди, че „идеите сами по себе си не идват по пътя на логиката” (цитирано по Torrance 1979: 86). Истински новите идеи идват отвън, като предварителна догадка, като визия, предположение или като оформена концепция. Чрез логическия анализ последните могат да се проверяват, доказват и доразвиват.

Общоизвестен още е фактът, че нашата мисловна система работи с предварително формирани мисловни модели. А те по принцип са пригодени и ни служат по-добре при репродуктивното мислене, т.е. когато имаме работа с познати неща.

Убедително е твърдението на De Vono (2005), че: „Има много технологии, които ни учат как да разсъждаваме логично, за да не допускаме грешки. Но няма нито една цялостна технология, която да учи човека какво да прави, когато мисли безгрешно, но и ... безплодно”. В действителност до неотдавна всички образователни институции бяха доминирани единствено от такива системи.

Липсваха изобщо системи за обучение и овладяване технологията на творческото (евристичното, иновативното) мислене и поведение на личността.

4. През хилядолетната история на цивилизацията и обикновения човек, и учените, са гледали на появата на новите открития и изобретения като на нещо мистично, непонятно и не поддаващо се на управление и контрол. Властвало е убеждението, че оригиналните идеи и открития изискват непременно висок интелект и талант, т.е. изискват специални дарования. В този смисъл хората погрешно са вярвали, че творчеството е недостъпно за обикновения ум.

Развитието на теорията и методологията на творческото мислене, особено интензивно през последния половин век, развенча мита за рядката достъпност на ума до интелектуалното творчество. С основание учените днес ни убеждават, че творческото (иновативното) мислене е достъпно за всеки нормално функциониращ ум. И вече няма спор по въпроса, че творец на новото може (бих добавила – и трябва) да стане всяка мислеща личност. За целта, обаче, е нужен не само интелектуален потенциал (който между впрочем може да бъде и голям, и среден, и умерен, и дори слаб). Нужни са още специални знания, умения и нагласи – такива, които ще помагат по-често да ни навестяват нови находки и полезни идеи. Иначе казано, нуждаем се от специални умения за иновативно мислене и съответни стимули за иновативно поведение.

Неотдавна Европейската Комисия (ЕК) взе решение 2009 г. да бъде обявена за Европейска година на творчеството и иновациите. Решението си ЕК обосновава така: „Съвременният свят придава особено значение на по-доброто ползване на знанието и бързото развитие на иновациите. Следователно, в едно базирано на знанието и многообразно в културно отношение общество е необходимо разширяване на творческите умения и познанията, което да позволи на хората да приемат промяната като възможност и да бъдат отворени за нови идеи. Образованието и обучението са решаващи фактори за това”.

Учените са открили, че тези умения обичайно не са дадени на готово, т.е. не са генетично предопределени. За сметка на това (и

за щастие) те могат да бъдат привнесяни отвън - да се формират и развиват успешно във всеки разумен човек. И специалистите по технология на творческото мислене знаят как се постига това.

Беше изтъкнато, че до неотдавна в световен мащаб образователните системи не предлагаха нужните за тази цел знания и умения. От няколко десетилетия, обаче, нещата са коренно променени. Днес успешно функционират множество школи за тренинг на такива умения. Те са поставени и организирани върху основата на обосновани стратегии, политики и програми. У нас, обаче, часовникът изглежда спрял. С редки изключения такива усилия не се полагат от тези, от които се очаква да правят това. За стратегия и политика в това отношение изобщо не се говори. Струва ми се дори, че на институционално ниво самата потребност за осъществяване на методично обучение в иновативно мислене и поведение не изглежда да е напълно осъзната.

Един от бележитите съвременни теоретици и методолози в областта на творческото мислене – Е. De Vono - изтъква, че творческото мислене дотолкова подлежи на тренинг, че ако човек пожелае, може да направи новаторството своя професия, т.е. да стане професионален новатор, изобретател, откривател (De Vono 2005). Твърдението звучи невероятно и парадоксално, но много са фактите от практиката, които го потвърждават по категоричен начин. Вече има агенции, изследователски и консултантски екипи, които се занимават точно с това – да откриват и дават идеи за иновации и варианти за успешни решения на различни проблеми в областта на бизнеса и другаде.

Там, където се полагат грижи за повишаване иновативния капацитет на човешкия капитал, резултатите не могат да се нарекат иначе, освен изумителни. Ето само три примера: фирмата “Тойота” получава годишно от работещите в нея повече от 1 млн. идеи и предложения за иновации; „Панасоник” се хвали с около 500 хил. предложения годишно, а в износа на Холандия 27% са продукти на интелектуалната собственост, т.е. на творческото, иновативното мислене. В Израел държавата поощрява фирмите, ориентирани към генериране и маркетинг на нови практически приложими полезни идеи.

За да няма повод за недоразумения, обаче, ще подчертая, че специалните умения за творчество нямат за цел да създават гении. Гениалните мислители и техните творения се появяват твърде рядко. И още не се е родил човек, който може да ни научи как да станем гении. Всъщност преобладаващата част от появилите се полезни идеи за иновации съвсем не носят белега на гениалността. Но те безспорно имат своята социална значимост за човешкия прогрес. Нещо повече - иновациите често се основават дори и на добре познати знания и решения. В случая, обаче, е важна не степента на новост, а това дали внедряването на една идея или вариант за решение води до ефективни и полезни промени в обществото.

Това разкрива една перспективна идея: притокът на нови идеи е толкова важен за социалното управление и бизнеса, че самата дейност по тяхното генериране и прилагане в практиката може и трябва да се превърне в бизнес. С това се открива една нова и все още слабо заета пазарна ниша. В тази дейност се очертават поне три насоки на развитие: 1) подготовка на човешкия капитал за генериране на нови идеи; 2) организация на семинари за производство на нови идеи и 3) управление на този бизнес, включително и на взаимодействието му с другите сектори и звена от социалната система. Със сигурност развитието на тази дейност ще бъде печелившо за националните интереси на страната, както и за просперитета на българския бизнес.

5. В основни линии технологията на иновативното мислене и поведение е вече развита. Теоретичната и методологическа база за това е налице. И успешното ѝ приложение в социалната практика потвърждава нейната безспорна „работоспособност“ и ефективност. Разкрити са специфичните механизми и логиката на иновативното (творческото, евристичното) мислене. А те се оказват принципино различни от логиката и механизмите на традиционното логическо мислене. Ясно осъзнати са и бариерите, и стимулите, стоящи пред това мислене. Развити са множество подходи, методи и техники за неговото практическо прилагане. Ще отбележа, че тези методи и техники сами по себе си не раждат новите идеи. Това, както знаем, е привилегия единствено на хомо

сапиенс. Те, обаче, помагат на личността по-лесно и по-често да открива и успешно да прилага полезни идеи и решения.

Върху такава основа са изградени и успешно функционират много школи в училищата, в различни центрове за обучение, във фирмите и другаде. Днес в развитите страни обучението в такива умения на учащите се и на персонала във фирмите, агенциите и другите институции е обичайна практика. В края на миналия век, например, над 40 000 мениджъри на фирмата IBM са преминали кратковременни курсове по технологията за творческо мислене, наречена „Шест мислеци шапки” (Six Thinking Hats). Книгите по технология на творческото мислене на Е. De Bono (Serious Creativity, Lateral Thinking for Management, Beyond the Competition. Sur/Petition и др.) са преведени на повече от 45 езика и се издават в милионни тиражи. Целта е откритите знания и умения в тази област да станат широко достъпни и полезни в обучението на хората.³³ В развитите страни, включително и тези от ЕС, в тази насока са разработени национални стратегии и обосновани политики, които се реализират чрез оперативни програми и съответни инвестиции.

6. А какво се прави у нас в това отношение? Впечатлението ми е, че някъде нещичко се прави – предимно на фирмено равнище в бизнеса (логично се очаква това да става по-често в чуждестранните фирми, функциониращи в страната). В някои училища и университети, главно по инициатива на преподаватели ентузиастични, са разработени и учебни дисциплини. Правят се опити да се пренася нещо от добрите чуждестранни практики. Има няколко консул-

³³За да провери „работоспособността” и ефективността на методите, стимулиращи творческите изяви, De Bono провел експеримент с паралелка ученици от един гимназиален курс на принципа „до” и „след”. До опита двете групи показали еднакво скромни резултати, като изказали средно по 2-3 идеи за решаване на поставен проблем. Само след 5-дневно обучение учениците в една от групите - експерименталната - дали средно 36 пъти! повече идеи. Контролната група не е имала такова обучение и останала на първоначалното си ниво. Скромнен опит на същия принцип е провеждан неколккратно със студенти от УНСС (София), които посещават курс по технология на евристичното мислене. Резултатите също са впечатляващи. В началото на курса средният брой е на ниво 2-3 идеи на студент. В края на курса те нарастват на около 17.

тантски фирми, които предлагат курсове за такова обучение за работещи в бизнеса. Но в 21 век – векът на иновациите – това е крайно недостатъчно. Нужни са адекватна стратегия, политика и програми за действие. На мен обаче, не ми е известно у нас да има разработена национална стратегия с обоснована държавна политика с ресурсно обезпечени програми за такова обучение. Жалкото е, че у нас начало на такава дейност бе поставено в системата на средното образование преди повече от две десетилетия, но това добро начало отдавна е забравено.

Налице е явен парадокс. Всички в един глас говорим за това, че ще внедряваме „широко базирани иновации“. Но можем ли и как бихме могли да го постигнем - това е нещо от „зоната на здрача“. По официални оценки само 16% от предприятията в България развиват иновационна дейност (срещу 40% в други страни от ЕС); инвестициите за иновации вместо да растат, намаляват (през 2000 г. те са 0,52% от БВП, през 2007 г.- падат на 0,48%); смята се, че не достигат кадри, които да развиват иновационна дейност (делът на учените и инженерите у нас е 3% от заетите, а в Белгия, например, той е 7,9%); българските фирми се конкурират не по нови продукти, а по ниска цена на продукцията (което всъщност ги обрича на бавна смърт) и т.н.

Изглежда се надяваме и очакваме, че хората ей така, от нищото масово ще се втурнат да предлагат и прилагат нови идеи в работата си. И иновациите едва ли не ще потекат като река. Парадоксът може да се свърже с народната мъдрост: „На босия цървулите никой не може да събуе“. Повече от ясно е, че няма откъде да дойде такъв поток от иновативни идеи и активност, ако хората не знаят как може да се прави това по-успешно, ако те не са мотивирани за това и не се инвестира в тази дейност. Всичко това е сигурен индикатор, че не мислим достатъчно за потребността да развиваме иновативния капацитет на човешкия капитал на страната.

Налага се изводът, че държавата (в същата степен и представителите на бизнеса) все още не осъзнават значимостта и неотложността на задачата за развитие и повишаване на този капацитет. Тази оценка едва ли е само субективна. Тя се демонстрира доста-

тъчно ясно и в националната стратегическа референтна рамка за развитие на страната (2007 – 2013). В нея са формулирани приоритетите, с които ще посрещнем целта и изискванията на Лисабонската стратегия. Обосновани са и седем оперативни програми, между които са програмите за развитие на конкурентноспособността на българската икономика, осигуряване на административния капацитет и техническата помощ и на човешките ресурси. Като не броим присъстващите в тях общи фрази за повишаване професионализма на работещите, в тези програми няма дори и намек за необходимостта от повишаване иновативния капацитет на човешките ресурси. За пътищата, по които може да се постигне това, изобщо не се говори. В посланията за повишена професионална квалификация (които се срещат в програмата за човешките ресурси) не изглежда да е включена приоритетната задача за повишаване на този капацитет.

С огорчение констатирам, че днес ние сме блокирани да започнем широкото прилагането на мащабни програми за обучение в иновативно мислене в образователната система, във фирмите на бизнеса и другаде. Причината е, че за целта у нас липсва най-важният ресурс – квалификацията на квалификаторите. С редки изключения ние нямаме подготвени учители и преподаватели във висшите училища по технология на творческото мислене. За отбелязване е, че тази недалновидност, преди всичко на Министерство на образованието и науката (МОН), е допусната в условията на свободния достъп до добрите световни практики в тази област. Това най-малкото потвърждава извода, че потребността, за която говорим, не е била осъзната и все още не е осмислена.³⁴

³⁴Неотдавна в медиите се появи съобщение, че през 2008 г. са предвидени 3 млн. лв. за подготовка на административни служители по английски език. Като че администраторите се готвят да обслужват българските граждани на английски език и като че при тяхното назначаване не е имало задължително изискване за чуждоезикова подготовка, където работата налага това. В същото време не ни е известно в МОН да са предвидени програми, финансови средства и време за подготовка на преподаватели от средните и висшите училища, които да преподават знания и умения за иновативно мислене. И това става на фона на многократно заявявания важен стратегически приоритет, формулиран от Лисабонската стратегия за прилагане на „широко базираните иновации“!

Логично беше да се предположи, че в програмите на МОН ще бъдат включени планове за подготовка на преподаватели по тази материя. Достъпните материали (електронни и други публикации) обаче убеждават, че по този въпрос цари безхаберие. Същата констатация е валидна и за учебните програми в преобладаващия брой висши училища (ВУ) в страната. В повечето от тях също не личи разбирането и осмислянето на задачата за повишаване иновативния капацитет на учащите се, на мениджърите и изпълнителските кадри от бизнеса и на заетите в останалите социални дейности.

Лично аз не намирам смислена причина за това състояние на нещата. Въпреки, че и за ВУ добрите световни практики в тази област са били открити и широко достъпни. Впечатлението ми е, че нито в МОН, нито във висшите или средните училища, нито дори мениджърския състав във фирмите на бизнеса и други институции са осъзнали в достатъчна степен значимостта и приоритетната важност на решаване на тази задача.

7. Какво логично обяснение може да има случващото се у нас? Истина е, че в своята многовековна история човечеството е допускало сериозни грешки с недооценката на действителния творчески потенциал на хората. Наслоявали са се заблуди с хилядолетна давност. Систематично и много сериозно са били подценявани възможностите на обикновените хора за творчество. И последиците от това са били драматични и за личността, и за обществото. Трудно е дори да си представим колко вреди са нанесли тези заблуди, какво е загубило човечеството от това и в каква степен е задържано развитието на човешкия прогрес в разностранните му измерения. Пропуснали сме много шансове да движим по-ускорено прогреса във всички области на живота.

Днес би трябвало да сме наясно, че интелектуалният потенциал на всяка нация е огромен и по самата си същност неизчерпаем ресурс за развитие на обществото и за повишаване качеството на живота. В този смисъл държавата и образователната система, научните институти и учените, управлението на бизнеса са длъжници на подрастващите поколения, на учащите се, на работещите в изпълнителските и управленски състави, осъществяващи раз-

личните социални дейности. Отново ще подчертаем, че въпреки натрупаните значителни знания и положителния практически опит в другите страни, у нас нещо съществено досега не е направено. И продължава да не се прави.

Даваме си сметка, че малкото проблясващи искри тук и там са на нивото на любителството и се дължат по-скоро на отделни преподаватели и ръководители. Изглежда у нас мнозина са все още подвластни на опасни заблуди, наследени от миналото. Опасни, защото тъкмо те в най-голяма степен поставят бариери пред решаване на тази толкова важна задача. Те всъщност действат като механизъм срещу повишаване и ефективното използване на иновативния капацитет на нацията. Затова ще си позволя да отбележа най-важните измежду тях:

➤ **Заблудата**, че способността да се търсят и намират нови идеи и по-ефективни решения на обществените и личните проблеми – които животът и науката постоянно поставят пред нас – не е дадена на всеки. Че това е нещо като „дар небесен” и привилегия, достъпна само на малцина – на талантливите и гениалните. Специалистите по технология на творческото мислене отдавна са развенчали тази заблуда. Те, както и фактите от действителността, убедително доказват, че всеки човек е потенциален новатор. Дали отделната личност ще се реализира като такава, зависи в най-голяма степен от личните усилия на личността и в не по-малка степен - от инвестициите и грижите на обществото. Със сигурност тъкмо този довод е залегнал и в основата на Лисабонската стратегия за широко базирани иновации.

➤ **Заблудата**, че уменията за иновативно мислене не се нуждаят от специален тренинг. Че високата интелектуална надареност сама по себе си гарантира и генерира такива умения. Следователно, надарените не се нуждаят от внасяне и формиране на такива умения отвън. Що се отнася до останалите – до „обикновените умове” – за тях просто не си струва да „се хаят” усилия и ресурси. Защото на тях тъй и тъй не им е отредено да станат творци на новото. Срещу тази заблуда науката днес доказва по безспорен начин, че за да се развие и да действа като творчески

мислеща личност, всеки от нас се нуждае от такава подготовка – високо надарените и талантливите също.

➤ **Заблудата**, че такива умения могат да се формират и само с методите и приемите на стандартното логическо мислене. Вероятно затова в нашата образователна система трудно си пробиват път специалните и доказано ефективни техники за иновативно мислене – системата на т.нар. Lateral Thinking. Разбира се, за развиване на такива умения са нужни и нестандартното, и стандартното мислене.

➤ **Заблудата**, че творческото мислене не е нужно на всеки човек и като че от него трябва да се интересуват само онези, които се стремят да станат учени, изобретатели и новатори. Истината е, че всеки човек се нуждае от творческо мислене. И съвсем не е случайно, че 21-ят век е обявен за век на иновациите – тъкмо широко базираните иновации ще позволят на обществото да решава ускорено своите проблеми; да използва по-разумно ограничените ресурси на планетата и да създава условия за издигане качеството на живота на хората. А на отделната личност - да осмисля и използва по-най-добрия начин времето, което ѝ е отредено на планетата Земя.

➤ **Заблудата**, че методите на латералното мислене са неразбираеми и трудни за овладяване. Следователно изискват прекалено много усилия и време за овладяване и прилагане. Истината е друга - курсовете, които се организират в школите на Е. De Vono за миниджърския и изпълнителския състав, обичайно продължават 5-7 до 10 дни. Нобеловият лауреат Дж. Стиглиц предлага „малка” промяна в концепцията за държавната подкрепа (спонсорирането) на изследователската работа по създаване на нови лекарства. Практиката е те да бъдат патентовани, след като бъдат открити. Притежателите на патенти слагат толкова високи цени, че лекарствата стават недостъпни за преобладаващата част от нуждаещите се. Вместо това, Стиглиц предлага спонсорирането да се пренасочи от фармацевтичните гиганти към изследователски екипи. И още – създадените нови лекарства да не се патентоват, а да бъдат свободно достъпни за всички производители. Очаква се, че по-нататък конкуренцията ще извърши своето, т.е.

да влияе за снижаване на цените. Промяната в тази концепция е малка - защото не изисква нито допълнителни средства на данъкоплатците, нито управленски усилия на държавните органи. А ползата за здравеопазването би била наистина неоченима, стига очакванията да се реализират. Подходът, приложен от Стиглиц се нарича „Смяна на концепциите”. За овладяването му не се изисква много време - само няколко часа. Същото важи за много от методите – например от групата на т.нар. обратни методи (*inverse methods*), на аналозиите, на „пилотния поглед” и други.³⁵ Овладяването на методиката на „шестте мислещи шапки” (която е по същество една учудващо добре работеща технология за контролирана организация на мисловния процес не само при раждането на новите идеи, но и при решаване на тривиални управленски задачи) също не изисква прекалено много време.³⁶

Каквито и да са заблудите и възраженията на незапознатите с тази материя, те трябва да се преодоляват. Огромното изоставане в това отношение на страната ни в сравнение с други страни от ЕО трябва да бъде преодоляно във възможно кратки срокове. Убедена съм, че финансови инвестиции и другите необходими условия могат да се осигурят. Средствата за тези инвестиции съвсем не са толкова големи и непосилни, за да не могат българската държава и бизнесът да си ги позволят, дори при днешния очевиден дефицит на финансови средства. Убедена съм също, че най-големият проблем тук не са инвестициите, а липсата на ясно разбиране за това какво сме изгубили досега и какво ще изгубим в бъдеще, ако

³⁵Почти всички методи за стимулиране на иновативното мислене са като правило не сложни и не изискват някаква специална предварителна подготовка. Те са лесно достъпни за всеки нормално функциониращ ум.

³⁶Големият проблем при овладяването и използването на специалните техники за иновативно мислене е другаде: **първо**, необходими са сериозни усилия от личността, за да се формират трайни навици за използването на тези методи; **второ**, нужна е сериозна мотивация за включването в курсове за такава подготовка на учащите се и работещите; **трето**, мотивация за практическо включване в търсене и предлагане на идеи и варианти за полезни иновации. Решаването на тези три задачи трябва да бъде обект на държавна и фирмена политика и грижи.

не формулираме тази задача сред първите приоритети и ако не направим нужните инвестиции за нейната реализация.

9. Няколко предложения

Откъде да се започне и какво всъщност е нужно да се направи?

➤ Преди всичко е нужно ясно разбиране и осмисляне важноста на задачата за повишаване иновативния капацитет на нацията. Върху тази основа трябва да се обоснове стратегия и държавна политика за повишаване творческия потенциал на човешкия ресурс на страната. Подобна стратегия трябва да намери място в националния план (референтната рамка) за развитие на България до 2013 г.

➤ Нужно е да се разработят и приведат в изпълнение програми най-напред за подготовка на преподаватели по технология на творческото мислене и поведение. Без това всички добри пожелания и всички усилия биха били безплодни и напразни. Най-добре е за целта да се привличат млади, интелигентни и ентузиазирани участници – които да се посветят на подготовката на хората за иновативно мислене и поведение.

➤ Нужно е да се очертаят и разграничат целевите групи в училищата и университетите, в различни центрове за обучение. За всяка целева група трябва да се разработят конкретни програми за обучение.

➤ Нужни са планове и инвестиции за осигуряване на учебно-помощни материали – преводни и български. Става дума за разработване и публикуване на лекционни курсове, методики и методи, отработени модели за провеждане на семинарни занятия и други форми за практическия тренинг. Материалите трябва да бъдат широко достъпни. Разумно е те не само да не бъдат облагани с данъци, но и да се предоставят безплатно на участниците – за сметка на държавния бюджет и на фирмите от бизнеса.

➤ В образователната система да се предвидят и включат специални курсове в учебните планове и програми за всички нива на обучение.

➤ Процесът на преподаването да се осигури с модерните информационни дидактически технологии.

➤ Да се използва формата на уеб-базираното обучение, в което да се предлагат разнообразни курсове за самоподготовка, адресирани към различни целеви групи.

➤ Да се предвидят телевизионни предавания както за широко-то популяризиране на задачата, така и за провеждане на курсове за тренинг, насочени към различните целеви групи.

➤ Във и извън системата на образованието е нужно да се създадат центрове за провеждане на краткосрочни, диференцирани по целеви групи, курсове за обучение на мениджърски и изпълнителски екипи на фирмите от бизнеса, на агенции и институции от системата на административното управление и други.

➤ Логично е върху основата на тази активност да се развият консултантски услуги – предимно от специализирани фирми. Разумно е да се мисли за такива и в системата на образованието – към висшите и средните училища. Толкова повече, че те ще се окажат полезни и за самите образователни институции, за обогатяване опыта на преподавателите, за тясна връзка с практиката и като източници на средства.

➤ Съществуват проблеми, касаещи политиката и практиките на стимулиране повишаването на иновативната активност на работещите. Те трябва да се решават своевременно с участие на фирмите и с активната подкрепа на държавата.

➤ Разбира се, стратегията и оперативните програми трябва да бъдат ресурсно осигурени. С „цепениците”, които учениците носели в училището на Хаджи Генчо за да ги учи, работата няма да се свърши.

Заклучение:

България не е богата на природни ресурси. Но тя има (все още има) огромния интелектуален потенциал на нацията. Известни са и любознателността, и ученолюбието на българина. В това е нашият шанс за постигане на желаня икономически и социален просперитет. Искане ми се да вярвам, че този шанс няма да бъде пропуснат.

Литература

Дракър, П. 1992. *Новаторство и предприемачество*. Практика и принципи. Изд. „Хр. Ботев”. София

Зелена книга на Комисията на европейските общности „Европейско изследователско пространство: Нови перспективи”. 2007. Брюксел

Национална стратегическа референтна рамка 2007 - 2013. <http://www.eufunda.bg/?cat=13>

Съйкова, И., Св. Съйкова. 1999. *Технология на творческото мислене*. София

Съйкова, Св. Смяна на концепциите – “инструмент” за търсене на нови идеи в изследователската работа. *Наука*. С., 2007.

Де Боно, Е. 2001. *Научете детето си как да мисли*. Изд. къща „Кибеа”. София

De Bono, E. 1995. *Going Beyond the Competition*. Sur/Petition. Harper Collins Publishers. UK

De Bono, E. 2005. *Serious Creativity*. <http://www.edwarddebono.com>

De Bono, E. 1985. *Six Thinking Hats*. Harper Collins Publishers. UK

Torrance, P. 1979. *Satori and Creativity*. University of Georgia, USA

D:\OLD_DISK\My Documents-Old\svetla_statii\Inovativen Kapacitet-2008.doc

23 Юни 2008 г.